

e-ISSN 2602-2540

aiid

Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi

Anatolian Journal of Economics and Business

ajeb

Cilt/Volume 7 - Sayı /No 2 - 2023

Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi

Anatolian Journal of Economics and Business

Yıl / Year 2023

Cilt / Volume 7

Sayı / No 2

Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi
Anatolian Journal of Economics and Business

Editör / Editor

Prof. Dr. Seymur AĞAZADE

Alan Editörleri / Section Editors

Prof. Dr. Uğur Sivri (Artvin Çoruh Üniversitesi)

Prof. Dr. Zehra Abdioğlu (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Doç. Dr. Özge Korkmaz (Malatya Turgut Özal Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Aykut Karakaya (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)

İletişim / Contact

Prof. Dr. Seymur AĞAZADE

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, İİSBF, İktisat Bölümü

07425 Alanya / ANTALYA

Tel / Phone: +902425106060 (4832)

e.mail: anadoluiktisatisletme@gmail.com

url: <http://dergipark.gov.tr/anadoluiid>

Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi
Anatolian Journal of Economics and Business

Editör / Editor

Prof. Dr. Seymur AĞAZADE

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Prof. Dr. Ali Acaravcı (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Prof. Dr. Arshian Sharif (Malezya Utara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ferda Yerdelen Tatoğlu (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Kerem Karabult (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Jay Bhattacharya (Stanford Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Dikkaya (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin Berber (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Muhammad Shabaz (Cambridge Üniversitesi)
Prof. Dr. Mübariz Hasanov (Okan Üniversitesi)
Prof. Dr. Müslüme Narin (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat Atan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Rahmi Yamak (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Selçuk Perçin (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Servet Ceylan (Giresun Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyfettin Artan (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Seymur Ağazade (Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur Sivri (Artvin Çoruh Üniversitesi)
Prof. Dr. Yasin Şehitoğlu (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Elçin Süleymanov (Bakü Mühendislik Üniversitesi)

Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazılar dergi editörünün izni olmadan kısmen ya da tamamen çoğaltılamaz, yayımlanamaz. Dergide yer alan yazıların sorumluluğu yazara/yazarlarına aittir.

Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi
Anatolian Journal of Economics and Business

e ISSN 2602-2540

<http://dergipark.gov.tr/anadoluiid>

Cilt 7, Sayı 2

İçindekiler / Contents

İsmail KAVAZ

Gelişmekte Olan Ülkelerde Enerji Verimliliği ve Geri Tepme Etkisinin Analizi
/ An Analysis of the Energy Efficiency and Rebound Effect in Developing
Countries.....49-73

Gülay ÇİZGİCİ AKYÜZ

İnternet ve Mobil Bankacılık Uygulamalarının Bankacılık Sektörüne Etkisi /
The Impact of Online and Mobile Banking Applications on the Banking
Sector.....74-94

M. Esra ATUKALP

Dış Ticaretin Sendikasyon Kredileri Üzerindeki Asimetrik Etkisi / Asymmetric
Effect of Foreign Trade on Syndicated Loans.....95-107

Gözde KUMAŞ, Didar SARI ÇALLI, Bilsen BİLGİLİ

Cumhuriyetin 100 Yılında Turizmde Teknolojinin Yolculuğu / The Journey of
Tourism Technology in 100 Years of the Republic.....108-127

Beyza HATIRNAZ

Çok Kültürlülüğün Menülere Yansımaları: Akçakoca Restoranları Üzerinde
Bir Araştırma / Reflections of Multiculturalism on Menus: A Research on
Akçakoca Restaurants.....128-142

Adil KARABAL, Mustafa Emre ÇAĞLAR

Türkiye’de Öğrenim Gören Uluslararası Öğrencilerin Meslek Algısının Türk
Öğrencilerle Kıyaslanması / Comparison of Perceptions of International Students
in Türkiye towards Professions with Turkish Students143-166

Fuat YALMAN

Sağlık Turizmi Destinasyon İmajının, Tıbbi Seyahatin Algılanan Değerine ve
Destinasyonu Tekrar Ziyaret Niyetine Etkisi: Türkiye'ye Gelen Medikal
Turistler Üzerinde Bir Araştırma / The Effect of Health Tourism Destination
Image on Perceived Value of Medical Travel and Destination Revisit Intention: A
Study on Health Tourists Visiting Türkiye167-181

Gelişmekte Olan Ülkelerde Enerji Verimliliği ve Geri Tepme Etkisinin Analizi

İsmail KAVAZ¹

Özet

Bu çalışmada, 1989'dan 2018'e kadar olan dönem için iki stokastik sınır analizi yaklaşımı kullanılarak Afrika, Avrasya ve Ortadoğu bölgelerinde bulunan seçili 17 gelişmekte olan ülkenin göreceli toplam enerji verimliliğini araştırılmaktadır. Söz konusu sınır testlerinden ilkinde enerji talep fonksiyonu benimsenirken ikincisinde ise girdi mesafesi yaklaşımı kullanılmaktadır. İki aşamalı dinamik panel veri yaklaşımı kullanılarak paneldeki her ülke için hem enerji verimliliği performansı hem de geri tepme etkisi (Rebound Effect) karşılaştırmalı olarak tahmin edilmektedir. Analizden elde edilen bulgular, incelenen ülke grubundaki ortalama verimlilik skorunun yaklaşık %84 olduğunu göstermektedir. Ayrıca, hesaplanan ortalama geri tepme etkisinin, kısa vadede verimlilik iyileştirmelerinden elde edilen enerji tasarruflarının %50'sinden fazlasını bertaraf edebileceği yönündedir. Bu sonuçlar aslında gelişmekte olan ekonomilerde enerji talebini azaltmak için enerji verimliliğine ilişkin dikkate değer potansiyeli vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Stokastik sınır analizi, Enerji verimliliği, Enerji talebi, Geri tepme etkisi, Gelişmekte olan ülkeler

JEL Sınıflandırması: Q12, Q41

An Analysis of the Energy Efficiency and Rebound Effect in Developing Countries

Abstract

This study investigates the relative total energy efficiency of 17 selected developing countries, located in Africa, Eurasia and Middle East regions, using two stochastic frontier analysis methods between the period of 1989 and 2018. Initially, the energy demand function is adopted, while the input distance approach is used in the second boundary test. Using a two-stage dynamic panel data procedure, both the energy efficiency performance and rebound effect are estimated comparatively, for each country in the panel. Findings from the analysis show that the average efficiency score in the group of countries examined is approximately 84%. Additionally, the calculated average rebound effect could eliminate more than 50% of the energy savings from the efficiency improvements in the short term. These results actually highlight the significant potential for energy efficiency to lower energy demand in emerging economies.

Keywords: Stochastic frontier analysis, Energy efficiency, Energy demand, Rebound effect, Developing countries

JEL Classification: Q12, Q41

1. Giriş

Uygarlığın başlangıcından bu yana, farklı enerji türlerini kullanma ve depolama yeteneği, insanların yaşam koşullarını büyük ölçüde iyileştirmiş ve toplumların

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, i.kavaz@firat.edu.tr, orcid.org/0000-0002-3044-795X

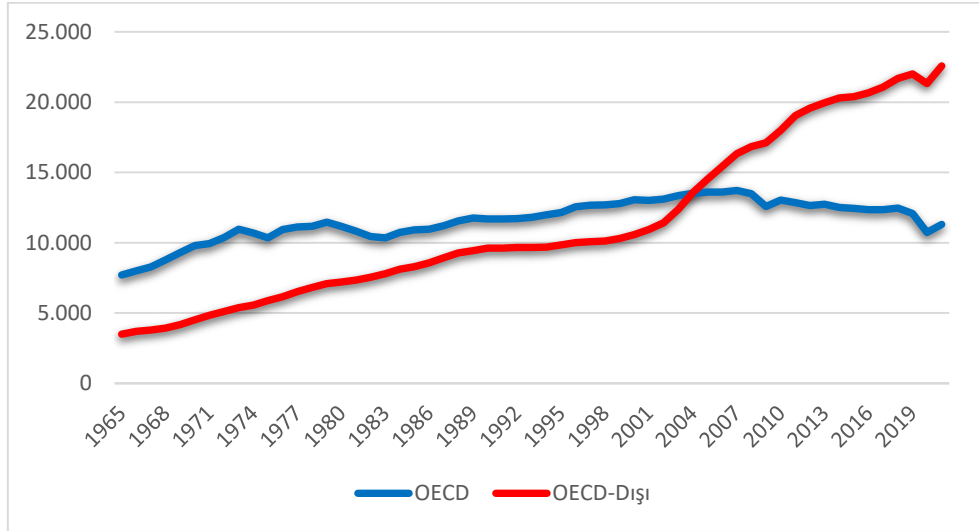
refah seviyelerini artırmıştır. Sanayi Devrimi sonrasında artan enerji kullanımı ise ekonomik kalkınmayı hızlandırmıştır (Fouquet, 2008). Ancak 1973'te meydana gelen ilk petrol krizinden bu yana, dünya genelindeki hükümetler kendilerini çok büyük bir enerji sorununun içerisinde bulmuşlardır. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne (UNFCCC) göre, mevcut enerji tedarik ve kullanım biçimlerinin çevresel açıdan sürdürülemez olduğu kabul edilirken, enerji üretimi için fosil yakıtlara aşırı bağımlılık, enerji sisteminin güvenliğini tehdit ederek küresel iklim üzerinde yıkıcı etkilere neden olmaktadır. (UNFCCC, 2017). Çevre ile ilgili konular, enerji fiyatlarındaki dalgalanmalara ilişkin artan endişeler ve karbon emisyonlarının sınırlandırılmasına yönelik yaklaşımlar daha önce hiç olmadığı kadar gündemde yer almaktadır. Endişe verici iklim değişikliğiyle mücadele sürecindeki zorluk ise hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde acil bir ortak eyleme geçilmesi gerekliliğini ortaya çıkartmaktadır.

İklim değişikliğinin etkileri doğası gereği küreseldir ve kolektif kararlar gerektirir. Bu bağlamda, dünya genelinde çevresel kaygılar ön plana çıkmış ve siyasi gündemlerin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. 1979'daki ilk Dünya İklim Konferansı, iklim konusunda insan faaliyetlerinden kaynaklanan ve insanlığın refahını olumsuz şekilde etkileyebilecek potansiyel değişiklikleri öngörmeye ve önlemeye yönelik ilk girişim olarak kayıtlara geçmiştir (UNFCCC, 2017). Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, sera gazı salınımlarını dengelemek ve iklim sistemine insan kaynaklı olumsuz müdahaleleri önlemek amacıyla 1992 yılında kabul edilmiştir. 1997 yılındaki Kyoto protokolü, taraflarına sera gazı emisyonlarını azaltma taahhüdünde bulunan, ancak tarihsel süreçte endüstriyel faaliyetlerin bir sonucu olarak gelişmiş ülkelerin ana sorumlu olduğunu kabul eden söz konusu sözleşme ile bağlantılı ilk uluslararası anlaşmadır (UNFCCC, 2017). Cancun 2010'da hükümetler, iklim değişikliğinin getirdiği zorlukları kapsamlı bir şekilde ele almış ve küresel ortalama sıcaklıktaki artışını sanayi öncesi seviyelere kıyasla iki santigrat derecenin altında tutmak için insan kaynaklı emisyon seviyesini düşürmeyi kabul etmişlerdir (UNFCCC, 2017). İki yıl sonra, Doha 2012'de, küresel iklim anlaşmasının 2015 yılına kadar kabul edilmesi ve 2020 yılına kadar uygulanması için bir son tarih belirlenmiştir (UNFCCC, 2012). Çevre sorunlarına ilişkin ön tartışmalar ve politika önerileri, Aralık 2015'te gerçekleşen Paris İklim Anlaşması ile ilk evrensel, yasal olarak bağlayıcı iklim anlaşmasına dönüşmüştür. Bu anlaşma iklim değişikliğinin tehlikelerini önlemek amacıyla yirmi yılı aşkın süredir devam eden küresel müzakereleri kapsayan önemli bir konumda bulunmaktadır. Paris Anlaşması yürürlüğe girerken, 190'dan fazla ülke, Ulusal Olarak Belirlenmiş Katkılar çerçevesinde ulusal sera gazı azaltım taahhütlerini sunmuş, açık hedefler belirlemiş ve bu hedefleri denetlemek ve gerçekleştirmek için uygun planlar geliştirmiştir (UNFCCC, 2017).

Tüm bu ortak çabalara rağmen, Uluslararası Enerji Ajansı, küresel enerji tüketiminden kaynaklı karbon emisyonlarının ekonomik büyüme ve özellikle Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) dışı bölgelerde fosil enerji kullanımının artan payı ile birlikte 1992'den bu yana %50'den fazla arttığını, 20,5

Giga tondan 2022'de tarihin en yüksek seviye olan 36,8 Giga tona yükseldiğini ifade etmektedir (IEA, 2022).

Buna ek olarak, geleneksel insan kaynaklı sera gazlarının büyük çoğunluğunu geliştirmiş ülkeler salmaktadırlar. Ayrıca, Grafik 1'den de görülebileceği üzere geliştirmekte olan ülkelerin karbon emisyonlarının göreceli payı, 2005 yılında sanayileşmiş ülkelerinkini geride bırakmış, kömür ve petrol gibi yenilenemeyen enerji kaynaklarının kullanımının yaygınlaşması sonucunda çok hızlı bir şekilde artmaya devam etmiştir. Küresel sera gazı emisyonlarının yaklaşık üçte ikisini oluşturan CO2 emisyonlarındaki artış eğilimine dünya enerji talebinin artmasının neden olduğu görülmektedir. Ayrıca, ekonomik aktivite ve demografik gelişmelerin enerji talebinin iki temel itici gücü olduğu, enerji gereksinimlerini ve enerji sistemlerinin yapısını belirlediği öne sürülmektedir (IEA, 2016a). Geliştirmekte olan ülkelerdeki enerji kullanımının son otuz yılda üç kattan fazla arttığı gözlemlenirken, bu eğilimin gelecekte de hızla artmaya devam etmesi beklenmektedir.

Grafik 1. Bölgelere Göre CO2 Salım Miktarları ((Milyon Ton)
Kaynak: BP, 2022

Tarihsel süreç içerisinde toplumların dönüşmesiyle paralel olarak enerji kullanım davranışları da değişmektedir. Özellikle 1971 ile 2021 yılları arasında toplam küresel nihai enerji tüketimi iki kattan fazla artarken, son yıllarda enerji talebindeki artışın neredeyse tamamı OECD üyesi olmayan ülkelere kaynaklanmaktadır (IEA, 2021a). Bu çerçevede değerlendirildiğinde, ekonomiler yoksulluktan göreceli refaha doğru ilerledikçe, küresel enerji talebinin de arttığı dikkat çekmektedir. OECD üyesi olmayan ülkelerdeki enerji talebi ilk kez 2007 yılında OECD'yi geride bırakmış ve bu artış eğilimi devam ederek enerji kullanımının merkezini geliştirmekte olan ülkelere kaydırmıştır (BP, 2022). Buna ek olarak nüfus düzeyi, enerji hizmetlerine yönelik genel talebin önemli bir etkeni gibi görünmektedir. Tarihsel olarak, Sanayi Devrimi'nin başlangıcından 1950'ye kadar bir dizi sağlık ve güvenlik iyileştirmesi ile birlikte teknolojiye ilişkin ilerlemeler, yaşam koşullarını radikal bir şekilde iyileştirmektedir (Population Reference Bureau, 2017). Böylece küresel nüfus, bir asırdan biraz daha uzun bir süre boyunca benzeri görülmemiş bir

ölçekte artmaktadır. Bu da enerji ihtiyacının artmasına ve küresel enerji piyasalarında rekabetin derinleşmesine neden olmaktadır. Ayrıca, ekonomik büyüme modern enerji hizmetlerine erişimin artmasıyla eşgüdümlü bir şekilde ilerledikçe, dünya nüfusunun ekonomik refahının da özellikle gelişmekte olan ülkelerde hızla arttığı görülmektedir. Son yıllarda dünya ekonomisinin dengesi gelişmiş dünyadan gelişmekte olan ekonomilere doğru kaymaktadır. Özellikle, 1971'de gelişmiş ülkeler küresel GSYİH'ye %40'tan az katkıda bulunurken, 2005'ten bu yana gelişmekte olan ekonomiler göreceli olarak gelişmiş ekonomilerden daha iyi performans göstererek küresel GSYİH'nin %50'sinden fazlasını oluşturmaktadırlar (IMF, 2023).

Ekonomiler geliştikçe ülkelerin enerji ihtiyaçları ve öncelikleri değişmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin çoğu, otomobiller, ev aletleri, ısıtma ve soğutma sistemleri vb. gibi modern enerji yoğun mal ve hizmetlere olan talebin artmasıyla birlikte tarımdan, daha enerji yoğun endüstriyel gelişim aşamasına geçmiştir. Ayrıca, özellikle gelişmekte olan ülkelerde artan enerji talebi, demografik baskı ve artan kentleşme oranı nedeniyle daha da artmıştır. Bu nedenle, önümüzdeki yıllarda gelişmekte olan ülkelerde hızla artan nüfusa daha iyi yaşam standartları sağlamak için sürekli yüksek ekonomik büyüme oranlarına ihtiyaç duyulacaktır.

Diğer taraftan, toplam dünya nüfusunun yaklaşık 2 milyarının elektriğe erişiminin bulunmadığı, yaklaşık 2,7 milyar insanın ise yemek pişirmek için hala katı biyokütle kullandığı ve bunların büyük çoğunluğunun gelişmekte olan ülkelerde yaşadığı vurgulanmaktadır (IEA, 2016b). Dahası, dünyanın birçok bölgesinde güvenilir ve emniyetli enerji kaynakları bulunmamaktadır. Genel olarak, dünya nüfusunun üçte biri modern enerji biçimlerinin mümkün kıldığı temel olanaklardan yararlanmaktayken, geriye kalan kesimin modern enerji hizmetlerine erişim eksikliği, sosyoekonomik kalkınmayı ciddi şekilde sınırlamaktadır. Sonuç olarak, gelişmekte olan ülkelerin güçlü sosyoekonomik kalkınmayı sürdürmek ve yaşam standartlarını yükseltmek için artan enerji ihtiyaçlarını karşılamaları hayati önem taşımaktadır. Bu bağlamda, Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü (UNIDO), temiz, güvenilir ve uygun fiyatlı enerji hizmetlerine erişimin bir ülkenin refahı için vazgeçilmez olduğunu ve artan talebin karşılanamaması durumunda sürdürülebilir kalkınmanın ciddi biçimde olumsuz etkileneceğini vurgulamaktadır (UNIDO, 2010).

Mevcut kaynakların akılcı kullanımı, yeni teknolojilerin uyarlanması, uygun ekonomik teşviklerin sağlanması, enerji politikasının ulusal ve uluslararası düzeyde tasarlanması ve uygulanması, küresel ölçekte sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanması noktasında ön koşullardır. Bu bağlamda, enerji verimliliği konusundaki iyileştirmelerin, bugün dünyanın karşı karşıya olduğu acil iklim değişikliği, ekonomik kalkınma ve enerji güvenliği zorlukları karşısında kritik bir süreç olduğunu ileri sürülmektedir (IEA, 2016b). Enerji verimliliğinin sera gazı emisyon azaltımlarının ötesinde birçok fayda sağlayabileceği bilinmektedir. Öyle ki, enerji verimliliğindeki gelişmeler, enerji sisteminin güvenliğini artırarak enerji hizmetlerine olan talebin azalmasına yol açabilmektedir. Dahası, enerji verimliliği alanındaki gelişmeler, enerji sisteminin maliyetini ve yakıt ithalat harcamalarını

düşürerek tüketicilere finansal faydalar yaratabileceği gibi, bir ülkenin dış kaynaklara olan bağımlılığını azaltarak enerji güvenliğini de artırabilir. Ayrıca, enerji verimliliğindeki artışın, enerji fiyatlarındaki oynaklığı azaltmak, potansiyel çevresel riskle mücadele etmek ve sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek için en uygun maliyetli ve kolayca elde edilebilen araçlardan biri olduğu kabul edilmektedir (IEA, 2015). Dolayısıyla, enerji verimliliği sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşabilmek için önemli bir öz kaynak konumunda bulunmaktadır.

Enerji verimliliği terimi yaygın bir şekilde kullanılmasına rağmen, tanımlanması ve hatta kavramsallaştırılması tartışmalı bir şekilde zordur. Enerji ekonomisinde enerji verimliliği, genel olarak bir ekonominin ürettiği çıktı ile onu üretmek için tüketilen enerji miktarı arasındaki ilişkiyi ifade eder (Bhattacharyya, 2011). Dolayısıyla enerji verimliliği temel düzeyde aşağıdaki oran ile tanımlanabilir:

$$\text{Enerji Verimliliği} = \frac{\text{Bir Sürecin Enerji Hizmeti}}{\text{Bir Sürece Enerji Girdisi}} \quad (1)$$

Güncel literatür incelenirken enerji yoğunluğu ve enerji verimliliği kavramlarının sıklıkla birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Öte yandan, bu tamamen doğru değildir, zira enerji yoğunluğundaki eğilimler, enerji verimliliği dışındaki faktörlerden de etkilenebilir. Bu faktörler ekonominin yapısı, sanayileşme düzeyi, enerji hizmetlerinin karşılanabilirliği, iklim ve demografinin yanı sıra uygulanan politika ve yaşam tarzı olabilir. Dolayısıyla, enerji yoğunluğu ölçümleri enerji verimliliğini hesaplayabilmek için bir temsilci olarak kullanılmaktadır.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında, bu çalışmanın ilk amacı, Stokastik Sınır Analizi kullanarak gelişmekte olan ülkelerden oluşan bir panelde toplam enerji talebi fonksiyonunu tahmin etmek ve bir dizi önemli ekonomik ve ekonomik olmayan faktörü kontrol ettikten sonra, ekonomik üretim teorisiyle tutarlı bir enerji verimliliği ölçümü yapmaktır. Böylece gelişmekte olan ülkeler için daha güvenilir bir enerji verimliliği göstergesi üretilmesi ve politika yapıcılara ulusal ve uluslararası enerji, ekonomi ve çevre konularını ele alma konusunda değerli bilgiler sağlanması hedeflenmektedir.

Enerji verimliliği iyileştirmelerini teşvik etmeye yönelik politikalar, iklim değişikliğiyle mücadeleye yönelik ulusal ve uluslararası politikaların önemli bir parçası haline geldikçe, potansiyel geri tepme etkisinin büyüklüğü, bu politikaların etkililiğinin değerlendirilmesi açısından hayati önem taşımaktadır. Bu nedenle, politika yapıcılarının enerji verimliliği stratejilerini planlarken pragmatik hedefler belirleyebilmeleri için olası geri tepme etkilerini tam olarak değerlendirmeleri ve hesaba katmaları gerekir. Dolayısıyla, bu çalışmadaki ikinci amaç, geri tepme etkisini 1989-2018 dönemi için seçili gelişmekte olan ülkelere ait verileri ve panel ekonometrik yöntemleri kullanarak tahmin etmektir.

Çalışmanın konusu ile ilgili literatür genel olarak, enerji tüketimini ve karbon salınımlarını azaltmak için enerji verimliliğinin artırılması gerektiği ifade edilmektedir. Diğer taraftan, söz konusu kararlar alınırken geri tepme etkisinin yeterince dikkate alınmadığına vurgu yapılmaktadır. Dolayısıyla, literatürde geri tepme etkisinin doğru bir şekilde tespiti bağlamında oldukça fazla sayıda çalışma

bulunmaktadır. Diğer taraftan, makroekonomik geri tepme etkilerinin ölçülmesini konu alan çalışmalarda göreceli bir eksiklik söz konusudur. Ayrıca, spesifik olarak gelişmede olan ülkeleri inceleyen çalışmaların da az olması dikkat çekmektedir. Bu çalışmada ise literatürden farklı olarak gelişmekte olan ülkelere oluşan geniş bir panel veri seti kullanılarak enerji verimliliği tahmini yapılmakta ve bu tahminler kullanılarak geri tepme etkisi ölçülmektedir. Dahası bu çalışma, bilindiği kadarıyla, dünya çapında Afrika, Avrasya ve Ortadoğu bölgelerinde bulunan gelişmekte olan ülkelere oluşan geniş bir panel için enerji verimliliğini ekonometrik olarak tahmin etmek üzere parametrik stokastik sınır tekniğini uygulamaya yönelik ilk girişim olması nedeniyle literatüre katkı sağlamaktadır.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde şu şekilde sıralanmaktadır. İlk olarak ilgili literatür taraması sunulmaktadır. Ardından çalışmada kullanılan yöntemler ve veri seti tanıtılmaktadır. Sonrasında ampirik bulgular paylaşılmaktadır. Çalışma sonuç ve değerlendirme kısmı ile tamamlanmaktadır.

2. Literatür Taraması

Paris Anlaşması yürürlüğe girdiğinde, tasarlanan ulusal enerji politikalarının uygulanması, enerji verimliliğinin doğru ölçümlerini ve zaman içindeki ilerlemeyi değerlendirmek için uygun göstergeleri gerektirmektedir. Böylece enerji verimliliği bilimsel araştırmalarda ön plana çıkmış ve enerji verimliliğinin tanımlanması ve ölçülmesindeki temel kavramsal zorlukların yanı sıra basit oran göstergelerinin kullanımından kaynaklanan sorunları aşmak için akademik literatürde bazı yaklaşımlar önerilmiştir. Sınır analizine dayanan bu çalışma, enerji verimliliği ve geri tepme etkisinin tartışmalı yönlerini araştırmaktadır. Bu bağlamda, literatür taraması kısmında öncelikle enerji verimliliği ve ardından geri tepme etkisi ile ilgili güncel çalışmalara yer verilmektedir.

Zhou vd. (2012) 21 OECD ülkesi kapsamında enerji verimliliği performansını tahmin etmek için parametrik sınır analizini kullanmaktadır. Analizler sonucunda yapılan tahminler, enerji verimliliğinin araştırılan ülkeler arasında önemli ölçüde farklılık gösterdiğine işaret etmektedir.

Lin ve Du (2013), 1997'den 2010'a kadar Çin'in çeşitli bölgelerindeki enerji verimliliği düzeyini tahmin etmek için Shephard Enerji Mesafe Fonksiyonu yöntemini kullanmaktadır. Sonuçlar, incelenen bölgeler arasındaki enerji verimliliği düzeyleri arasında önemli farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Bir yandan, enerji kullanımında çok verimsiz görünen (verimlilik puanı %20'nin altında) bölge grupları tespit edilirken, diğer taraftan bazı bölgelerde ise oldukça yüksek enerji verimliliği performansları tespit edilmiştir.

Adetutu vd. (2016) enerji mesafesi fonksiyonu yaklaşımını kullanan bir diğer çalışma olarak literatürdeki yerini almaktadır. Ancak, bu çalışmayı Zhou vd. (2012) araştırmasından ayıran temel fark, burada belirli bir çıktı seviyesi için girdi vektörü kümesindeki enerji ve diğer girdilerin simetrik olarak daralmasına izin verilmesidir. Çalışmada, Stokastik Sınır Analizi ile birlikte iki aşamalı bir yöntem kullanılarak ekonomi çapında bir geri tepme etkisi tahmin edilmektedir. İlk aşamada, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan 55 ülkeden oluşan bir panel için enerji verimliliği

performansları hesaplanmaktadır. 1980'den 2010'a kadar olan verilerin kullanıldığı analizin sonuçları, İsviçre ve Danimarka'nın seçili ülke grubu arasında en verimli ülkeler, Çin ve Rusya'nın ise en az verimli ülkeler olduğunu göstermektedir.

Yukarıdaki çalışmaların yanı sıra verimliliği belirlemek için enerji talep fonksiyonlarını kullanan araştırmalar da bulunmaktadır. Bu bağlamda, Filippini ve Hunt (2015), yukarıda bahsi geçen yaklaşımların yalnızca üretim sürecinde girdi olarak enerji kullanımındaki teknik verimliliğe yönelik tahminler verdiğini vurgulamaktadır. Ekonomik açıdan incelendiğinde, genel veya maliyet etkinliği (yani teknik ve tahsis etkinliği) düzeyi hakkında bilgi sahibi olmak oldukça önemlidir. Dolayısıyla, Filippini ve Hunt (2015) tek koşullu girdi talep sınır fonksiyonunu tahmin ederek enerji verimliliğini ölçmenin bir yolunu önermektedir. Bu da enerji talep fonksiyonu olarak belirtilmektedir.

Filippini ve Hunt (2011), 29 OECD ülkesinden oluşan bir panel veri setinde enerji verimliliğini tahmin etmek için 1978'den 2006'ya kadar olan verileri kullanmaktadır. Bu çalışmada, enerji yoğunluğunun, en azından bazı ülkeler için, enerji verimliliğinin ölçülmesi aşamasında çok zayıf bir göstere olduğuna dair ampirik kanıtlar sunulurken, çeşitli sosyoekonomik faktörleri kontrol ettikten sonra bir enerji talebi fonksiyonunun tahmininden elde edilen verimlilik ölçümlerinin daha etkili olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca, Filippini vd. (2014), 1996 ile 2009 yılları arasındaki dönemde 27 AB üyesi ülkenin konut enerji verimliliğini tahmin etmektedir. Bu çalışmada, çeşitli enerji verimliliği politikalarının verimlilik üzerindeki etkisi de değerlendirilmektedir. Ampirik bulgular, incelenen örneklem için enerji tasarrufu konusunda önemli bir potansiyel olduğunu teyit ederken, mali teşviklerin ve enerji performans standartlarının politika aracı olarak enerji verimliliği iyileştirmelerini gerçekten desteklediğini ortaya koymaktadır. Otsuka ve Goto (2015) ise 1991 ile 2007 arasındaki dönemi kapsayan verileri kullanarak 47 Japon şehrindeki enerji verimliliği tahminleri elde etmek için enerji talep fonksiyonu yaklaşımını uygulamıştır. Sonuç olarak, enerji yoğunluğu ile tahmin edilen enerji verimliliği arasındaki korelasyonunun oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

Lundgren vd. (2016), stokastik sınır analizinden yararlanarak, 2000-2008 yılları arasında İsveç imalat endüstrisindeki 14 alt sektör için enerji talebini ve enerji verimliliğini firma düzeyinde tahmin etmektedir. Çalışmanın sonucu olarak, tıpkı Filippini ve Hunt (2011) gibi, enerji yoğunluğunun enerji verimliliğinin doğru bir göstergesi olmadığı ileri sürülmektedir. Broadstock vd. (2016), 2012 yılında 7.000'den fazla Çinli hane için kesit veri seti kullanarak hane düzeyinde elektrik tüketimi verimliliğini tahmin etmektedir. Son olarak Marin ve Palma (2017), 10 AB ülkesinde enerji verimliliğini araştırmak için 1995-2013 dönemine ait hane halkı verilerini kullanarak enerji talep fonksiyonu ve stokastik sınır analizini uygulamışlardır.

Her ne kadar stokastik sınır analizi son yıllarda popülerlik kazanmış olsa da, gelişmekte olan ülkelerde enerji verimliliği performansını toplu düzeyde izlemeye ve analiz etmeye çalışan literatür son derece nadirdir ve yalnızca Çin örneğiyle sınırlıdır. Dolayısıyla, bu çalışma parametrik sınır analize odaklanmış olsa da,

literatürde gelişmekte olan ülkelerde enerji verimliliği kavramını ele alan bazı parametrik olmayan ve/veya sınır dışı çalışmalara da yer verilmektedir.

Zhang vd. (2011) parametrik olmayan sınır testi ile birlikte veri zarflama analizini kullanarak 1980-2005 dönemi için gelişmekte olan 23 ülkede enerji verimliliği performansını araştırmak için toplam faktör verimliliği yaklaşımından faydalanmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, Botswana, Meksika ve Panama'nın ortalama olarak en verimli ülkeler olduğunu ve toplam faktör enerji verimliliği puanlarında artış eğilimi gösteren gelişmekte olan Asya ülkeleri (yani Çin, Hindistan, Tayland, Sri Lanka ve Zambiya) arasında yer aldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca, 11 ülkenin (Dominik, Ekvador, Guatemala, Honduras, İran, Fas, Paraguay, Peru, Suriye ve Venezuela) toplam faktör verimliliği performanslarında düşüş gözlemlenirken, Arjantin, Bolivya, Botswana, Şili, Kenya, Meksika ve Panama'da önemli dalgalanmalar göze çarpmaktadır.

Sınır analizinden farklı olarak, gelişmekte olan ülkelerde enerji verimliliğini tahmin etmek için sınır dışı analiz yöntemleri de literatürde sıkça görülmektedir. Cantore ve te Velde (2011), gelişmekte olan 20 ülkeden oluşan bir panelde, sınır dışı Fisher İdeal Endeksi ile enerji yoğunluğu ayrıştırma analizi kullanarak enerji yoğunluğunun belirlenmesinde enerji verimliliği ve ekonomik yapısal bileşenlerin rolünü değerlendirmektedir. Elde edilen sonuçlar, ülkelerin çoğunluğunun enerji yoğunluklarında negatif bir eğilim sergilediğini göstermektedir. Ayrıca, bazı ülkelerin enerji verimliliği etkilerinde önemli dalgalanmalar göstermesi nedeniyle ülkeler arasında büyük bir heterojenliğin ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Jimenez ve Mercado (2014), 75 ülkeden oluşan bir panelde enerji yoğunluğunu enerji verimliliği ve ekonomik yapının göreceli katkılarına göre ayrıştırmak için Endeks Ayrıştırma Analizi yaklaşımını kullanmaktadır. Çalışmanın bulguları, enerji yoğunluğundaki aşağı yönlü eğilimin esas olarak verimlilik artışları sonucunda görüldüğünü öne sürmektedir. Son olarak Voigt vd. (2014) bazı gelişmekte olan ekonomiler de dahil olmak üzere toplam 40 büyük ekonominin çeşitli sektörlerinde Endeks Ayrıştırma Analizi yöntemini kullanmaktadır. Analiz sonuçlarında, 1995-2007 döneminde toplam enerji yoğunluğundaki düşüşün esas olarak daha iyi teknoloji kullanımı yoluyla üretim verimliliğindeki artıştan kaynaklandığı vurgulanmaktadır.

Buraya kadar incelenen çalışmalarda genel olarak enerji verimliliği olgusunun stokastik veya stokastik olmayan teknikler kullanılarak analiz edildiği görülmektedir. Bunun yanında, enerji ekonomisi literatürünün önemli bir kısmının sanayileşmiş ülkelere odaklandığı, gelişmekte olan ülkelerde ise araştırmacıların Çin özeline odaklandığı dikkat çekmektedir. Literatürde ayrıca, toplu veya ayrıştırılmış düzeyde enerji verimliliği düzeyini tahmin eden çalışmalar da bulunmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde enerji verimliliğini inceleyen mevcut literatür oldukça sınırlı kalırken ve araştırma ülkeleri arasında büyük bir heterojenlik olduğu gözlemlenmektedir.

Çalışmada incelenen bir diğer alan ise geri tepme etkisidir. Geri tepme etkisinin doğru bir şekilde belirlenmesi oldukça önemlidir. Zira, politika yapıcıların, enerji verimliliği iyileştirmeleri nedeniyle elde edilen potansiyel enerji tasarruflarının

boyutunu azaltabilecek geri tepme etkileri olarak bilinen bir dizi mekanizmaya dikkat etmedikleri durumlarda, enerji verimliliği politikalarının etkinliğinin tehlikeye girebileceği açıktır. Geri tepme etkisi temelde enerji verimliliği iyileştirmelerinin enerji talebini azaltmak yerine artırabileceği savını öne sürmektedir (Saunders, 1992).

Literatürde geri tepme etkisinin net bir tanımı bulunmamakla birlikte, çeşitli mekanizmaların enerji verimliliğindeki iyileştirmelerden kaynaklanan potansiyel enerji tasarruflarını azaltabileceği genel olarak kabul edilmektedir. Greening vd. (2000) ve Sorrell ve Dimitropoulos (2007) bu mekanizmaları doğrudan, dolaylı ve ekonomi çapındaki etkiler olarak ayırmaktadır.

Doğrudan geri tepme etkileri ısıtma, soğutma, aydınlatma ve hareket gibi belirli enerji hizmetlerini ifade etmektedir. Enerji verimliliğinin artması, tedarikin marjinal maliyetini düşürecektir. Sonuç olarak bu hizmetin örtülü fiyatı düşecek ve dolayısıyla belirli hizmete olan talep artacaktır. Enerji verimliliğindeki iyileşmelerin enerji tüketimini doğrudan etkilemekle kalmayıp, dolaylı kanallar yoluyla da değiştirmesi mümkündür. Dolaylı geri tepme etkileri çeşitli şekillerde olabilir ve farklı zamanlarda enerji talebini etkileyebilir. Son olarak, ekonomi genelindeki geri tepme etkisi, doğrudan ve dolaylı geri tepme etkilerinin toplamını ifade etmektedir. Enerji verimliliğindeki bir iyileşme, tüketicilerin gerçek harcanabilir gelirini eş zamanlı olarak artırıp firmaların üretim olanaklarını genişlettiğinden, ekonomi çapındaki geri tepme etkisi, karşılıklı olarak birbirine bağımlı olan ve bireysel olarak büyük karmaşıklıkla karakterize edilen çok sayıda düzenlemenin net etkisini açıklamaktadır. Hane halkı ve firmalardan gelen bu ayarlamalar, ekonomi düzeyinde toplandığında oldukça önemli olabilir (Greening vd., 2000).

Gelişmekte olan ülkelerden oluşan bir panelde ekonomi genelindeki geri tepme etkisini tahmin etmek bu çalışmanın amaçlarından biridir. Bu nedenle, bundan sonraki literatür taraması, ekonomi genelindeki veya makroekonomik geri tepme etkisi kavramına odaklanmaktadır. Dolayısıyla, aşağıda bu konularla ilgili geri tepme etkisini ölçen örnek çalışmalara yer verilmektedir.

Sorrell ve Dimitropoulos (2007) gelişmekte olan ülkelerden elde edilen ampirik bulguların önemli olmakla beraber yetersiz olduğunu ileri sürmektedir. Zira, enerji verimliliğinin, ulusal enerji stratejilerinin artan enerji ihtiyacını desteklemeye yönelik olarak ekonomik kalkınmayı destekleme ve sera gazı emisyonlarını azaltma gibi iki yönlü hedefine ulaşmada önemli bir araç olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu sayede enerji verimliliğinin artarak devam ettiği vurgulanmaktadır.

Gelişmekte olan bir ülkede geri tepme etkisi kavramını inceleyen ilk örneklerden biri olan Dufournaud vd. (1994), 1982-1984 dönemine ait verileri kullanarak Sudanlı hanelere daha verimli odun sobaları geliştirme politikasını simüle etmek için Uygulamalı Genel Denge modelini kullanmaktadır. Daha verimli sobaların kullanılmasına karşılık odun tüketiminde ekonomi genelindeki geri tepme etkilerinin %54-59 arasında olacağı tahmin edilirken ve gelecekte enerji verimliliği politikalarının geri tepme etkisi ekseninde tasarlanması gerektiği öne

sürülmektedir. Benzer şekilde Semboja (1994), enerji yönetimi politikalarının Kenya ekonomisi üzerindeki etkisini değerlendirmek için statik bir Hesaplanabilir Genel Denge modeli kullanmıştır. Çalışmada, enerji üretim aşamasındaki %1'lik bir verimlilik artışının, enerji ve petrol kullanımında sırasıyla %170-350 oranında önemli geri tepme etkilerine yol açtığına dikkat çekilmektedir. Öte yandan, Adetutu vd. (2016), birçok Afrika ülkesinde enerji yoksunluğunun yüksek düzeyde olması ve Hesaplanabilir Genel Denge analizinin parametre seçimlerine olan duyarlılığı nedeniyle bu iki çalışmanın yorumlanmasının oldukça dikkatli olması gerektiğine işaret etmektedir.

Li ve Yonglei (2012), 1978-2007 dönemine ait verileri kullanarak ve Solow büyüme modeli bağlamında Cobb-Douglas fonksiyonunu tahmin ederek, Çin'deki üç endüstri için enerji geri tepmesi etkisini araştırmaktadır. Sonuçlara göre, Çin'in son yıllarda politika yapıcılar tarafından göz ardı edilmemesi gereken nispeten büyük bir geri tepme etkisinin ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca, geri tepme etkisinin artan bir eğilim gösterdiği, 2005 yılı civarında zirveye ulaştığı ve bundan sonra tahmin döneminin sonuna kadar giderek azaldığı ifade edilmektedir. Dahası, 2000-2005 dönemi için geri tepme etkisinin ortalama %24,83 olduğu tahmin edilirken, 2005-2009 dönemi için bu etkinin önemli ölçüde artarak ortalama %133,33'e yükseldiği tespit edilmiştir. Bu durum, küresel mali krizin ardından Çin hükümetinin sanayi sektörlerindeki artan yatırımlarına ve izlenen rahat enerji politikasına bağlanmaktadır.

Adetutu vd. (2016) makroekonomik geri tepme etkisinin tahmini için iki aşamalı bir yaklaşım yaklaşımı önermektedirler. İlk aşamada, 1980-2010 dönemi için 55 ülkeden oluşan bir grup seçilerek teknik verimliliğe ilişkin tahminler toplamak amacıyla bir Shephard Enerji Mesafe Fonksiyonu kullanılmakta; ikinci aşamada ise bu tahminler dinamik bir panel veri yapısı içerisinde bağımsız değişken olarak belirlenerek, kısa ve uzun vadede ekonomi genelinde geri tepme etkisi tahmin edilmektedir. Ampirik bulgular, kısa ve uzun vadede sırasıyla %36 ve %90 arasında değişirken, paneldeki gelişmekte olan ülkeler için tahminler biraz daha yüksek bulunmuştur. Ayrıca çalışmada, geri tepme etkisi hesaba katılmadığında, potansiyel enerji verimliliği tasarruflarının politika yapıcılar tarafından tam olarak gözlemlenemeyeceğine dikkat çekilmektedir.

Topallı ve Buluş (2016) Türkiye'deki enerji verimliliği ile ilgili gelişmelerin hane halkı düzeyindeki elektrik tüketimi üzerindeki etkilerini Auto-Regressive Distributed Lag (ARDL) yöntemini kullanarak analiz etmişlerdir. 1964 ile 2009 yılları arasındaki dönemi inceleyen çalışmada, hane halkı elektrik tüketimindeki geri tepme etkisinin %18 seviyesinde ve oldukça düşük görülmektedir.

Wei ve Liu (2017) küresel geri tepme etkisini 1995-2009 arasındaki veri setini kullanarak Hesaplanabilir Genel Denge modeli ile tahmin etmektedir. Çalışma temel olarak enerji verimliliğindeki iyileşmenin neden olduğu enerji tüketimi ve ilgili emisyonlar üzerindeki küresel geri tepme etkilerini incelemektedir. Sonuçlar, 2040 yılı için enerji kullanımı sürecinde %70 ve emisyonlar üzerinde %90 civarında oldukça yüksek bir geri tepme etkisinin olduğunu göstermektedir.

Jin ve Kim (2019) ise makroekonomik büyümenin enerji geri tepme etkisini tahmin etmek için yeni bir yaklaşım sunmaktadır. Çalışmada, veri zarflama analizi kullanılarak, standart makroekonomik büyüme sonucu oluşan geri tepme etkisi tahmininin aksine, diğer üretim faktörleri de dikkate alınmaktadır. Kore özelinde 1971'den 2012'ye kadar olan dönem için enerji arzı, sermaye stokları ve işgücü tarafından desteklenen ekonomik büyüme ve üretim faktörlerine ilişkin zaman serisi verileri ile yapılan analiz sonucunda, çoğu yıl için %1'lik bir geri tepme etkisinin olduğu görülmektedir. Sonuçlar, ekonomi durgunluk içindeyken veya enerji fiyatlarında bir şok yaşandığında enerji geri tepme etkisinin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, incelenen dönem için Kore'de enerji israfı bulunmaktadır ki bu da enerji geri tepme etkisi tanımıyla tutarlıdır.

Mahapatra ve Irfan (2021) 1990-2017 dönemini kapsayan 28 gelişmiş ve 34 gelişmekte olan ekonomi için enerji verimliliğinin karbon emisyonları üzerindeki asimetrik uzun vadeli ve kısa vadeli etkilerini incelemektedir. Asimetrikler, doğrusal olmayan bir panel otoregresif dağıtılmış gecikme modellemesi çerçevesi kullanılarak araştırılmaktadır. Ampirik bulgulara göre, uzun vadede enerji verimliliğindeki %1'lik artış, karbon emisyonlarında gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler için sırasıyla %1,24 ve %1,19 oranında düşüşe yol açmaktadır. Diğer taraftan, enerji verimliliğindeki benzer bir artış, karbon emisyonlarında gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler için sırasıyla %0,37 ve %1,06 oranında artışa neden olmaktadır. Sonuç olarak, kısa vadeli etkilerin hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ekonomiler için simetrik olduğu görülmektedir.

Cansino vd. (2022) yapısal ayrıştırma analizini kullanarak 2000-2014 dönemi için İspanya özelinde geri tepme etkisini incelemektedirler. Başlıca bulgular, toplam geri tepme etkisinin yaklaşık %10 ile %50 arasında değiştiğini göstermektedir. Geri tepmenin direkt geri tepme etkisi ile açıklanan kısmı %10 civarındadır. Dolaylı geri tepme etkisi ise %1,2 ile %1,8 arasında değerler göstermektedir. Son olarak, ekonomik genel geri tepme etkisi % -4,51 ile %40 arasında değişirken, söz konusu dönem için net bir eğilim göstermemektedir.

Mirza vd. (2022) 1990-2016 yılları arasında 30 gelişmekte olan ülke için çevresel Kuznets eğrisi çerçevesinde enerji verimliliğinin karbon emisyonları üzerindeki etkilerini ampirik olarak incelemektedirler. Bulgular, enerji verimliliği iyileştirmelerinin karbon emisyonlarının azaltılması üzerinde en büyük etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde ise gelişmekte olan ülkelerde, uzun vadede karbon emisyonları ile enerji verimliliği arasında pozitif, yapısal değişimler arasında ise negatif bir ilişki olduğu sonucuna varılmaktadır. Sonuç olarak, enerji verimliliğinin karbon emisyonlarının azaltılmasına en büyük katkıyı sağladığını ortaya koyulmaktadır.

Jafari vd. (2022) yapısal bir vektör otoregresif model ve 1988:3 ile 2018:1 arasındaki üç aylık verileri kullanarak İran için ekonomi genelindeki toparlanma etkisini tahmin etmektedirler. Sonuçlar, bir enerji verimliliği şokuna yanıt olarak enerji kullanımının başlangıçta düştüğünü, ancak zaman içinde orijinal seviyesine yakın bir seviyeye geri döndüğünü göstermektedir. Bu bağlamda, İran için ekonomi genelindeki toparlanma etkisi 6 yıl sonra %84 olarak hesaplanmıştır. Bu da enerji

verimliliği inovasyonunu teşvik eden politikaların enerji kullanımı üzerinde uzun vadeli etkisinin sınırlı olacağı anlamına gelmektedir.

Irfan vd. (2023) enerji verimliliği kazanımlarının karbon emisyonları üzerindeki etkisini incelerken, finansal gelişmeyi geri tepme etkilerinin boyutunu belirlemede uygun bir faktör olarak ele almaktadırlar. 1992 ve 2017 yılları arasında gözlemlenen 28 gelişmiş ve 27 gelişmekte olan ekonomiden oluşan bir veri seti ile finansal kurum ve piyasalardaki gelişme boyutu ele alınmıştır. Panel ARDL yöntemi kullanılan çalışmanın sonuçları uzun vadede, gelişmiş ekonomilerin finansal piyasalarındaki gelişme sonucunda enerji verimliliği iyileştirmelerinin karbon emisyonları üzerindeki etkisini olumsuz yönde etkilediğini belirtmektedir. Finansal kurumlardaki gelişme ise gelişmekte olan ekonomilerde enerji verimliliği iyileştirmelerinin karbon emisyonları üzerindeki etkisini olumsuz yönde etkilemektedir.

Son olarak, Wenlong vd. (2023) bir taraftan son yıllarda güçlü ekonomik gelişme performansı sergileyen, diğer taraftan ise bu büyümenin çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin görüldüğü 10 Asya ülkesinde enerji verimliliği, teknolojik yenilikler, ticari açıklık ve kurumsal kalite gibi bazı önemli faktörlerin çevre üzerindeki etkisini ampirik olarak analiz etmeye çalışmaktadırlar. 1995-2018 döneminin baz alındığı çalışmadan elde edilen bulgulara göre hem ticari açıklığın hem de kurumsal kalitenin zararlı etkiye sahip olduğu, enerji verimliliği ve teknolojik yeniliklerin ise seçilen ekonomilerde çevresel kalite üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Çalışmanın konusu ile ilgili literatür genel olarak değerlendirildiğinde, enerji tüketimini azaltmak ve dolayısıyla karbon emisyonlarını ortadan kaldırmak için enerji verimliliğini artırarak zarar verici iklim etkilerini iyileştirmeyi amaçlayan politikaların, geri tepme etkileri dikkate alınmadığı takdirde yanlış yönlendirilebileceği ortaya çıkmaktadır. Yukarıda geniş bir biçimde ele alındığı üzere, enerji ekonomisi literatüründe geri tepme etkilerine ilişkin önemli miktarda çalışma bulunmaktadır ve bu çalışmalarda geri tepme olgusunu ölçmek için çeşitli teknikler uygulanmıştır. Geri tepme etkisinin teorik çerçevesi ve varlığı yaygın olarak kabul edilse de büyüklüğü, çalışmalarda kullanılan verilere ve yöntemlere bağlı olarak önemli ölçüde değişmektedir. Çalışmaların niteliği ve niceliği açısından, doğrudan etkiler için dolaylı etkilerden daha fazla ampirik kanıt bulunmaktadır, ancak makroekonomik geri tepme etkileri konusunda göreceli bir eksiklik söz konusudur. Ayrıca, gelişmekte olan ülkelere ait çalışmaların görece daha az olması dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, bu çalışmada literatürden farklı olarak gelişmekte olan ülkelere ilişkin geniş bir panel veri seti kullanılarak 1989-2018 dönemi için enerji verimliliği tahmini yapılmaktadır.

3. Metodoloji, Ekonometrik Model ve Veri Seti

Daha önce belirtildiği üzere, bu çalışmada, Filippini ve Hunt (2011, 2012) tarafından önerilen enerji talebi modellemesi ve sınır analizi yaklaşımlarını sentezleyen bir toplam sınır enerji talebi fonksiyonunun tahmin edilmesi amaçlanmaktadır. Gelir, enerji fiyatı, iklim etkileri, ekonominin büyüklüğü ve

yapısının yanı sıra dışsal teknik ilerleme ve diğer dışsal faktörler gibi ülkeler arasında farklılık gösterebilen ve enerji talebini etkileyebilecek ekonomik ve diğer faktörler kontrol edildikten sonra çalışmada kullanılan analiz yöntemi ile enerji verimliliği tahmin edilmektedir. Ayrıca, Filippini ve Greene (2016) tarafından önerilen ve geliştirilen ekonometrik tekniklerin kullanılması, kalıcı ve geçici enerji verimliliğinin eş zamanlı olarak tahmin edilmesine olanak sağlamaktadır. Enerji verimliliğinin geçici ve kalıcı bileşenleri arasındaki fark, politika perspektifinden bakıldığında, farklı verimsizlik kaynaklarına işaret ettiğinden dolayı oldukça önemlidir. Dolayısıyla, bu durumun tespiti politika yapımcılar tarafından farklı stratejilerin uygulanması olanağını sağlamaktadır.

Enerji talebi başlı başına bir talep olmayıp türev bir taleptir. Özellikle toplam enerji talebi, bir ekonominin ısıtma, soğutma, aydınlatma, hareket vb. enerji hizmetlerine olan talebinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda enerji, emek ve sermaye ile birlikte arzu edilen bir üretim düzeyi için girdi olarak değerlendirilebilir. Teorik açıdan değerlendirildiğinde, böyle bir fonksiyonun stokastik sınır çerçevesinde tahmini, teknik verimlilik düzeyi hakkında bilgi sağlarken, maliyet sınırı fonksiyonunun tahmini, genel üretken verimliliğin tahmin edilmesine olanak tanımaktadır. Evans vd. (2013) ile Filippini vd. (2014), bazı girdiler veya girdi fiyatları üzerindeki veri sınırlamaları nedeniyle yalnızca bir girdi talep fonksiyonunu, özellikle de enerji talebi fonksiyonunu tahmin etmenin mümkün olduğunu öne sürmektedirler. Bu durumda sınır, bir ekonominin istenilen düzeyde enerji hizmeti üretmek için kullanabileceği minimum enerji düzeyini vermekte ve gerçek enerji talebi ile tahmin edilen sınır arasındaki fark, enerji kullanımındaki verimsizliği temsil etmektedir.

Buradan hareketle, Filippini ve Hunt (2011, 2012) aşağıdaki toplam enerji talebi fonksiyonu belirlemiştir:

$$ET_{it} = E(F_{it}, G_{it}, N_{it}, A_i, IGD_{it}, SGD_{it}, SS_{it}, TS_{it}, TETT_t, EV_{it}) \quad (2)$$

Burada ET_{it} i ülkesinin t yılındaki nihai toplam enerji tüketimini temsil eder, F_{it} reel (2000=100) enerji fiyatlarını, G_{it} GSYİH, N_{it} nüfus, A_i ise her ülkenin alan büyüklüğüdür ve zaman içinde sabittir. IGD_{it} ve SGD_{it} sırasıyla sıcak ve soğuk gün sayılarını belirtirken, SS_{it} ve TS_{it} sırasıyla sanayi ve tarım sektörlerinin toplam ekonomi içerisindeki paylarını göstermektedir. $TETT_t$ teknik ilerlemenin ortak etkisini ve tüm ülkeleri aynı anda etkileyen diğer gözlemlenmeyen dışsal faktörleri yakalayan Temel Enerji Talebi Trendi olarak tanımlanmaktadır. Son olarak EV_{it} , paneldeki her ülkelerin enerji verimliliği performanslarının gözlemlenmeyen seviyesini göstermektedir.

Ancak EV_{it} doğrudan gözlemlenemediğinden dolayı tahmin edilmesi gereken bir parametredir. Bu nedenle Aigner vd. (1977) tarafından ortaya atılan stokastik sınır yaklaşımı, her ülkenin enerji verimsizliği seviyesinin bir regresyon kalıntısı olarak tahmin edildiği ve yarı normal dağılımdan sonra tek taraflı, negatif olmayan bir terimle yaklaşık olarak tahmin edilebildiği durumlarda kullanılmaktadır.

Eşitlik (2)'nin panel log-log fonksiyonu aşağıdaki şekilde gösterilmektedir:

$$et_{it} = \beta + \beta^f f_{it} + \beta^g g_{it} + \beta^n n_{it} + \beta^a a_i + \beta^{igd} igd_{it} + \beta^{sgd} sgd_{it} + \beta^{ss} ss_{it} + \beta^{ts} ts_{it} + \beta^t t + \beta^{t^2} t^2 + u_{it} + v_{it} \quad (3)$$

Burada et_{it} nihai toplam enerji tüketiminin doğal logaritması, f_{it} enerji fiyatının doğal logaritması, g_{it} GSYİH'nin doğal logaritması, n_{it} nüfusun doğal logaritmasını, a_i alan büyüklüğünün doğal logaritmasını temsil etmektedir. Ayrıca igd_{it} ve sgd_{it} sırasıyla sıcak ve soğuk gün sayılarının doğal logaritmasını gösterirken, ss_{it} ve ts_{it} sanayi ve tarım sektörünün katma değer paylarını vermektedir. t ve t^2 ise TETT'yi temsil eden ve doğrusal olmayan bir zaman trendidir. Son olarak, Eşitlik 3'teki hata terimi iki bağımsız bileşenden oluşur. v_{it} beyaz gürültü etkisini içerisinde barındıran simetrik bir bozulmayı temsil eder ve normal dağılıma sahip olduğu varsayılmaktadır. u_{it} ise atık enerjiyi temsil eder ve tek taraflı negatif olmayan bir bozulma ile yarı normal dağılımı takip eden bir parametre olduğu varsayılmaktadır.

Bu çalışmanın bir diğer amacı ise neoklasik büyüme teorisine dayalı olarak ekonomi çapında bir geri tepme etkisini tahmin etmektedir. Saunders (2000) makroekonomik geri tepme etkisinin teorik çerçevesini ve açık bir tanımını sunmaktadır. Saunders'a (2000) göre, enerji verimliliğindeki iyileştirmelerden elde edilen enerji tasarrufu, enerji verimliliğindeki değişikliklere göre enerji kullanımının esnekliği olarak tanımlanabilir. Bu durum Eşitlik 4'te matematiksel olarak ifade edilmektedir.

$$\gamma^{ET} = \frac{\partial ET}{\partial EV} \quad (4)$$

Burada, ET enerji tüketim seviyesini, EV ise enerji verimliliğini temsil etmektedir. Eşitlikteki bilgiler çerçevesinde geri tepme aşağıdaki gibi tanımlanabilir.

$$GT = 1 + \gamma^{ET} \quad (5)$$

Neoklasik büyüme teorisine dayanan iki aşamalı ekonometrik bir yaklaşım benimseyen bu çalışmada ilk olarak gelişmekte olan ülkelerden oluşan bir panelde enerji verimliliği düzeyini tahmin etmek için Stokastik Sınır Analizi kullanılarak enerji verimliliği esnekliği γ^{ET} tahmin edilmektedir. İkinci aşamada ise bu verimlilik hesaplamaları, ekonomi genelindeki kısa ve uzun vadeli geri tepme etkilerini tahmin etmek için dinamik bir panel veri çerçevesinde açıklayıcı değişkenler olarak kullanılmaktadır.

Ekonomi genelindeki geri tepme etkisinin büyüklüğünü tahmin etmek için öncelikle Arellano ve Bond (1991) tarafından geliştirilen Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi uygulanarak dinamik bir panel enerji talebi modeli tahmin edilmektedir. Dinamik modelin log-log spesifikasyonu aşağıdaki şekildedir.

$$\ln ET_{it} = \delta_0 + \theta \ln ET_{it-1} + \delta_F \ln F_{it} + \delta_G \ln G_{it} + \delta_{EV} \ln EV_{it} + \delta_t + \delta_{fev} F_{it} EV_{it} + \delta_{gev} G_{it} EV_{it} + \delta_{fg} F_{it} G_{it} + (\epsilon_i + \omega_{it}) \quad (6)$$

Burada ET_{it} , i ülkesinin t zamanındaki toplam enerji tüketimi düzeyidir ve ET_{it-1} , modelde açıklayıcı değişken olarak tanımlanan ET 'nin bir dönem gecikmeli değeridir. Ayrıca, enerji fiyatları F_{it} , t zamanında her ülkenin GSYİH'si G_{it} , ve stokastik sınır analizi ile birinci aşamada tahmin edilen enerji verimliliği ise EV_{it} ile

gösterilmektedir. Son olarak, δ katsayılarının değerleri enerji verimliliğindeki değişimlere göre enerji talebinin esnekliğinin hesaplanmasında kullanılmakta ve model tarafından tahmin edilmektedir.

Eşitlik 4'teki Saunders (2000) tarafından geliştirilen yöntemle elde edilen geri tepme etkisi formülünden faydalanılarak, Eşitlik 6'da bulunan kısa ve uzun vadeli esneklikler aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$\gamma_{KD}^{ET} = \frac{\partial \ln ET}{\partial \ln EV} = \delta_{ev} + \delta_{fev} F_{it} + \delta_{gev} G_{it} \quad (7)$$

$$\gamma_{UD}^{ET} = \frac{\delta_{ev} + \delta_{fev} F_{it} + \delta_{gev} G_{it}}{1 - \tau} \quad (8)$$

Burada, Eşitlik 7 ve 8, Eşitlik 4'te yerine koyulduğunda, kısa vadeli ve uzun vadeli ekonomi çapında geri tepme etkisi sırasıyla $GT_{KD} = 1 + \gamma_{KD}^{ET}$ ve $GT_{UD} = 1 + \gamma_{UD}^{ET}$ şeklinde bulunabilir.

Çalışmada, 1989'dan 2018'e ($t = 1989; \dots; 2018$) kadarki süre kapsamında 17 seçili gelişmekte olan ülkeden ($i = 1; \dots; 17$) oluşan bir panel veri seti kullanılmaktadır. Tablo 1'de analizde kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikleri sunulmaktadır.

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Sembol	Ortalama	Standart Sapma
Toplam Nihai Enerji Tüketimi (ktep)	ET	65.203	167.155
Reel Enerji Fiyatları (\$, 2000=100)	F	108,25	950,354
GSYİH (milyar \$, 2000=100)	G	450,36	42,125
Nüfus (milyon)	N	102,16	278,785
Sanayi Sektörü Katma Değeri (% GSYİH)	SS	16,12	11,356
Tarım Sektörü Katma Değeri (% GSYİH)	TS	38,25	11,789
Alan Büyüklüğü (km ²)	A	1.450.142	2.986.358
Sıcak Gün Sayısı	IGD	19.765	15.762
Soğuk Gün Sayısı	SGD	6.456	4.357

Çalışmada kullanılan veri seri çeşitli kaynaklardan toplanarak oluşturulmuştur. ET , F , G ve N değişkenleri Uluslararası Enerji Ajansı tarafından yayımlanan Dünya Enerji Dengeleri (World Energy Balances) veri tabanından elde edilmiştir (IEA, 2021b). Ayrıca, sırasıyla sanayi katma değeri ve tarımsal katma değeri ifade eden SS ve TS verileri ile kilometrekare (km²) cinsinden arazi alanı olan A verileri, Dünya Bankası'nın Dünya Kalkınma Göstergeleri (World Development Indicators) veri tabanından alınmıştır (Dünya Bankası, 2021). Fiyat verisi (F) ise Uluslararası Çalışma Örgütü İstatistikleri veri tabanından toplanan verilerdir (Uluslararası Çalışma Örgütü, 2021). ISD ve SGD parametreleri için toplanan veriler ise Kral Abdullah Petrol Çalışmaları ve Araştırma Merkezi'nin küresel derece veri setinden elde edilmiştir. (Kral Abdullah Petrol Çalışmaları ve Araştırma Merkezi, 2019).

Bunun yanı sıra, çalışmada kullanılan ülkeler gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için Uluslararası Para Fonu sınıflandırmasına göre seçilmişlerdir (IMF, 2021). Ayrıca, ülke sayısı ve zaman kısıtı verilerin uygunluğuna göre belirlenmiştir.

Ülkeler analize dahil edilirken her birinin enerjisi verimsiz bir şekilde kullandığı ile ilgili bazı kriterleri karşılamaları ön koşul olarak aranmıştır. Elektriğe erişimin ve kişi başına enerji kullanımının düşük olduğu ülkelerde enerji kaynaklarını aşırı kullanmak yerine az kullanma olasılığı daha yüksek olduğundan dolayı veri seti oluşturulurken elektriğe erişim ve kişi başına enerji kullanımı gibi göstergeler titizlikle incelenmiştir. Bu kriterleri ele alarak enerjinin verimsiz bir şekilde kullanıldığı ülke grubu belirlenmiştir. Çalışmada kullanılmak üzere seçilen ülkeler Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2: Analizde Kullanılan 17 Gelişmekte Olan Ülke Grubu

Azerbaycan	İran	Suudi Arabistan
Cezayir	Kazakistan	Tunus
Ermenistan	Kırgızistan	Türkiye
Fas	Kongo	Umman
Güney Afrika	Mısır	Ürdün
Gürcistan	Suriye	

4. Ampirik Bulgular

Bu çalışmada öncelikle iki farklı model ele alınarak aralarında performans bakımından tercih yapılmıştır. Bunlardan ilki; verimsizlik bileşeninin varyansında dışsal değişkenleri birleştiren tek koşullu değişen varyans (*TKDV*) modelidir. İkincisi ise hata teriminin varyansının dışsal değişkenler kümesinden etkilendiğini varsayan çift koşullu değişen varyans (*ÇKDV*) modelidir. Söz konusu iki model arasındaki tercihe karar vermek için modellerin performansı hem ekonometrik hem de teorik olarak kontrol edilmektedir. Modeller ilk olarak sağlamlık, ki-kare dağılımını ve Wald testini yaklaşık olarak takip eden olabilirlik oranı (LR) kullanılarak incelenmektedir. Ardından ise kabul edilen modelin teorik tercihi, uygunluk koşullarını ne ölçüde sağladığı incelenerek değerlendirilmektedir. Tablo 3 her bir sağlamlık testi için istatistikler ve sonuçlar sunulmaktadır.

Tablo 3: Tercih Edilen Model İçin Sağlamlık Testleri

	LR	Kritik Değer (%)	Wald	p-değeri (%5)	Karar
Çift değişen varyansın varlığı (<i>TKDV</i> ve <i>ÇKDV</i>) $H_0: \sigma_{\omega} = \text{sabit}$	285,856	25,941	45,254	0,000	H_0 ret

Burada dışsal değişkenlerin her iki hata bileşenini de etkilediği varsayılarak, *ÇKDV* modeli, *TKDV* modelinin sınırsız bir varyasyonu olarak, iki yönlü hata teriminin varyansındaki parametrelerin sabit olduğu boş hipotezi altında test edilmektedir. 285,85 olarak hesaplanan LR istatistiği %5 anlamlılık seviyesinde 25,941 kritik değerini aştığından dolayı boş hipotez olan modeldeki artıkların sabit olması durumu reddedilmektedir. Dolayısıyla, dışsal değişkenlerin hem verimsizlik parametresini hem de hata terimlerini çift yönlü olarak etkilediği, çift koşullu

değişen varyans (ÇKDV) modeli çalışmada kullanılan analizler için uygun model olarak belirlenmiştir.

Ayrıca analizde kullanılan modellerden elde edilen tahmini enerji odaklı teknik verimliliğe ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 4’te sunulmaktadır. Tercih edilen modelin (ÇKDV) tahmin edilen ortalama teknik verimliliği 0,15 standart sapma ile %85 olarak belirlenmiştir.

Tablo 4: Tanımlayıcı İstatistikler

Model	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
TKDV	0,74	0,22	0,279	0,997
ÇKDV	0,85	0,15	0,295	0,999

Analizde kullanılan modele göre, ortalama enerji odaklı teknik verimlilik puanları ve ülkelerin göreceli sıralaması Tablo 5’te sunulmaktadır. Bu sonuçlar ışığında Kongo, Umman, Suudi Arabistan, Mısır ve Cezayir’in ortalama olarak paneldeki en verimli ülkeler arasında yer aldığı, Kırgızistan, Ermenistan, Azerbaycan, Kazakistan ve Gürcistan’ın ise en az verimli ülkeler arasında yer aldığı görülmektedir.

Tablo 5: Seçili Ükelere Ait Ortalama Tahmini Enerji Verimliliği Skorları ve Göreceli Sıralama

Ülke	Verimlilik Skoru	Sıralama
Azerbaycan	0,692	15
Cezayir	0,946	5
Ermenistan	0,594	16
Fas	0,932	6
Güney Afrika	0,883	8
Gürcistan	0,739	13
İran	0,847	10
Kazakistan	0,693	14
Kırgızistan	0,566	17
Kongo	0,999	1
Mısır	0,962	4
Suriye	0,819	12
Suudi Arabistan	0,965	3
Tunus	0,873	9
Türkiye	0,824	11
Umman	0,992	2
Ürdün	0,922	7

Enerji verimliliği hesaplamalarının ardından seçili ülke grubu için geri tepme etkisi analiz edilmektedir. Tahmin edilen iki aşamalı Genelleştirilmiş Momentler Yönteminin sonuçları Tablo 6’da sunulmaktadır. Analiz sonucunda elde edilen katsayılardan zaman eğilim katsayısı haricinde hepsinin beklenen işarete sahip olduğu ve istatistiksel olarak en az %10 önem düzeyinde anlamlı olduğu

görülmektedir. Ayrıca, artıklar üzerinde otokorelasyon testi yapılmaktadır. Birinci farklarda AR(1) süreci testi genellikle sıfır hipotezini reddetmektedir. Ancak AR(2) sürecindeki otokorelasyonun tespit edilmesi, Genelleştirilmiş Momentler Yönteminin güvenilir olması bakımından daha tutarlı sonuçlar vermektedir. AR(2) testinde 0,58'lik p-değeri göz önüne alındığında, hata terimleri arasında otokorelasyon olmadığını ifade eden boş hipotez reddedilemez. Buna göre tahmin edilen modelde bulunan artıklar birbirleriyle ilişki içerisinde değildir yorumu yapılabilir.

Tablo 6: Genelleştirilmiş Momentler Yönteminin Sonuçları

Bağımlı Değişken: ET	Hesaplanan Katsayılar
et_{t-1}	0,7285*** (0,0617)
f	-0,0658* (0,0151)
g	0,2823*** (0,0569)
ev	-0,4934*** (0,1328)
$f * ev$	0,0004* (0,0002)
$g * ev$	-0,0002* (0,0000)
$f * g$	0,000000280* (0,00000)
t	1,5118 (0,4279)
Örnek sayısı	17
AR(1)	0,003
AR(2)	0,584

Notlar: 1. *** %1 düzeyinde anlamlı, ** %5 düzeyinde anlamlı, * %10 seviyesinde anlamlı manasına gelmektedir.

2. standart hataları parantez içerisinde verilmektedir.

3. Ekonometrik analiz STATA 11 programı ile yapılmıştır.

Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi ile yapılan analizin ardından dinamik panel veri yöntemi yoluyla tahmin edilen katsayılar, metodoloji kısmında açıklandığı gibi kısa ve uzun dönem enerji verimliliği esnekliklerinin hesaplanmasında kullanılabilir. Bu hesaplamalar sonucunda verimlilik esneklikleri kısa ve uzun dönem için sırasıyla -%43,6 ve -%188,4 olarak bulunmuştur. Bu oranlar örneklem ortalamasında kısa ve uzun vadede sırasıyla %56,4 ve %88 seviyesinde geri tepme etkilerinin varlığını göstermektedir. Ayrıca, paneldeki her bir ülke için geri tepme etkilerini tahmin etmek amacıyla nokta verimlilik esneklikleri hesaplanır. Tablo 7'de her ülke için ortalama kısa ve uzun vadeli geri tepme etkisi hesaplamaları vermektedir.

Tablo 7: Tahmini Ortalama Kısa ve Uzun Dönem Geri Tepme Etkileri (%)²

Ülke	Kısa Dönem Geri Tepme Etkisi	Uzun Dönem Geri Tepme Etkisi
Azerbaycan	58,25	-75,23
Cezayir	59,23	-88,58
Ermenistan	54,15	-79,27
Fas	61,05	-77,26
Güney Afrika	58,57	-86,12
Gürcistan	59,91	-78,95
İran	55,45	-95,68
Kazakistan	58,80	-84,29
Kırgızistan	61,12	-72,22
Kongo	60,12	-76,49
Mısır	58,66	-87,32
Suriye	58,54	-79,59
Suudi Arabistan	52,76	-93,75
Tunus	58,68	-74,53
Türkiye	55,89	-79,73
Umman	58,33	-75,68
Ürdün	59,85	77,80

Ortalama geri tepme etkisi hesaplamalarından elde edine bulgular, kısa vadede Suudi Arabistan, Ermenistan, İran ve Türkiye'nin enerji verimliliği artışı sonrası enerji tüketimlerini azaltmada iyi bir performans sergilediklerini göstermektedir. Uzun dönemde ise İran, Suudi Arabistan, Cezayir ve Mısır'ın enerji verimliliklerindeki artışla birlikte enerji tüketimlerini azaltmaları noktasında diğer ülkelerden pozitif şekilde ayrıştıkları gözlemlenmektedir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Günümüz küresel sitemi içerisinde enerji kaynakları en önemli girdi olarak nitelendirilmektedir. Enerji politikaları ise söz konusu kaynakların etkin, uygun maliyetli ve verimli kullanılması üzerine inşa edilmektedir. Etkili enerji politikaları üretmek için ülkeler arasındaki enerji verimliliği olgusunun doğru ölçülmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, çalışmanın temel amacı 1989 ile 2018 dönemini kapsayan panel veri seti kullanılarak Afrika, Avrasya ve Ortadoğu bölgelerinde bulunan seçili 17 gelişmekte olan ülkenin göreceli toplam enerji verimliliğini ve sonrasında da bu ülkelerdeki geri tepme etkilerini analiz etmektedir.

Çalışmanın analiz kısmında iki aşamalı bir metodoloji kullanılmaktadır. İlk aşamada, Stokastik Sınır Analizi yaklaşımı kullanılarak enerji odaklı verimlilik düzeyleri tahmin edilmektedir. Daha sonra, tahmin edilen verimlilik düzeyleri, iki aşamalı bir Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi yaklaşımı ile enerji talebinin kısa

² Buradaki hesaplamalar, enerji verimliliğindeki %100'lük bir artış sonucunda olacağı tahmin edilen tüketimdeki yüzdesel artış olarak ifade edilir.

ve uzun vadeli verimlilik esnekliğini hesaplamak için dinamik panel enerji talebi modelinde regresör olarak kullanılmaktadır. Ardından ise söz konusu verimlilik esnekliklerinden kısa ve uzun vadeli geri tepme etkileri hesaplanmaktadır.

Elde edilen ampirik bulgular, incelenen ülke grubundaki ortalama verimlilik skorunun yaklaşık %84 olduğunu göstermektedir. Bu oran, ilgili ülkelerin ortalama olarak 1 birim çıktı üretmek için 0,84 birim enerji kullanıldığını, yani enerjiyi verimli bir şekilde tükettiklerini göstermektedir. Buna ek olarak, çalışmanın sonuçları ortalama olarak geri tepme etkisinin, kısa vadede enerji verimliliği iyileştirmelerinden elde edilen enerji tasarruflarının %50'sinden fazlasını aşındırabileceğini öne sürmektedir. Tahmin edilen uzun vadeli geri tepme etkileri, enerji verimliliği kazanımlarının uzun dönemde enerji tüketiminde orantılı bir azalmayı teşvik edeceğini göstermektedir. Bu sonuç aslında gelişmekte olan ülkelerde enerji talebini azaltmak için enerji verimliliğine ilişkin dikkate değer bir potansiyeli vurgulamaktadır.

Çalışmanın bir diğer sonucu ise zengin ülkelerin enerjiyi daha verimli kullanma eğiliminde olduğudur. Artan enerji verimliliğinin, hem uzun vadeli ekonomik büyümenin hem de enerji tedarik karışımının karbondan arındırılmasının kritik bir itici gücü olduğu açıktır. Daha yüksek ekonomik büyüme oranları genellikle daha yüksek enerji verimliliği oranlarına yol açmaktadır. Zira, büyüme enerji talebinde daha hızlı bir artışı beraberinde getirirken, mevcut sermaye stokunun devir hızını da artırmaktadır. Böylece, daha verimli ve daha az karbon yoğunluğu olan yeni teknolojilerin kullanımı yaygınlaşmaktadır.

Literatürden farklı olarak bu çalışmada Filippini ve Greene (2016) tarafından ortaya konulan yeni bir yaklaşım ile enerji verimliliği düzeyinin geçici ve kalıcı etkilerini ölçmeye yarayan bir model kullanılmıştır. Bu nedenle çalışmanın literatüre ekonometrik açıdan katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca, bilindiği kadarıyla Afrika, Avrasya ve Ortadoğu bölgelerinde bulunan gelişmekte olan ülkelere ilişkin geniş bir panel veri seti üzerine yapılan ilk çalışma olması nedeniyle literatürden ayrılmaktadır. Neredeyse tüm gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin karbon salınımlarını sınırlamayı taahhüt ettikleri Aralık 2015'teki Paris Anlaşması sonrasında, bu çalışma, dünya çapındaki politika yapıcıların strateji geliştirmeleri ve yanılıcı kararlardan kaçınmaları için çerçeve ve rehberlik sunabilir. Dahası, bu tür bir analizden elde edilen sonuçlar, çevresel kaygıların hakim olduğu bir dünyayı yakından ilgilendirmektedir.

Gelişmekte olan ekonomilerde, petrol ve kömür gibi geleneksel fosil yakıtlardan doğal gaz gibi daha modern fosil yakıtlara ve yenilenebilir kaynaklardan elde edilen elektrik üretimine geçiş sürecinin önümüzdeki yüzyılın büyük bölümünde devam etmesi beklenmektedir. Gelişmekte olan dünyanın bu modernizasyonu, hem enerji arzı karışımının çeşitlenmesine hem de enerjinin kullanılma yollarının çoğalmasına neden olmaktadır. Nispeten daha pahalı, daha düşük karbonlu yakıtlar ekonomik olarak uygun kullanım alanlarına yönlendirildiğinde süreç enerji verimliliğinde artışa ve ekonomi genelinde geri tepme etkisinde düşüşe neden olmaktadır. Dolayısıyla, etkili enerji politikalarının tasarlanıp uygulanabilmesi için ülkeye özgü

özelliklerin ve ihtiyaçların yanı sıra potansiyel enerji verimliliği iyileştirmeleri ve geri tepme etkilerinin büyüklüğünün de dikkate alınması gerekmektedir.

Herhangi bir enerji politikasının nihai hedefi aslında insan kaynaklı sera gazı emisyonlarının ortadan kaldırılmasıdır. Enerji verimliliği düzeyini hesaba katan politika yapıcılar, enerji tasarrufu ve dolayısıyla karbon emisyonunu azaltmanın potansiyelleri hakkında net bir resme sahip olabilir. Ayrıca politika yapıcılar uygun ve etkili stratejileri tasarlarlarken geri tepme etkisinin büyüklüğünü dikkate almalıdır. Zira, potansiyel geri tepme etkisinin büyüklüğünün, ulusal ve uluslararası enerji politikalarının etkinliğinin değerlendirilmesi açısından hayati önem taşıdığı açıktır. Bu nedenle politika yapıcıların, enerji verimliliği stratejilerini yaparken, potansiyel geri tepme etkilerini tam olarak değerlendirmeleri ve hesaba katmaları gerekmektedir.

Kuşkusuz bu tür politikaların uygulanması, özellikle gelişmekte olan dünyada pratik zorluklarla karşı karşıyadır. Artan enerji fiyatlarının ekonomik refah kaybına yol açabilmesi nedeniyle geliştirilen politikalar her zaman siyasi ve ahlaki engellerle karşılaşacaktır. Bu nedenle, politika yapıcılara daha fazla yardımcı olmak için geri tepme etkisinin sektörel düzeyde ana itici güçlerinin daha derinlemesine araştırılması yerinde olacaktır. Diğer taraftan, bunu gerçekleştirebilmek için ayrıntılı bir veri seti gereklidir ve gelişmekte olan ülkeler söz konusu olduğunda bu önemli bir zorluk olabilir.

Kaynakça

- Adetutu, M., Glass, A., Weyman-Jones, T. (2016), "Economy-Wide Estimates of Rebound Effects: Evidence from Panel Data", *The Energy Journal*, 37(3): 251-269.
- Aigner, D., Lovell, C. A. K., Schmidt, P. (1977), "Formulation and Estimation of Stochastic Frontier Production Function Models", *Journal of Econometrics*, 6(1): 21-37.
- Arellano, M., Bond, S. (1991), "Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations", *The Review of Economic Studies*, 58(2): 277-297.
- Bhattacharyya, S. C. (2011), *Energy Economics: Concepts, Issues, Markets and Governance*, Springer London, London.
- BP (British Petroleum). (2022), "Statistical Review of World Energy 2022", <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html> (30.07.2023).
- Broadstock, D. C., Li, J., Zhang, D. (2016), "Efficiency Snakes and Energy Ladders: A (Meta-) Frontier Demand Analysis of Electricity Consumption Efficiency in Chinese Households", *Energy Policy*, 91: 383-396.
- Cansino, J. M., Ordóñez, M., Prieto, M. (2022), "Decomposition and Measurement of The Rebound Effect: The Case of Energy Efficiency Improvements in Spain". *Applied Energy*, 306: 117961.

Cantore, N., te Velde, D.W. (2011), “Promoting Energy Efficiency in Developing Countries - New Evidence Based on Firm Analysis”, (Ed.), Cantore, N *Synthesis: Energy Efficiency in Developing Countries for the Manufacturing Sector* içinde, WP 15/2011. Vienna: United Nations Industrial Development Organization.

Dufournaud, C. M., Quinn, J. T., Harrington, J. J. (1994), “An Applied General Equilibrium (Age) Analysis of a Policy Designed to Reduce the Household Consumption of Wood in the Sudan”, *Resource and Energy Economics*, 16(1): 67-90.

Dünya Bankası (World Bank). (2021), “World Development Indicators”, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (17.07.2023).

Evans, J., Filippini, M., Hunt, L. C. (2013), “The Contribution of Energy Efficiency Towards Meeting CO2 Targets”, (Ed.), R. Fouquet, *Handbook on Energy and Climate Change* içinde, Edward Elgar Publishing, Oxford, Bölüm 8: 175-223.

Filippini, M., Greene, W. (2016), “Persistent and Transient Productive Inefficiency: A Maximum Simulated Likelihood Approach”, *Journal of Productivity Analysis*, 45(2): 187-196.

Filippini, M., Hunt, L. C. (2011), “Energy Demand and Energy Efficiency in the OECD Countries: A Stochastic Demand Frontier Approach”, *Energy Journal*, 32(2): 59-80.

Filippini, M., Hunt, L. C. (2012), “US Residential Energy Demand and Energy Efficiency: A Stochastic Demand Frontier Approach”, *Energy Economics*, 34(5): 1484-1491.

Filippini, M., Hunt, L. C. (2015), “Measurement of Energy Efficiency Based on Economic Foundations”, *Energy Economics* 52, Supplement 1: 5-16.

Filippini, M., Hunt, L., Zoric, J. (2014), “Impact of Energy Policy Instruments on the Estimated Level of Underlying Energy Efficiency in The EU Residential Sector”, *Energy Policy*, 69: 73-81.

Fouquet, R. (2008), *Heat, Power and Light: Revolutions in Energy Services*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA.

Greening, L. A., Greene, D. L., Difiglio, C. (2000), “Energy Efficiency and Consumption - The Rebound Effect - A Survey”, *Energy Policy*, 28(6): 389-401.

IEA (International Energy Agency-Uluslararası Enerji Ajansı). (2015), “Capturing the Multiple Benefits of Energy Efficiency, Technical Report, OECD/IEA”, Paris, http://www.iea.org/publications/freepublications/publication/capturing-the-multiplebenefits-of-energy-e_ciency.html (17.07.2023).

IEA (International Energy Agency-Uluslararası Enerji Ajansı). (2016a), “CO2 Emissions from Fuel Combustion Highlights”, Technical Report, OECD/IEA, Paris.

IEA (International Energy Agency-Uluslararası Enerji Ajansı). (2016b), “Energy Efficiency Indicators Highlights 2016”, Technical Report, OECD/IEA, Paris, <http://www.iea.org/publications/freepublications/publication/energy-efficiencyindicators-highlights-2016.html> (17.07.2023).

IEA (International Energy Agency-Uluslararası Enerji Ajansı). (2021a), “Key World Energy Statistics 2021”, Paris, <https://www.iea.org/reports/key-world-energy-statistics-2021> (17.07.2023).

IEA (International Energy Agency-Uluslararası Enerji Ajansı). (2021b), “World Energy Balances (Edition 2021)”, IEA World Energy Statistics and Balances (database), <https://doi.org/10.1787/45be1845-en> (17.07.2023).

IEA (International Energy Agency-Uluslararası Enerji Ajansı). (2022), “CO2 Emissions in 2022”, IEA, Paris, <https://www.iea.org/reports/co2-emissions-in-2022> (17.07.2023).

IMF (International Monetary Fund- Uluslararası Para Fonu). (2021), “Country Composition of WEO Groups”, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April/groups-and-aggregates> (17.07.2023).

IMF (International Monetary Fund- Uluslararası Para Fonu). (2023), *World Economic Outlook 2023 Edition*, Washington, USA.

Irfan, M., Mahapatra, B., Ojha, R. K. (2023). “Energy Efficiency and Carbon Emissions in Developed and Developing Economies: Investigating the Moderating Role of Financial Development”, *Journal of Quantitative Economics*, 21:437-455.

Jafari, M., Stern, D. I., Bruns, S. B. (2022). “How Large is the Economy-Wide Rebound Effect in Middle Income Countries? Evidence from Iran”, *Ecological Economics*, 193, 107325.

Jimenez, R., Mercado, J. (2014), “Energy Intensity: A Decomposition and Counterfactual Exercise for Latin American Countries”, *Energy Economics*, 42: 161-171.

Jin, T., Kim, J. (2019), “A New Approach for Assessing the Macroeconomic Growth Energy Rebound Effect”, *Applied Energy*, 239: 192-200.

Kral Abdullah Petrol Çalışmaları ve Araştırma Merkezi (King Abdullah Petroleum Studies and Research Centre). (2019), “A Global Degree Days Database for Energy-Related Applications”. <https://datasource.kapsarc.org/pages/home/> (17.07.2023).

Li, L., Yonglei, H. (2012), “The Energy Efficiency Rebound Effect in China from Three Industries Perspective”, *Energy Procedia*, 14: 1105-1110.

Lin, B., Du, K. (2013), “Technology Gap and China’s Regional Energy Efficiency: A Parametric Meta Frontier Approach”, *Energy Economics*, 40: 529-536.

Lundgren, T., Marklund, P.-O., Zhang, S. (2016), “Industrial Energy Demand and Energy Efficiency: Evidence from Sweden”, *Resource and Energy Economics*, 43: 130-152.

Mahapatra, B., Irfan, M. (2021), “Asymmetric Impacts of Energy Efficiency on Carbon Emissions: A Comparative Analysis between Developed and Developing Economies”, *Energy*, 227: 120485.

Marin, G., Palma, A. (2017), “Technology Invention and Adoption in Residential Energy Consumption: A Stochastic Frontier Approach”, *Energy Economics*, 66: 85-98.

Mirza, F. M., Sinha, A., Khan, J. R., Kalugina, O. A., Zafar, M. W. (2022). “Impact of Energy Efficiency on CO2 Emissions: Empirical Evidence from Developing Countries”, *Gondwana Research*, 106: 64-77.

Otsuka, A., Goto, M. (2015), “Estimation and Determinants of Energy Efficiency in Japanese Regional Economies”, *Regional Science Policy & Practice*, 7(2): 89-101.

Population Reference Bureau (2017), “Human Population: Population Growth”, Population Reference Bureau”, <http://www.prb.org/Publications/Lesson-Plans/HumanPopulation/PopulationGrowth.aspx> (17.07.2023).

Saunders, H. D. (1992), “The Khazzoom-Brookes Postulate and Neoclassical Growth”, *The Energy Journal*, 13(4): 131-148.

Saunders, H. D. (2000), “A View from the Macro Side: Rebound, Backfire, and Khazzoom-Brookes”, *Energy Policy*, 28(6): 439-449.

Semboja, H. H. H. (1994), “The Effects of an Increase in Energy Efficiency on the Kenya Economy”, *Energy Policy*, 22(3): 217-225.

Sorrell, S., Dimitropoulos, J. (2007), “UKERC Review of Evidence for The Rebound Effect: Technical Report 2: Econometric Studies”, Technical Report, UKERC, London.

Topallı, N., Buluş, A. (2016), “The Rebound Effect: Empirical Evidence from Turkey”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1): 29-38.

Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organisation). (2021), “Ilostat-Ilo Database of Labour Statistics”. <https://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/lang--en/index.htm>. (17.07.2023).

UNIDO (United Nations for Industrial Development Organisation-Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü). (2010), “Energy for a Sustainable Future, Technical Report”, [http://www.un.org/millenniumgoals/pdf/AGECCsummaryreport\[1\].pdf](http://www.un.org/millenniumgoals/pdf/AGECCsummaryreport[1].pdf) (28.07.2023).

UNFCCC (2012), “Decisions Adopted by the Conference of The Parties”, Technical Report, United Nations Framework Convention on Climate Change.

UNFCCC (2017), “Climate Get the Big Picture”, United Nations Framework Convention on Climate Change, <http://bigpicture.unfccc.int/> (05.06.2023)

Voigt, S., Cian, E. D., Schymura, M., Verdolini, E. (2014), “Energy Intensity Developments in 40 Major Economies: Structural Change or Technology Improvement?”, *Energy Economics*, 41: 47-62.

Wei, T., Liu, Y. (2017), “Estimation of Global Rebound Effect Caused by Energy Efficiency Improvement”, *Energy Economics*, 66: 27-34.

Wenlong, Z., Tien, N. H., Sibghatullah, A., Asih, D., Soelton, M., Ramli, Y. (2023). “Impact of Energy Efficiency, Technology Innovation, Institutional Quality, and Trade Openness on Greenhouse Gas Emissions in Ten Asian Economies”, *Environmental Science and Pollution Research*, 30(15): 43024-43039.

Zhang, X.-P., Cheng, X.-M., Yuan, J.-H., Gao, X.-J. (2011), “Total-Factor Energy Efficiency in Developing Countries”, *Energy Policy*, 39(2): 644-650

Zhou, P., Ang, B., Zhou, D. (2012), “Measuring Economy-Wide Energy Efficiency Performance: A Parametric Frontier Approach”, *Applied Energy*, 90(1): 196-200.

İnternet ve Mobil Bankacılık Uygulamalarının Bankacılık Sektörüne Etkisi

Gülay ÇİZGİCİ AKYÜZ¹

Özet

Dijitalleşmenin artmasıyla beraber internet ve mobil bankacılık ürün ve faaliyetlerinin kullanım sıklığı, çeşitliliği ve işlem hacmi de artmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, internet ve mobil bankacılık uygulamalarının bankacılık sektörü üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Bankacılık sektörünün performansı 2011(Q1):2023(Q2) dönemi için Entropi ağırlıklı Topsis yöntemi ile ölçülmüştür. Topsis yöntemi ile belirlenmiş bankacılık sektörü performansı ile internet ve mobil bankacılık uygulamaları arasındaki ilişki korelasyon analiziyle incelenmiştir. Analiz sonucunda, İnternet ve mobil bankacılık uygulamaları ile bankacılık sektörü performansı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Ele alınan dönemlerin tamamında internet ve mobil bankacılık uygulamalarının sektörün performansını olumlu etkilediği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İnternet bankacılığı, Mobil bankacılık, Topsis yöntemi

JEL Sınıflandırması: C10, G21

The Impact of Online and Mobile Banking Applications on the Banking Sector

Abstract

With the increase in digitalization, the frequency of use, variety and trading volume of internet and mobile banking products and activities have also increased. In this direction the aim of the study is to establish the impact of online and mobile banking applications on the banking sector. The performance of the banking sector for the period 2011(Q1):2023(Q2) has been measured with the Entropy-weighted Topsis method. The relationship between the banking sector performance determined by the Topsis method and online and mobile banking applications has been examined by correlation analysis. As a result of the analysis, a positive and significant relationship has been found between online and mobile banking applications and banking sector performance. It has been determined that online and mobile banking applications affect the performance of the sector positively in all periods considered.

Keywords: Online banking, Mobile banking, Topsis method

JEL Classification: C10, G21

1. Giriş

Banka performansı, bir bankanın hedeflerini gerçekleştirmek için belirli bir dönemde yayınlanmış finansal tabloları aracılığıyla iyi bir performans gösterip göstermediğini ifade etmektedir. Birçok farklı değişken veya kriter kullanılarak farklı yöntem ve tekniklerle bankaların finansal performansı ölçülmekte ve elde edilen sonuçlar değerlendirilmektedir. Bankaların finansal performansı çok kriterli

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, Vakıfkebir MYO, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü
gulayakyuz@trabzon.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7594-1994

karar verme (ÇKKV) yöntemleri, ekonometrik ve istatistiksel modeller kullanılarak değerlendirilmektedir (Abbasi vd. (2008); Kevser (2021); Özcan (2021); Karahan ve Kızılcapan (2022)).

Dijitalleşme bütün sektörlerde olduğu gibi finansal hizmetler sektöründe de ürün ve faaliyetlerde dönüşüm yaşanmasını sağlamaktadır. Bu dönüşümün temelinde, bilgi teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin ve akıllı telefon, tablet, bilgisayarlar gibi teknolojilerin kitlesel yatırım hizmetleri veya elektronik bankacılık pazarları gibi yeni elektronik hizmetlerle yakınlaşması yer almaktadır. Bu gelişmeler bankacılık sektöründe yeni iş süreçleri, yeni iş modelleri, yeni hizmetlerle değişimi gerekli hale getirmektedir. Dijitalleşmede yaşanan bu gelişmeler bankacılık sektöründe altı alanda dönüşüm sağlamaktadır. Bu alanlar; bankacılık müşterileri, bankacılık çalışma modelleri, bankacılık gelir modelleri, dijital bankacılık platformları, veriye dayalı bankacılık ve bankacılık değer zinciridir (Gasser vd., 2017: 4). Dijitalleşmenin artmasıyla birlikte dijital bankacılık ürün ve faaliyetlerinin kullanım sıklığı, çeşitliliği ve işlem hacmi de artmıştır. Dijital bankacılık ürün ve faaliyetlerinde yaşanan değişimler arttıkça finansal teknolojiler aracılığıyla ödemelerde bankacılığın tüm alanları için yeni ürünler, hizmetler ve iş modelleri geliştirilmektedir. Bu değişimlerle birlikte yeni teknolojilerin kullanımı, bankacılık sektörünün karlılık yapısını ve gelirlerini pozitif etkilemekte dolayısıyla performansı üzerinde olumlu etki yaratmaktadır (Koçaşlı, 2017: 409). Bankacılık sektörünün karlılığı, gelirleri ve dolayısıyla performansı üzerinde olumlu etki yaratan internet ve mobil bankacılık uygulamalarının bankacılık sektörü üzerindeki etkisinin araştırılması incelemeye değer bir konu olarak görülmektedir. Ayrıca farklı yöntemlerle elde edilmiş verilerle bu etkinin araştırılmasının literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışma dijital, internet ve mobil bankacılık uygulamaları ve finansal performans ile ilişkilerine değinen giriş bölümüyle birlikte beş bölümden oluşmaktadır. Literatür bölümünde ulusal/uluslararası alandaki çalışmalar inceleme konusu yapılmış ve bankaların finansal performansını ÇKKV ile ölçen çalışmalar ile dijitalleşmenin finansal performans üzerine etkilerini araştıran çalışmalara yer verilmiştir. Çalışmada kullanılacak veri seti ve analiz yöntemleri üçüncü bölümde ele alınmıştır. Dördüncü bölümde Entropi ağırlıklı Topsis yöntemine göre bankacılık sektörü finansal performans değerlendirmesi yapılmıştır. Bankacılık sektörü finansal performans değerleri elde edildikten sonra internet ve mobil bankacılığın finansal performans üzerindeki etkisi incelenmiştir. Son bölümde çalışmanın elde edilen analiz sonuçları değerlendirilmiştir. Çalışmada Türkiye bankacılık sektörünün finansal performansı Entropi ile ağırlıklandırılmış Topsis yöntemiyle değerlendirilmiş ve internet ve mobil bankacılığın finansal performans üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmanın özgün değeri finansal performansın ÇKKV ile ölçülüp internet ve mobil bankacılığın finansal performans üzerindeki etkisinin incelenmesidir. Bu noktada çalışmanın literatüre katkı açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

2. Literatür

Çalışmanın bu bölümünde ulusal/uluslararası alandaki çalışmalar inceleme konusu yapılmış ve bankaların finansal performansını ÇKKV yöntemiyle ölçen çalışmalar ile dijitalleşmenin finansal performans üzerine etkilerini araştıran çalışmalara yer verilmiştir.

ÇKKV yöntemlerinden VZA, Topsis, Vikor, Promethee, Mabac, Electre, Moora, Waspas gibi yöntemler bankaların finansal performans değerlendirilmesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Kılıç (2006), bankaların mali başarısızlıklarını öngörmek için ÇKKV yöntemine dayalı Electre T₁ ile bir erken uyarı modelini tahmin etmiş ve finansal başarısızlıkla birlikte yeniden yapılandırma maliyetlerini minimum düzeyde tutma olanağı olduğunu vurgulamıştır. Abbasi vd. (2008), İran Refah Bankasının finansal performansını Topsis ile ölçmüşler ve yeni pazarlama stratejilerinin oluşturulabileceğini ortaya koymuşlardır. Demireli (2010), Topsis yöntemi ile kamu bankalarının performanslarını ölçmüş ve bu bankaların ulusal ve küresel finansal krizlerden etkilendiğini, yurtdışı verilere göre performansların dalgalandığını ve bankacılık sektöründe önemli iyileşmelerin gerçekleşmediğini ortaya koymuştur. Çağıl (2011) mevduat bankalarının Electre yöntemi ile finansal performanslarını ölçmüş ve bankalarda sıralama sapmalarının kriz dönemlerinde yaşandığını belirtmiştir. Doumpos ve Zopounidis (2013) Almanya, Fransa, İtalya, İspanya ve Avusturya'daki kooperatif bankalarının verimliliğini ve finansal performansını değerlendirmek için VZA kullanmışlar ve kar verimliliği skorlarının son krizden daha fazla etkilendiğini belirtmişlerdir. Laha ve Biswas (2019) Hindistan'daki özel ve kamu sektörü bankalarının finansal performanslarını Entropi ağırlıklı Codas yöntemine göre ölçmüş ve kamu sektörüne göre özel sektör bankalarının performanslarının daha iyi olduğunu belirtmişlerdir. Topak ve Çanakçıoğlu (2019) aktif büyüklüğüne göre seçilen mevduat bankalarının finansal performanslarını Entropi ağırlıklı Copras yöntemleri ile ortaya koymuş ve büyük bankaların performanslarının yüksek olduğunu belirtmişlerdir. Sarı (2020) özel, kamu ve yabancı sermayeli bankaların Topsis ve Promethee yöntemleri ile finansal performanslarını belirlemiş, bankaları performanslarına göre sıralamış ve her iki yöntemin de performans ölçümünde etkili olduğunu belirtmiştir. Bayram (2021) katılım bankalarının finansal performanslarını Critic ağırlıklı Edas yöntemiyle ortaya koymuş, bankaları performanslarına göre sıralamış ve özel sermayeli bankaların performansının, kamu bankalarının faaliyete başlamasından etkilendiğini ileri sürmüştür. Çiftaslan ve Rençber (2022) bankaların performanslarını CAMELS değişkenlerini esas alarak Idocriw ağırlıklandırma tabanlı CoCoSo yöntemi ile incelemişler ve performansları yükseliş-düşüş gösteren bankaları belirtmişlerdir. Brauers vd. (2014) Litvanya bankalarının finansal performanslarını CAMEL bileşenleri temelinde Multi-Moora yöntemi ile ölçmüşler ve banka performanslarının normal, durgun ve azalışta olduğu yılları belirtmişlerdir. Akgül (2019) Entropi ağırlıklı Maut, Aras ve Saw yöntemleriyle bankacılık sektörünün finansal performansını ölçmüş ve sektörün en iyi ve en kötü performans gösterdiği yılları belirtmiştir. Karahan ve Kızkapan (2022) aktif büyüklük sıralamasını esas alarak bankaların finansal performanslarını Entropi

ağırlıklı Topsis ve Promethee yöntemleriyle ölçmüş, bankaları en iyi performansa göre ve yıllık genel değerlendirmeye göre sıralamıştır.

ÇKKV yöntemlerini kullanarak finansal performanslarına göre bankaları sıralayan çalışmalar da literatürde yerini almaktadır. Pal ve Choudhury (2009) Hindistan'daki bankaların hizmet kalitesi boyutlarına göre göreceli performanslarını ölçmek için Topsis yöntemi ile; Chaudhuri ve Ghosh (2014) kamu ve özel sektör bankalarının finansal performanslarını Topsis, Vikor ve Electre yöntemleri ile; Bağcı ve Rençber (2014) kamu bankaları ile özel bankaların finansal performanslarını Promethee yöntemi ile; Özbek (2015) yabancı sermayeli bankaların finansal performanslarını Saw ağırlıklı Ocra ve Moora yöntemleri ile; Kandemir ve Karataş (2016) Borsa İstanbul'da işlem gören mevduat bankalarının finansal performanslarını Gri ilişkisel analiz, Topsis ve Vikor yöntemleri ile; Tezergil (2016) mevduat bankalarının finansal performanslarını Vikor yöntemi ile; Çalışkan ve Eren (2016) aktif büyüklüklerine göre seçilen mevduat bankalarının finansal performanslarını Ahp ve Promethee yöntemleri ile; Akçakanat (2017) aktif büyüklüklerini esas aldıkları küçük, orta ve büyük ölçekli bankaların performanslarını Entropi ağırlıklı Waspas ile; Yıldırım ve Demirci (2017) kamu ve özel sermayeli bankaların performans değerlendirmesini Topsis ve Topsis-Mahalanobis (Topsis-M) yöntemleri ile; Ural vd. (2018) Entropi ağırlıklı Waspas yöntemleri ile; Atukalp (2018) özel sermayeli mevduat bankalarının finansal performanslarını Multi-Moora yöntemi ile; Daver (2020) mevduat bankalarının performanslarını CAMELS bileşenlerini dikkate alarak Topsis yöntemi ile; Özkan (2020) katılım bankalarının finansal performanslarını Topsis yöntemi ile; Yetiz ve Kılıç (2021) kamu ve özel sermayeli mevduat bankalarının finansal performanslarını Vikor analizi ile; Yılmaz ve Yakut (2021) BİST'te işlem gören bankaların finansal performanslarının, Entropi ağırlıklı Topsis ve Vikor yöntemleri ile; Sama vd. (2022) Hint özel sektör bankalarının finansal performanslarını Critic, Topsis ve Gra yöntemleri ile değerlendirmişler ve bankaları performanslarına göre sıralamışlardır.

Dijitalleşmenin yaygınlaşmasıyla internet ve mobil bankacılık faaliyetlerinin bankaların finansal performansına etkilerini araştıran çalışmalar da yaygınlaşmıştır. Acharya vd. (2008) internet bankacılığı araçlarının bankaların finansal performansları üzerindeki etkisini regresyon yöntemi ile incelemiş ve internet bankacılığının artan kullanımının bankaların finansal performansını önemli ölçüde iyileştirdiğini belirtmiştir. Abaenewe vd. (2013) Nijerya'da dijital bankacılık sisteminin bankaların finansal performansları üzerindeki etkilerini regresyon yöntemi ile araştırmışlar ve dijital bankacılığın benimsenmesinin Nijerya bankalarının özsermaye getirisini olumlu ve önemli ölçüde iyileştirdiğini, ancak varlık getirilerini önemli ölçüde iyileştirmediğini ortaya koymuşlardır. Mawutor (2014) Gana'daki elektronik bankacılığın ADB bankasının karlılığı üzerindeki etkisini nicel ve nitel yöntemlerle ortaya koymuş ve elektronik bankacılığın banka karlılığı üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu ileri sürmüştür. Kato vd. (2014) Kenya'da mobil bankacılık ile ticari bankaların performansı arasındaki ilişkiyi regresyon yöntemiyle ortaya koymuşlar ve mobil bankacılık ile ticari bankaların performansı arasında pozitif bir ilişki bulunduğunu, ticari bankaların performansındaki iyileşmelerin mobil bankacılıktan kaynaklandığını ileri

sürmüşlerdir. Tunay vd. (2015) 30 Avrupa ülkesi için internet bankacılığı ile bankaların finansal performansı arasındaki ilişkiyi Demitrescu-Hurlin panel nedensellik testleriyle ortaya koymuşlar ve internet bankacılığı ile bankaların performansı arasında pozitif anlamlı bir ilişki olduğunu belirtmişlerdir. Erol vd. (2015) Türkiye’de elektronik bankacılığın bankaların performansları üzerindeki etkisini Westerlund eşbütünleşme yardımıyla incelemişler ve elektronik bankacılık faaliyetleriyle elde edilen gelirlerin finansal performansı olumlu etkilediğini belirtmişlerdir. Dinh vd. (2015) Vietnam’daki internet bankacılığının bankaların finansal performanslarına etkisini regresyon modeliyle incelemişler ve internet bankacılığının banka performansları üzerinde etkisinin olduğunu belirtmişlerdir. Ugwueze ve Nwezeaku (2016) elektronik bankacılık ile Nijerya bankalarının finansal performansları arasındaki ilişkiyi Engle-Granger eşbütünleşme modeli ile incelemişler ve elektronik bankacılığın hem tasarruf hem de vadeli mevduat ile eşbütünleşik olmadığını, vadesiz mevduatlarla eşbütünleşik olduğunu belirtmişlerdir. Harelimana (2017) Ruanda’da mobil bankacılığın finansal performansa etkisini nicel ve nitel yöntemlerle ölçmüş ve mobil bankacılığın finansal performansı pozitif etkilediğini tespit etmişlerdir. Uzun ve Berberoğlu (2017) internet bankacılığının banka performansları üzerine etkisini çoklu doğrusal regresyon yöntemi ile araştırmışlar ve internet bankacılığı aktif kullanıcı sayısı ve işlem hacminin banka performansını artırdığını tespit etmişlerdir. Agboola vd. (2019) Nijerya’da dijitalleşmenin ticari bankaların performansı üzerindeki etkilerini nicel ve nitel yöntemlerle araştırmış ve dijitalleşme ile banka performansı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu belirtmişlerdir. Beloke vd. (2021) Kamerun’da dijital bankacılık hizmetlerinin ticari banka karlılığı üzerindeki etkilerini nicel ve nitel yöntemlerle ölçmüşler ve dijital bankacılık uygulamalarının bankaların finansal performansları üzerinde anlamlı ve olumlu etkilerinin olduğunu belirtmişlerdir.

Ulusoy ve Demirel (2022) dijitalleşmenin bankaların aktif karlılığı üzerindeki etkisini çoklu regresyon analiziyle incelemişler ve dijitalleşme ile karlılık arasında pozitif bir ilişki olduğunu belirtmişlerdir. Çalışmada ayrıca müşteri sayısının ve işlem hacminin aktif karlılık üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu belirtilmiştir. Canatan ve İpek (2022) ARDL sınır testini kullanarak mobil bankacılık işlemlerinin bankaların net karlarına etkisini araştırmışlar ve mobil bankacılığın bankaların karları üzerinde pozitif bir etki oluşturduğunu ileri sürmüşlerdir. İslamoğlu ve Bayraklı (2022) dijital bankacılığın bankaların finansal performansına etkisini regresyon analizi ve Granger Nedensellik testi ile incelemişler ve bankaların finansal performanslarını dijital bankacılık uygulamalarının pozitif etkilediğini vurgulamışlardır.

İnternet ve mobil bankacılığın bankacılık sektörü üzerindeki etkilerini araştırma konusu yapan ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde, ÇKKV ile elde edilen finansal performans ile internet ve mobil bankacılık arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmaların çok sınırlı olduğu görülmüştür. Bu çalışmada ÇKKV ile elde edilen finansal performans ile internet ve mobil bankacılık ilişkisi araştırıldığından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3. Analiz Yöntemi ve Veri seti

Çalışmada öncelikle finansal performans ölçümünde kriterler Entropi yöntemine göre ağırlıklandırılmış daha sonra Topsis yöntemine göre finansal performans değerlendirilmesi yapılmıştır. Topsis yöntemine göre bankacılık sektörünün finansal performansı değerlendirildikten sonra internet ve mobil bankacılığın finansal performans üzerindeki etkileri incelenmiştir. Çalışmanın bu bölümünde ele alınan analiz yöntemleri açıklanmıştır.

3.1. Entropi Ağırlıklandırma Yöntemi

Rudolph Clausius (1865) tarafından ilk kez tanımlanan Entropi, termodinamikte bir sistemin iş yapmak için gerekli enerjisinin bulunmamasının ve düzensizliğin bir ölçüsü olarak nitelendirilmiştir. Entropi ne kadar yüksek olursa düzensizlik de o kadar büyük olmaktadır (Zhang vd., 2011: 444). Entropi Ağırlık yönteminden, nicel ve nitel faktörlerin birlikte ele alındığı durumlarda yararlanılmaktadır. Ayrıca karar probleminin hiyerarşik bir modelle açıklanmasına gerek duyulmadan kriterlerin önem düzeylerini belirlemekte kullanılmaktadır. Entropi yöntemi, Delphi ve AHP yöntemlerinin aksine subjektif faktörlerin önyargısını bir dereceye kadar aşarak göstergelere ağırlıkları daha objektif bir şekilde atamaktadır (Çakır ve Perçin, 2013: 79; Wu ve Liu 2011: 115). Bu nedenle kriter ağırlıklandırılmasında Entropi yönteminden yararlanılmıştır. Entropi yöntemi 5 adımın gerçekleştirilmesinden meydana gelmektedir (Wang ve Lee, 2009: 8982).

1. Adım: Denklem (1) de n sayıda alternatif ve m sayıda değerlendirme kriterinden oluşan karar matrisi düzenlenmektedir. x_{ij} , i. alternatifin j. kritere göre başarı değeridir.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad i = 1, \dots, m ; j = 1, \dots, n \quad (1)$$

2. Adım: 1. adımdaki farklı alternatiflere ait kriter değerlerine Denklem (2) ile normalizasyon işlemi yapılarak, x_{ij}^* oluşturulmaktadır.

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \quad i = 1, \dots, m ; j = 1, \dots, n \quad (2)$$

3. Adım: Kriterlerin e_j değerleri Denklem (3) ile hesaplanmaktadır.

$$e_{ij} = -k \cdot \sum_{j=1}^n x_{ij}^* \cdot \ln(x_{ij}^*) \quad k = (\ln(m))^{-1} \quad i = 1, \dots, m ; j = 1, \dots, n \quad (3)$$

4. Adım: d_j farklılaşma dereceleri Denklem (4) ile elde edilmektedir.

$$d_j = 1 - e_j \quad j = 1, \dots, n \quad (4)$$

5. *Adım*: Denklem (6) ile w_j ağırlıkları hesaplanır. Bu ağırlıklar j kriterlerinin önem derecesini temsil etmektedir.

$$w_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j} \quad j = 1, \dots, n \quad (5)$$

3.2. Topsis Yöntemi

1981 yılında Hwang ve Yoon tarafından geliştirilen Topsis yöntemi, söz konusu alternatifin pozitif ideal çözümden en yakın ve negatif ideal çözümden en uzak mesafeye sahip olduğu anlayışını benimsemektedir (Jahanshahloo vd., 2006: 1377). Topsis yöntemi nicel ve nitel faktörlerin birlikte ele alındığı durumlarda, alternatiflerin seçim ve sıralanmasında kullanılmaktadır. Ayrıca bu yöntem birey ya da grup kararına dayalı olarak uygulanabilmekte ve geçerlilikleri test edilebilmektedir (Çakır ve Perçin, 2013: 79). Çalışmada Topsis yöntemi, sade ve anlaşılır olduğu ve literatürde yaygın olarak kullanıldığı için tercih edilmiştir. Topsis yöntemi 6 adımdan oluşmaktadır (Amiri vd., 2010: 513-514; Feng ve Wang, 2001: 465-466);

1. *Adım*: n sayıda değerlendirme kriteri ve m sayıda alternatifi içeren karar matrisinin oluşturulması.

2. *Adım*: Denklem (6) ile normalize edilen ağırlıklandırılmış karar matrisinin oluşturulması.

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m x_{ij}^2}} \quad i=1, \dots, m; \quad j=1, \dots, n \quad (6)$$

3. *Adım*: v_{ij} değerleri Denklem (7) ile hesaplanmaktadır. v_{ij} değerleri w_{ij} ile ağırlıklandırılmış normalize edilmiş değerlerdir.

$$v_{ij} = x_{ij}^* \cdot w_{ij} \quad i=1, \dots, m; \quad j=1, \dots, n \quad (7)$$

4. *Adım*: Denklem (8) ve (9) ile ideal çözümlerin pozitif ve negatif olarak oluşturulması.

$$A^+ = \{(\max V_{ij} \mid j \in J), (\min V_{ij} \mid j \in J'), i=1, \dots, m\} \quad (8)$$

$$A^- = \{(\min V_{ij} \mid j \in J), (\max V_{ij} \mid j \in J'), i=1, \dots, m\} \quad (9)$$

5. *Adım*: Denklem (10) ve (11) ile sırasıyla alternatiflerin pozitif ideal (S_i^+) ve negatif ideal (S_i^-) çözüm noktalarına uzaklıklarının hesaplanması.

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - A_j^+)^2} \quad i=1, \dots, m \quad (10)$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - A_j^-)^2} \quad i=1, \dots, m \quad (11)$$

6. Adım: Denklem (12) ile (C_i^*) 'nin hesaplanması. (C_i^*) karar noktalarının ideal çözüme görece yakınlığını ifade etmektedir. Alternatifler arasında performansı en iyi olan, en büyük yakınlığa (C_i^*) sahip alternatif olarak kabul edilmektedir.

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^+} \quad i=1, \dots, m \quad 0 < c_i^* < 1 \quad (12)$$

3.3. Spearman Sıra Korelasyon Katsayısı

İnternet ve mobil bankacılık uygulamaları ile bankacılık performansı arasındaki ilişki korelasyon analizi ile sınımlanmıştır. Pearson ve Spearman sıra korelasyon analizleri örneklerin dağılımlarının farklılık gösterdiği durumlarda kullanılmaktadır. İki örneğin normal dağılım gösterdiği durumlarda Pearson'un, normal dağılım göstermediği durumlarda Spearman'ın sıra korelasyon katsayıları kullanılmaktadır (Göktaş ve İşçi, 2011: 21). Denklem 13 ile Spearman sıra korelasyon katsayısı elde edilmekte ve bu hesaplamada değişkenler sıra olarak hesaba katılmaktadır (Řezanková, 2009: 225; Winter vd. , 2016: 276).

$$r_s = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^n (x_{ik} - x_{it})^2}{n(n^2 - 1)} \quad (13)$$

3.4. Veri Seti

İnternet ve mobil bankacılık uygulamalarının bankacılık sektörü finansal performansına etkisinin belirlenmesinde öncelikle bankacılık sektörünün performansı ÇKKV aracılığı ile analiz edilmiştir. Bu doğrultuda ele alınan kriterlere ve internet ve mobil bankacılığa ilişkin veriler Türkiye Bankalar Birliği internet sitesinden elde edilmiştir. Bankacılık sektörünün performansı 2011(Q1):2023(Q2) dönem kıyaslaması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Diğer bir ifade ile alternatif olarak ilgili 3 aylık 50 dönem ele alınmış olup, bunun sonucunda söz konusu 50 dönemin performansı Topsis yöntemi ile incelenmiştir. Analizde kullanılan değişkenler aktif kalitesi, likidite, gelir-gider yapısı, karlılık ve sermaye yeterliliği oranlarından ele alınarak oluşturulmuştur. ÇKKV analizinde kullanılan oranlar Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Performans Analizinde Kullanılan Değişkenler

Kriter	Kısaltma
Toplam Kredi / Toplam Mevduat	TkrM
Tüketici Kredileri / Toplam Krediler	TkTkr
Likit Varlıklar / Kısa Vadeli Yükümlülükler	LktKvy
Ortalama Aktif Karlılığı	AktKar
Net Bilanço Pozisyonu / Özkaynaklar	NbpOz
Faiz Dışı Gelirler (Net) / Diğer Faaliyet Giderleri	FdgDfg

Çalışmada, bankacılık performansı ile internet ve mobil bankacılık uygulamalarının ilişkisini belirlemek için bu uygulamalardan aktif müşteri sayısı, kredi kartı işlemleri, düzenli ödeme talimatı, ödemeler, fatura ödeme talimatı ile para transferleri internet ve mobil bankacılık değişkenleri olarak ele alınmıştır.

4. Analiz Bulguları

Bankacılık sektörünün 2011(Q1):2023(Q2) dönemindeki performansının tespitinde ele alınan oranların ağırlığının belirlenmesinde objektif ağırlıklandırma yöntemlerinden olan Entropi yönteminden yararlanılmış ve elde edilen ağırlıklandırma sonuçları Tablo 2’de gösterilmiştir.

Ele alınan oranların (kriter) ağırlıklarının yer aldığı Tablo 2’ye göre faiz dışı gelirlerin diğer faaliyet giderlerine oranının (FdgDfg) performansa etkisindeki ağırlığının %29,96 ile en yüksek olduğu, en az ağırlığa sahip oranın ise mevduatın krediye dönüşüm oranı (TkrM %1,42) olduğu görülmektedir. Buna göre ele alınan dönemde bankaların performansının belirlenmesinde gelir-gider yapısının en ağırlıklı belirleyici olduğu, aktif kalitesinin ağırlığının ise diğer oranların gerisinde olduğu söylenebilir.

Tablo 2: Ele Alınan Oranların Ağırlık (w_j) Değerleri

TkrM	TkTkr	LktKvy	AktKar	NbpOz	FdgDfg
0,0142	0,0522	0,1770	0,1877	0,2694	0,2996

Daha sonra bankacılık sektörü için 2011(Q1):2023(Q2) dönemlerinin performansı Topsis yöntemi ile ölçülmüş ve elde edilen performans değerleri Tablo 3’te gösterilmiştir.

Topsis yönteminin ilk adımında analiz dönemine ait bir karar matrisi oluşturulmuş ve daha sonra karar matrisi normalize edilmiştir. Daha sonra v_{ij} değerleri ve dönemlerin pozitif (A_j^+) ve negatif (A_j^-) ideal çözümleri belirlenmiş ve dönemlerin pozitif ideal (S_i^+) ve negatif ideal (S_i^-) çözümlerden ayrımı ölçülmüştür.

Tablo 3’te yer alan Topsis yöntemi sonuçlarına göre, kriter olarak verilen 3 aylık dönemler ele alındığında, bankacılık sektörünün en yüksek performansı gösterdiği dönemin Eylül 2022 olduğu, bunu Haziran 2022 ve Haziran 2023’ün takip ettiği görülmektedir.

Kriter ağırlıklarından faiz dışı gelirlerin diğer faaliyet giderlerine oranının bankacılık performansına etkisinin diğer oranlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu oranın ilgili dönemlerde önceki dönemlere göre yükseliş gösterdiği, ilgili dönemlerde diğer faaliyet gelirlerinin artmasının kriter ağırlığı ile birlikte bankacılık performansına olumlu yönde etki ettiği görülmektedir. Bankanın yabancı para olarak alacak ve borçlarının nihai sonucunu yansıtan net bilanço pozisyonu, döviz kurunda yaşanan oynaklıklardan dolayı risk taşımaktadır (Kaplan, 2002: 3). Entropi yöntemine göre bu oranın ağırlığı %26 olarak hesaplanmıştır. Bu oranın yıllar itibariyle dalgalanma göstermesi ve ağırlığının yüksek olması risk ve getiri dengesi açısından bankaların performansını olumlu olarak etkilediği varsayılmaktadır. Ortalama aktif karlılığının ağırlığının yüksek olması ve bu oranın bankaların performansının yüksek çıktığı dönemlerde artış göstermesi performansa olumlu katkı sağladığı şeklinde yorumlanmaktadır. Kriterlerden likit varlıkların kısa vadeli yükümlülükler oranı, bankaların kısa vadeli yükümlülüklerinin karşılama kabiliyetini ve risklere karşı sağlamlılığını yansıtmaktadır. Bu kriter

ağırlığının sermaye yeterliliği ve gelir-gider yapısı oranlarının ağırlıklarının altında kalması performans açısından olumlu olarak değerlendirilmektedir.

Tablo 3: Topsis Yöntemine Göre Performans Değerleri

Sıra	Dönem	C_i^*	Sıra	Dönem	C_i^*
29	Mart 2011	0,321	22	Haziran 2017	0,363
31	Haziran 2011	0,293	24	Eylül 2017	0,345
36	Eylül 2011	0,282	27	Aralık 2017	0,331
43	Aralık 2011	0,255	18	Mart 2018	0,417
37	Mart 2012	0,278	17	Haziran 2018	0,437
32	Haziran 2012	0,293	21	Eylül 2018	0,374
45	Eylül 2012	0,245	26	Aralık 2018	0,332
46	Aralık 2012	0,239	7	Mart 2019	0,573
41	Mart 2013	0,262	16	Haziran 2019	0,439
39	Haziran 2013	0,271	19	Eylül 2019	0,402
40	Eylül 2013	0,271	20	Aralık 2019	0,395
35	Aralık 2013	0,285	12	Mart 2020	0,460
28	Mart 2014	0,325	13	Haziran 2020	0,459
38	Haziran 2014	0,276	11	Eylül 2020	0,464
33	Eylül 2014	0,290	14	Aralık 2020	0,446
42	Aralık 2014	0,260	6	Mart 2021	0,581
30	Mart 2015	0,306	10	Haziran 2021	0,471
23	Haziran 2015	0,348	15	Eylül 2021	0,441
34	Eylül 2015	0,287	8	Aralık 2021	0,546
44	Aralık 2015	0,249	4	Mart 2022	0,621
47	Mart 2016	0,221	2	Haziran 2022	0,689
49	Haziran 2016	0,207	1	Eylül 2022	0,710
50	Eylül 2016	0,176	5	Aralık 2022	0,619
48	Aralık 2016	0,218	9	Mart 2023	0,537
25	Mart 2017	0,338	3	Haziran 2023	0,666

Toplam krediler içerisinde tüketici kredilerinin oranı 2011 yılında %33, performansın yüksek olduğu dönemlerde ise sırasıyla %19, %18.8 ve %21 olarak gerçekleşmiştir. Yıllar itibariyle yaşanan bu düşüşün nedeninin, küresel ekonomik kriz sonrası dünya genelinde yaşanan finansal piyasadaki gelişmelerle birlikte daha yoğun olarak uygulanan denetim ve gözetim faaliyetlerinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu oranın yıllar itibariyle düşüş göstermesi ve ağırlığının da düşük olması bankaların performansına olumlu katkı sağlamıştır. Mevduatın krediye dönüşüm oranı olarak nitelenen TkrM oranının düşük veya yüksek olması bankalar için büyük önem taşımaktadır. Oranın yüksek olması bankalar için yeni yabancı fon tedarikinin gerekliliğini ortaya koyarken, oranın düşük olması bankaların kredi kaynaklı gelirlerinin mevduat kaynaklı giderlerini karşılayamaması anlamına gelmektedir (Aydemir vd., 2018: 496). Bu oranın ağırlığının %1.42 olması ve diğer oranlara göre ağırlığının en düşük olması performans açısından olumlu olarak değerlendirilmektedir.

İnternet ve mobil bankacılık uygulamalarının bankacılık sektörünün finansal performansına etkisinin belirlenmesinde internet ve mobil bankacılık hizmeti veren mevduat bankaları ile kalkınma ve yatırım bankalarının aktif müşteri sayısı, fatura ödeme talimatı, düzenli ödeme talimatı, para transferleri (işlem adedi ve hacmi), ödemeler (işlem adedi ve hacmi) ile kredi kartı işlemleri (işlem adedi ve hacmi) internet ve mobil bankacılık değişkenleri olarak ele alınmıştır.

Bankacılık sektörünün 2011(Q1):2023(Q2) dönemindeki performansının internet ve mobil bankacılık uygulamaları ile ilişkisinin belirlenmesinde gerçekleştirilecek korelasyon analizinin belirlenmesi amacıyla normallik sınaması yapılmıştır. Buna göre gözlem sayısı 29'dan daha büyük olduğu için Kolmogorov-Smirnov testi sonuçları ele alınmıştır (Kalaycı, 2008: 10).

Normallik testine göre, her değişkenin anlamlılık düzeyinin 0,05'ten küçük olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç değişkenlerin normallik varsayımını sağlamadığını göstermektedir. Buna göre, bankacılık sektörünün 2011(Q1):2023(Q2) dönemi performansı ile internet ve mobil bankacılık uygulamaları arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı Spearman sıra korelasyon analizi ile incelenmiştir. Spearman sıra korelasyon analiz sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 4: Korelasyon Katsayısı Analizi Sonuçları

	Gözlem	Korelasyon Katsayısı	P (Anlamlılık)
Aktif müşteri sayısı	50	0,816**	0,000
Düzenli ödeme talimatı	50	0,777**	0,000
Fatura ödeme talimatı	50	0,818**	0,000
Para transferleri (işlem adedi)	50	0,818**	0,000
Para transferleri (işlem hacmi)	50	0,816**	0,000
Ödemeler (işlem adedi)	50	0,818**	0,000
Ödemeler (işlem hacmi)	50	0,819**	0,000
Kredi kartı işlemleri (işlem adedi)	50	0,824**	0,000
Kredi kartı işlemleri (işlem hacmi)	50	0,803**	0,000

Not: ** Korelasyon 0,01 seviyesinde anlamlıdır.

Tablo 4'te yer alan korelasyon matrisi incelendiğinde, dönemler itibariyle banka finansal performansı ile internet ve mobil bankacılık uygulamalarından müşteri sayısı, düzenli ödeme talimatı, fatura ödeme talimatı, para transferleri (işlem adedi ve hacmi), ödemeler (işlem adedi ve hacmi), kredi kartı işlemleri (işlem adedi ve hacmi) arasındaki ilişkinin büyüklüğünün tüm değişkenler için 0,77 ile 0,82 arasında yer aldığı tespit edilmiştir. Bu oranlar internet ve mobil bankacılık uygulamaları ile bankacılık sektörü finansal performansı arasındaki ilişkinin büyüklüğünü ifade etmektedir. İnternet ve mobil bankacılık uygulamalarının korelasyon katsayılarının önemini gösteren anlamlılıkların hepsinin (p değeri) 0,000 olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç, internet ve mobil bankacılık uygulamaları ile bankacılık finansal performansı arasında pozitif korelasyon olduğunu göstermektedir. Buna göre söz konusu internet ve mobil bankacılık hizmetlerinde

yaşanan değişimler ile bankaların performansları arasında ilişki olduğu söylenmektedir.

5. Sonuç

İnternet ve mobil bankacılık uygulamaları dijitalleşmenin etkisiyle hem çeşitlilik hem işlem hacmi hem de aktif olarak bu uygulamaları kullanan müşteri sayısı bakımından artış göstermiştir. Bu değişimler, bankaların yeni yatırım ve finansman olanaklarının etkisiyle finansal performanslarında olumlu sayılabilecek etkiler yaratmaktadır. İnternet ve mobil bankacılık uygulamalarının bankacılık sektörü finansal performansı üzerindeki etkisini ortaya koymak için 2011(Q1):2023(Q2) dönemi esas alınmıştır. Finansal performans Entropi ağırlıklı Topsis yöntemi ile ölçülmüştür. Topsis yöntemine göre bankacılık sektörünün en yüksek performans gösterdiği dönemlerin sırasıyla Eylül 2022, Haziran 2022 ve Haziran 2023 olduğu tespit edilmiştir. Bu dönemlerde ağırlığı yüksek olan kriterlerin oranlarının dönemler itibariyle artış gösterdiği, düşük ağırlığa sahip kriterlerin ise düşüş gösterdiği tespit edilmiştir. Buna en güzel örnek %29'luk ağırlığa sahip faiz dışı gelirlerin diğer faaliyet giderlerine oranı kriteri verilebilir. Performansın yüksek çıktığı dönemlerde faiz dışı gelirlerin diğer faaliyet giderleri içindeki payı yüksek, performansın düşük olduğu dönemlerdeki payı ise düşüktür. Bu sonuç, özellikle performansın en yüksek çıktığı dönemlere bakıldığında, bu dönemlerde mevsimsel faktörlere bağlı olarak bankacılık faaliyet ve hizmetlerinde yaşanan artışların performansın artışına katkı sağladığı şeklinde yorumlanabilir.

Topsis yöntemi ile belirlenmiş bankacılık sektörü performansı ile internet ve mobil bankacılık uygulamaları arasındaki ilişki korelasyon analiziyle incelenmiştir. İnternet ve mobil bankacılık uygulamalarının bankacılık sektörü performansı arasında anlamlı pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Ele alınan dönemleri tamamında internet ve mobil bankacılık uygulamalarının bankacılık sektörünün performansını olumlu etkilediği görülmüştür. Elde edilen bu sonuç, Acharya vd. (2008), Kato vd. (2014), Tunay vd. (2015), Harelimana (2017) ile İslamoğlu ve Bayraklı'nın (2022) çalışma sonuçlarıyla uyumludur.

Buna göre kullanım kolaylığı ve zaman tasarrufu sağlaması, uygulama ve erişim kolaylığı vb. nedenler internet ve mobil uygulamalarının daha çok tercih edilmesini sağlamaktadır. Söz konusu nedenler banka müşterilerini internet ve mobil uygulamalarını kullanmaya yöneltmekte, ele alınan her dönem için performans ile internet ve mobil uygulamaların pozitif ilişkisi de bankaların dijitalleşmeye yönelimine katkı sağlamaktadır. Türkiye Bankalar Birliği 2011 yılından önce sadece internet bankacılığı verilerini raporlarına eklemiş, 2017 yılından sonra ise dijital bankacılık verileri de raporlarda yer almıştır. Bu nedenle çalışmada sadece internet ve mobil bankacılık uygulamaları 2011-2023 dönemi için ele alınmış, dijital bankacılık verileri ise çalışma dışı bırakılmıştır. Performans ölçümünde Entropi ağırlıklı Topsis yönteminin kullanılması ve elde edilen performansın internet ve mobil bankacılık uygulamaları ile ilişkisine bakılması çalışmayı literatürdeki diğer çalışmalardan ayırmaktadır. Daha sonra yapılacak çalışmalarda farklı yöntemlere göre ve farklı ülkelerde bankaların finansal performansları

inceleme konusu yapılabilir. Ayrıca, internet ve mobil bankacılığın yanında dijital bankacılığın da finansal performans üzerine etkisi birlikte ele alınarak incelenebilir.

Kaynakça

Abbasi, M.K., Hemmati, H., Abdolshah, M. (2008), “Analysis and Prioritizing Bank Account with Topsis Multiple-Criteria Decision - A Study of Refah Bank in Iran”, 21st Australasian Finance and Banking Conference, 1-10.

Abaenewe, Z.C., Ogbulu, O.M., Ndugbu, M.O. (2013), “Electronic Banking and Bank Performance in Nigeria”, *West African Journal of Industrial & Academic Research*, 6(1), 171-187. <https://doi.org/10.17706/ijeeee.2016.6.3.175-185>.

Acharya, R.N., Kagan, A., Lingam, S.R. (2008), “Online Banking Applications and Community Bank Performance”, *The International Journal of Bank Marketing*, 26(6): 418-439.

Agboola, M. G., Awobajo, K. A., Oluwatobi, S. O., Akinbode, M. O., Fagbohun, M. O., Esse, U. C., ... Betek, C. M. (2019), “Effect of digitalization on the performance of commercial banks in Nigeria”, *In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 331(1): 012014.

Akçakanat, Ö., Eren, H., Aksoy, E., Ömürbek, V. (2017), “Bankacılık Sektöründe Entropi ve Waspas Yöntemleri ile Performans Değerlendirmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2): 285-300.

Akgül, Y. (2019), “Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleriyle Türk Bankacılık Sisteminin 2010-2018 Yılları Arasındaki Performansının Analizi”, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(4): 567-582.

Amiri, M., Zandieh, M., Vahdani, B., Soltani, R., Roshanaei, V. (2010), “An Integrated Eigenvector–Dea–Topsis Methodology for Portfolio Risk Evaluation in The Forex Spot Market”, *Expert Systems with Applications*, 37(1): 509-516.

Atukalp, M. E. (2018), “Özel Sermayeli Mevduat Bankalarının Finansal Performanslarının İncelenmesi: Türkiye Örneği”, *Küresel Ekonomi ve İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(14): 38-52.

Aydemir, R., Övenç, G., Koyuncu, A. (2018). “Türk Bankacılık Sektöründe Kredi Mevduat Oranı, Çekirdek Dışı Yükümlülükler ve Kârlılık: Dinamik Panel Modelinden Bulgular”, *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 18(3): 495-506.

Bağcı, H., Rençber, Ö.F. (2014), “Kamu Bankaları ve Halka Açık Özel Bankaların Promethee Yöntemi ile Kârlılıklarının Analizi”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1): 39-47.

Bayram, E. (2021), “Türkiye’deki Katılım Bankalarının Critic Temelli Edas Yöntemiyle Performans Değerlendirmesi”, *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(24): 55-72.

Beloke, N., Messomo, E., Mbu, S. (2021), “The Influence of Digital Financial Services on The Financial Performance of Commercial Banks in Cameroon”, *European Scientific Journal ESJ*, 17: 1857-7881.

Brauers, W.K.M., Romualdas, G., Askoldas, P. (2014), “Ranking of the Lithuanian Banks During The Recession of 2008-2009 by The Multimoora Method”, *Annals of Management Science*, 3(1): 1-28.

Canatan, B., İpek, E. (2022), “Mobil Bankacılık İşlemlerinin Banka Net Karlarına Etkileri”, *Bankacılar Dergisi*, 120: 6-17.

Chaudhuri, T. D., Ghosh, I. (2014), “A Multi-Criteria Decision Making Model-Based Approach for Evaluation of The Performance of Commercial Banks in India”, *IUP Journal of Bank Management*, 13(3): 23-33.

Çiftaslan, M.E., Rençber, Ö. F. (2022), “İdocrw ve CoCoSo Yöntemleri ile Sistemik Önemli Bankaların Performans Analizi: Türkiye Örneği”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21. Uluslararası İşletmecilik Kongresi Özel Sayısı, 54-72.

Çağıl, G. (2011), “2008 Küresel Kriz Sürecinde Türk Bankacılık Sektörünün Finansal Performansının Electre Yöntemi ile Analizi”, *Maliye Finans Yazıları*, 25(93): 59-86.

Çakır, S., Perçin, S. (2013), “AB Ülkeleri’nde Bütünleşik Entropi Ağırlık-Topsis Yöntemiyle Ar-Ge Performansının Ölçülmesi”, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(1): 77-95.

Çalışkan, E., Eren, T. (2016), “Bankaların Performanslarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemiyle Değerlendirilmesi”, *Ordu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 6(2): 85-107.

Daver, G. (2020), “Topsis Yöntemiyle Banka Performans Analizi: CAMELS Bileşenleri Temelinde Bir Önerme”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(43): 181-198.

Demireli, E. (2010), “Topsis Çok Kriterli Karar Verme Sistemi: Türkiye’deki Kamu Bankaları Üzerine Bir Uygulama”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 5(1): 101- 112.

Dinh, V., Le, U., Le, P. (2015), “Measuring the Impacts of Internet Banking to Bank Performance: Evidence from Vietnam”, *Journal of Internet Banking and Commerce*, 20(2): 1-5.

Doumpos, M., Zopounidis, C. (2013), *Efficiency and Performance Evaluation of European Cooperative Banks in Efficiency and Productivity Growth: Modelling in the Financial Services Industry*, ed. Pasiouras, F., John Wiley & Sons, Ltd, Chichester, UK.

Erol, İ., Çınar, S., Duramaz, S. (2015), “Bankaların Yeni Gelir Kaynağı: Elektronik Bankacılık İşlem Ücretleri, Türk Bankacılık Sektöründe Banka Kârlılığı Üzerindeki Etkisi”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2): 1-21.

Feng, C.M., Wang, R.T. (2001), "Considering The Financial Ratios on The Performance Evaluation of Highway Bus Industry", *Transport Reviews*. 21(4): 449-467.

Gasser, U., Gassmann, O., Hens, T., Lifer, L., Puschmann, T., Leon, Z. (2017), *Digital Banking 2025*, University of St Gallen, Research Platform Alexandria Monograph Working Paper, 1-22.

Göktaş, A., İşçi, Ö. (2011), "Comparison of the Most Commonly Used Measures of Association for Doubly Ordered Square Contingency Tables via Simulation", *Metodološki Zvezki*, 8: 17-37.

Harelimana, J. B. (2017), "Impact of Mobile Banking on Financial Performance of Unguka Microfinance Bank LTD, Rwanda", *Global Journal of Management and Business Research*, 17(4): 1-13.

İslamoğlu, M., Bayraklı, M. (2022), "Dijital Bankacılık Hizmetlerinin Bankacılık Sektörünün Finansal Performansına Etkileri", *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(3): 403-416.

Jahanshahloo, G.R., Hosseinzadeh Lotfi, F., Izadikhah, M. (2006), "An Algorithmic Method to Extend Topsis for Decision-Making Problems with Interval Data", *Applied Mathematics and Computation*, 175: 1375-1384.

Kalaycı, Ş. (2008), *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara.

Kandemir, T., Karataş, H. (2016), "Ticari Bankaların Finansal Performanslarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ile İncelenmesi: Borsa İstanbul'da İşlem Gören Bankalar Üzerine Bir Uygulama (2004-2014)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7): 1766-1776.

Kaplan, C. (2002), Bankacılık Sektörünün Yabancı Para Pozisyon Açığı: Türkiye Örneği. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Araştırma Genel Müdürlüğü Çalışma Tebliği, (1): 1-30.

Karahan, M., Kızılcapan, L. (2022), "Çok Kriterli Karar Verme Teknikleriyle Bankaların Finansal Performanslarının Karşılaştırmalı Analizi", *Verimlilik Dergisi*, (3): 441-462.

Kato, G.K., Otuya, W.I., Owunza, J.D., Nato, J.A. (2014), "Mobile Banking And Performance of Commercial Banks in Kenya", *International Journal of Current Research*, 6(12): 10670- 10674.

Kevser, M. (2021), "Banka Türlerinin Karşılaştırmalı Finansal Performans Analizi: Türkiye İçin Ampirik Bir Araştırma", *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 23(1): 61-80.

Kılıç, S. B. (2006), "Türk Bankacılık Sistemi için Çok Kriterli Karar Alma Analizine Dayalı Bir Erken Uyarı Modelinin Tahmini", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 33: 117-154.

Koçaşlı, İ. O. (2017), “Yeni Teknolojilerin Bankacılık Sektörüne Ekonomik Eklileri”, *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 7(3): 375-412.

Laha, S., Biswas, S. (2019), “A Hybrid Unsupervised Learning and Multi-Criteria Decision Making Approach for Performance Evaluation of Indian Banks”, *Accounting*, 5(4): 169-184.

Mawutor, J. K. M. (2014), “Impact of E-Banking on The Profitability of Banks in Ghana”, *Research Journal of Accounting and Finance*, 5(22): 53-63.

Özbek, Aşır (2015), “Efficiency Analysis of Foreign-Capital Banks in Turkey by Ocra and Moora”, *Research Journal of Finance and Accounting*, 6(13): 21-30.

Özkan, T. (2020), “Türk Bankacılık Sektöründe Finansal Performans Ölçmede Topsis Yönteminin Kullanımı: Katılım Bankaları Üzerine Bir Uygulama”, *Maliye ve Finans Yazıları*, 113: 47-64.

Özcan, M. (2021), “Türk Bankacılık Sektörünün Finansal Performans Göstergeleri: BIST Mali Sektörü Üzerine Bir Araştırma”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(2): 389-406.

Pal, M. N., Choudhury, K. (2009), “Exploring the Dimensionality of Service Quality: An Application of Topsis in The Indian Banking Industry”, *Asia-Pacific Journal of Operational Research*, 26(01): 115-133.

Řezanková, H., Everitt, B. (2009), “Cluster Analysis and Categorical Data”, *Statistika*, 89(3): 216-232.

Sama, H. R., Kosuri, S. V. K., Kalvakolanu, S. (2022), “Evaluating and Ranking the Indian Private Sector Banks—A Multi-Criteria Decision-Making Approach”, *Journal of Public Affairs*, 22(2): 1-16.

Sarı, T. (2020), “Banka Performans Ölçümünde Topsis ve Promethee Yöntemlerinin Karşılaştırılması”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1): 99-117.

Tezergil, S. A. (2016), “Vikor Yöntemi ile Türk Bankacılık Sektörünün Performans Analizi”, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(1): 357-373.

Tunay, K. B., Tunay, N., Akhisar, İ. (2015), “Interaction Between Internet Banking and Bank Performance: The Case of Europe”, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 195: 363-368.

Topak, M. S., Çanakçıoğlu, M. (2019), “Banka Performansının Entropi ve Copras Yöntemi ile Değerlendirilmesi: Türk Bankacılık Sektörü Üzerine Bir Araştırma”, *Mali Çözüm Dergisi*, 29: 107-132.

Ugwueze, A. C., Nwezeaku, N. C. (2016), “E-Banking and Commercial Bank Performance in Nigeria: A Cointegration and Causality Approach”, *International Journal of e-Education, e-Business, e-Management and e-Learning*, 6(3): 175-185.

Ulusoy, A., Demirel, D. Ü. S. (2022), “Türk Bankacılık Sisteminde Dijitalleşme-Karlılık Etkileşimi”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40(1): 184-200.

Ural, M., Demireli, E., Güler Özçalık, S. (2018), “Kamu Bankalarında Performans Analizi: Entropi ve Waspas Yöntemleri ile Bir Uygulama”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31: 129-141.

Uzun, U., Berberoğlu, M. (2017), “İnternet Bankacılığı Hizmetlerinin Banka Performansı Üzerine Etkisi”, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 20: 51-62.

Yetiz, F., Kılıç, Y. (2021), “Bankaların Finansal Performansının Vikor Yöntemi ile Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği”, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 13(24): 151-164.

Yılmaz, Ö., Yakut, E. (2021), “Entropi Temelli Topsis ve Vikor Yöntemleri ile Bankacılık Sektöründe Finansal Performans Değerlendirmesi”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(4): 1297-1321.

Yıldırım, B. F., Demirci, E. (2017), “Banka Performansının Topsis-M Uygulaması ile Değerlendirilmesi”, *Söke İşletme Fakültesi Priene Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1): 35-48.

Zhang, H., Gu, C., Gu, L., Zhang, Y. (2011), “The Evaluation of Tourism Destination Competitiveness by Topsis & Information Entropy - A Case in The Yangtze River Delta of China”, *Tourism Management*, 32: 443-451.

Wang, T.C., Lee, H.D. (2009), “Developing a Fuzzy Topsis Approach Based on Subjective Weights and Objective Weights”, *Expert Systems with Applications*, 36: 8980-8985.

Winter, J. C. F., Gosling, S. D., Potter, J. (2016), “Comparing the Pearson and Spearman Correlation Coefficients Across Distributions and Sample Sizes: A Tutorial Using Simulations and Empirical Data”, *Psychological Methods*, 21(3): 273-290.

Wu, M., Liu, Z. (2011). “The Supplier Selection Application Based on Two Methods: Vikor Algorithm with Entropy Method and Fuzzy Topsis with Vague Sets Method”, *International Journal of Management Science and Engineering Management*, 6(2): 109-115.

Ekler

Tablo E1: Entropi ve Topsis Yöntemleri İçin Değişkenlerin Karar Matrisi

	TkrM	TkTkr	LktKvy	AktKar	NbpOz	FdgDfg		TkrM	TkTkr	LktKvy	AktKar	NbpOz	FdgDfg
Mart 2011	83,748	34,439	53,726	2,190	-25,567	92,330	Haziran 2017	111,256	24,790	45,214	1,600	-61,871	53,093
Haziran 2011	87,887	34,545	55,821	1,961	-24,720	83,930	Eylül 2017	112,226	25,186	43,095	1,605	-58,993	50,244
Eylül 2011	90,518	33,965	58,122	1,784	-27,500	75,136	Aralık 2017	112,621	24,753	43,903	1,618	-56,023	48,574
Aralık 2011	91,100	34,321	52,236	1,703	-27,221	71,704	Mart 2018	111,506	24,442	25,436	1,569	-56,427	110,464
Mart 2012	92,597	34,590	52,944	1,675	-34,282	68,725	Haziran 2018	111,315	23,537	25,498	1,572	-66,180	99,040
Haziran 2012	94,065	34,689	50,679	1,689	-39,732	66,530	Eylül 2018	108,682	21,702	26,029	1,452	-53,595	99,040
Eylül 2012	94,458	35,186	53,683	1,769	-24,596	65,496	Aralık 2018	105,803	22,990	25,854	1,422	-49,555	89,268
Aralık 2012	95,260	35,178	55,300	1,824	-18,243	67,132	Mart 2019	107,521	21,049	24,505	1,306	-75,158	153,639
Mart 2013	97,363	35,094	55,509	1,849	-21,049	76,461	Haziran 2019	107,081	21,095	25,261	1,176	-67,648	105,283
Haziran 2013	101,850	34,244	54,003	1,848	-25,255	77,331	Eylül 2019	104,729	21,972	24,417	1,134	-67,439	87,622
Eylül 2013	101,313	33,783	54,188	1,777	-29,892	69,927	Aralık 2019	101,886	22,724	23,773	1,097	-66,181	87,881
Aralık 2013	102,123	33,124	53,156	1,566	-38,487	64,870	Mart 2020	101,936	22,322	21,354	1,115	-71,906	110,362
Mart 2014	103,733	31,954	51,042	1,392	-50,293	63,515	Haziran 2020	104,410	22,349	18,395	1,123	-74,748	105,092
Haziran 2014	105,757	31,411	52,402	1,320	-39,491	63,055	Eylül 2020	100,731	23,358	19,201	1,114	-81,714	93,353
Eylül 2014	106,565	30,416	50,376	1,293	-44,491	60,342	Aralık 2020	100,477	23,890	22,173	1,008	-81,134	84,487
Aralık 2014	108,374	29,961	51,783	1,344	-37,521	57,622	Mart 2021	99,865	23,606	23,310	0,947	-84,851	154,709
Mart 2015	109,297	28,830	50,725	1,335	-45,619	66,957	Haziran 2021	98,148	23,541	23,781	0,917	-81,952	98,864
Haziran 2015	110,200	28,046	49,107	1,292	-58,211	58,653	Eylül 2021	95,042	24,197	25,441	0,998	-83,726	73,619
Eylül 2015	107,929	26,823	52,226	1,164	-46,273	49,188	Aralık 2021	88,518	21,495	31,536	1,229	-94,184	110,029
Aralık 2015	110,154	27,108	49,472	1,161	-39,384	47,486	Mart 2022	88,620	20,096	29,878	1,675	-58,564	195,206
Mart 2016	108,628	26,853	48,641	1,200	-31,933	55,065	Haziran 2022	88,289	20,355	30,163	2,414	-60,293	206,724
Haziran 2016	110,272	26,598	48,027	1,339	-24,329	66,385	Eylül 2022	81,679	20,442	32,381	2,980	-59,294	200,404
Eylül 2016	110,293	26,376	47,143	1,505	-10,022	62,903	Aralık 2022	81,702	21,621	28,625	3,607	-42,811	182,101
Aralık 2016	109,878	25,533	46,070	1,498	-28,411	61,575	Mart 2023	81,401	23,392	26,467	3,539	-39,332	148,835
Mart 2017	110,973	24,929	45,915	1,628	-52,467	64,802	Haziran 2023	79,995	23,485	27,602	3,333	-45,692	214,910

Tablo E2: Entropi Yönteminde e_j , d_j ve w_j Değerleri

	TkrM	TkTkr	LktKvy	AktKar	NbpOz	FdgDfg		TkrM	TkTkr	LktKvy	AktKar	NbpOz	FdgDfg
Mart 2011	-0,068	-0,094	-0,098	-0,098	-0,047	-0,078	Haziran 2017	-0,084	-0,074	-0,086	-0,078	-0,092	-0,051
Haziran 2011	-0,071	-0,094	-0,100	-0,090	-0,046	-0,073	Eylül 2017	-0,085	-0,074	-0,083	-0,078	-0,089	-0,049
Eylül 2011	-0,072	-0,093	-0,103	-0,084	-0,050	-0,067	Aralık 2017	-0,085	-0,073	-0,084	-0,078	-0,086	-0,048
Aralık 2011	-0,073	-0,094	-0,096	-0,081	-0,049	-0,065	Mart 2018	-0,084	-0,073	-0,056	-0,077	-0,086	-0,089
Mart 2012	-0,074	-0,094	-0,097	-0,080	-0,059	-0,063	Haziran 2018	-0,084	-0,071	-0,056	-0,077	-0,097	-0,082
Haziran 2012	-0,074	-0,094	-0,094	-0,081	-0,066	-0,061	Eylül 2018	-0,083	-0,067	-0,057	-0,072	-0,083	-0,082
Eylül 2012	-0,075	-0,095	-0,098	-0,084	-0,046	-0,060	Aralık 2018	-0,081	-0,069	-0,057	-0,071	-0,078	-0,076
Aralık 2012	-0,075	-0,095	-0,100	-0,086	-0,036	-0,061	Mart 2019	-0,082	-0,065	-0,054	-0,067	-0,106	-0,113
Mart 2013	-0,076	-0,095	-0,100	-0,087	-0,040	-0,068	Haziran 2019	-0,082	-0,065	-0,056	-0,062	-0,098	-0,086
Haziran 2013	-0,079	-0,093	-0,098	-0,087	-0,047	-0,068	Eylül 2019	-0,081	-0,067	-0,054	-0,060	-0,098	-0,075
Eylül 2013	-0,079	-0,092	-0,098	-0,084	-0,053	-0,063	Aralık 2019	-0,079	-0,069	-0,053	-0,058	-0,097	-0,075
Aralık 2013	-0,079	-0,091	-0,097	-0,077	-0,065	-0,060	Mart 2020	-0,079	-0,068	-0,049	-0,059	-0,103	-0,089
Mart 2014	-0,080	-0,089	-0,094	-0,070	-0,079	-0,059	Haziran 2020	-0,080	-0,068	-0,043	-0,060	-0,105	-0,086
Haziran 2014	-0,081	-0,088	-0,096	-0,067	-0,066	-0,059	Eylül 2020	-0,078	-0,070	-0,045	-0,059	-0,112	-0,079
Eylül 2014	-0,082	-0,086	-0,093	-0,066	-0,072	-0,057	Aralık 2020	-0,078	-0,072	-0,050	-0,055	-0,112	-0,073
Aralık 2014	-0,083	-0,085	-0,095	-0,068	-0,063	-0,055	Mart 2021	-0,078	-0,071	-0,052	-0,052	-0,115	-0,114
Mart 2015	-0,083	-0,082	-0,094	-0,068	-0,073	-0,061	Haziran 2021	-0,077	-0,071	-0,053	-0,051	-0,113	-0,082
Haziran 2015	-0,084	-0,081	-0,091	-0,066	-0,088	-0,055	Eylül 2021	-0,075	-0,072	-0,056	-0,054	-0,114	-0,066
Eylül 2015	-0,082	-0,078	-0,096	-0,061	-0,074	-0,048	Aralık 2021	-0,071	-0,066	-0,066	-0,064	-0,124	-0,089
Aralık 2015	-0,084	-0,079	-0,092	-0,061	-0,066	-0,047	Mart 2022	-0,071	-0,063	-0,063	-0,080	-0,088	-0,134
Mart 2016	-0,083	-0,078	-0,091	-0,063	-0,056	-0,053	Haziran 2022	-0,071	-0,063	-0,064	-0,105	-0,090	-0,139
Haziran 2016	-0,084	-0,078	-0,090	-0,068	-0,045	-0,061	Eylül 2022	-0,067	-0,064	-0,067	-0,122	-0,089	-0,136
Eylül 2016	-0,084	-0,077	-0,089	-0,074	-0,022	-0,058	Aralık 2022	-0,067	-0,066	-0,061	-0,139	-0,070	-0,127
Aralık 2016	-0,084	-0,075	-0,087	-0,074	-0,051	-0,058	Mart 2023	-0,067	-0,070	-0,058	-0,137	-0,066	-0,111
Mart 2017	-0,084	-0,074	-0,087	-0,079	-0,081	-0,060	Haziran 2023	-0,066	-0,071	-0,059	-0,132	-0,073	-0,143
e_{ij}	0,999	0,996	0,985	0,984	0,978	0,975	d_j	0,001	0,004	0,015	0,016	0,022	0,025

Not: $-k = -0,256$

Tablo E3: Topsis Yöntemine Göre $v_{ij} - A_j^+ - A_j^-$ Değerleri

v_{ij}	TkrM	TkTkr	LktKvy	AktKar	NbpOz	FdgDfg		TkrM	TkTkr	LktKvy	AktKar	NbpOz	FdgDfg
Mart 2011	0,002	0,009	0,032	0,034	0,053	0,038	Haziran 2017	0,002	0,007	0,027	0,025	0,025	0,022
Haziran 2011	0,002	0,009	0,033	0,030	0,054	0,035	Eylül 2017	0,002	0,007	0,026	0,025	0,027	0,021
Eylül 2011	0,002	0,009	0,035	0,027	0,052	0,031	Aralık 2017	0,002	0,007	0,026	0,025	0,030	0,020
Aralık 2011	0,002	0,009	0,031	0,026	0,052	0,030	Mart 2018	0,002	0,007	0,015	0,024	0,029	0,046
Mart 2012	0,002	0,009	0,032	0,026	0,047	0,028	Haziran 2018	0,002	0,006	0,015	0,024	0,022	0,041
Haziran 2012	0,002	0,009	0,030	0,026	0,042	0,028	Eylül 2018	0,002	0,006	0,016	0,022	0,032	0,041
Eylül 2012	0,002	0,009	0,032	0,027	0,054	0,027	Aralık 2018	0,002	0,006	0,015	0,022	0,035	0,037
Aralık 2012	0,002	0,009	0,033	0,028	0,059	0,028	Mart 2019	0,002	0,006	0,015	0,020	0,015	0,064
Mart 2013	0,002	0,009	0,033	0,028	0,057	0,032	Haziran 2019	0,002	0,006	0,015	0,018	0,021	0,044
Haziran 2013	0,002	0,009	0,032	0,028	0,054	0,032	Eylül 2019	0,002	0,006	0,015	0,017	0,021	0,036
Eylül 2013	0,002	0,009	0,032	0,027	0,050	0,029	Aralık 2019	0,002	0,006	0,014	0,017	0,022	0,036
Aralık 2013	0,002	0,009	0,032	0,024	0,043	0,027	Mart 2020	0,002	0,006	0,013	0,017	0,017	0,046
Mart 2014	0,002	0,009	0,031	0,021	0,034	0,026	Haziran 2020	0,002	0,006	0,011	0,017	0,015	0,044
Haziran 2014	0,002	0,008	0,031	0,020	0,043	0,026	Eylül 2020	0,002	0,006	0,011	0,017	0,010	0,039
Eylül 2014	0,002	0,008	0,030	0,020	0,039	0,025	Aralık 2020	0,002	0,006	0,013	0,016	0,010	0,035
Aralık 2014	0,002	0,008	0,031	0,021	0,044	0,024	Mart 2021	0,002	0,006	0,014	0,015	0,007	0,064
Mart 2015	0,002	0,008	0,030	0,021	0,038	0,028	Haziran 2021	0,002	0,006	0,014	0,014	0,010	0,041
Haziran 2015	0,002	0,008	0,029	0,020	0,028	0,024	Eylül 2021	0,002	0,007	0,015	0,015	0,008	0,031
Eylül 2015	0,002	0,007	0,031	0,018	0,037	0,020	Aralık 2021	0,002	0,006	0,019	0,019	0,000	0,046
Aralık 2015	0,002	0,007	0,030	0,018	0,043	0,020	Mart 2022	0,002	0,005	0,018	0,026	0,028	0,081
Mart 2016	0,002	0,007	0,029	0,018	0,048	0,023	Haziran 2022	0,002	0,005	0,018	0,037	0,026	0,086
Haziran 2016	0,002	0,007	0,029	0,021	0,054	0,028	Eylül 2022	0,002	0,006	0,019	0,046	0,027	0,083
Eylül 2016	0,002	0,007	0,028	0,023	0,065	0,026	Aralık 2022	0,002	0,006	0,017	0,056	0,040	0,075
Aralık 2016	0,002	0,007	0,028	0,023	0,051	0,026	Mart 2023	0,002	0,006	0,016	0,054	0,043	0,062
Mart 2017	0,002	0,007	0,027	0,025	0,032	0,027	Haziran 2023	0,002	0,006	0,017	0,051	0,038	0,089
	<i>Mak</i>	<i>Min</i>	<i>Mak</i>	<i>Mak</i>	<i>Min</i>	<i>Mak</i>		<i>Mak</i>	<i>Min</i>	<i>Mak</i>	<i>Mak</i>	<i>Min</i>	<i>Mak</i>
A_j^+	0,0022	0,0054	0,0348	0,0555	0,0001	0,0891	A_j^-	0,0016	0,0095	0,0110	0,0141	0,0654	0,0197

Tablo E4: Topsis Yöntemine Göre S_i^+ - S_i^- Değerleri

Dönemler	S_i^+	S_i^-	Dönemler	S_i^+	S_i^-	Dönemler	S_i^+	S_i^-
Mart 2011	0,077	0,036	Haziran 2015	0,079	0,042	Eylül 2019	0,071	0,048
Haziran 2011	0,081	0,033	Eylül 2015	0,087	0,035	Aralık 2019	0,072	0,047
Eylül 2011	0,083	0,033	Aralık 2015	0,090	0,030	Mart 2020	0,064	0,055
Aralık 2011	0,084	0,029	Mart 2016	0,090	0,026	Haziran 2020	0,066	0,056
Mart 2012	0,082	0,032	Haziran 2016	0,089	0,023	Eylül 2020	0,068	0,059
Haziran 2012	0,080	0,033	Eylül 2016	0,097	0,021	Aralık 2020	0,071	0,057
Eylül 2012	0,087	0,028	Aralık 2016	0,088	0,024	Mart 2021	0,053	0,073
Aralık 2012	0,089	0,028	Mart 2017	0,077	0,039	Haziran 2021	0,067	0,060
Mart 2013	0,085	0,030	Haziran 2017	0,078	0,045	Eylül 2021	0,074	0,058
Haziran 2013	0,083	0,031	Eylül 2017	0,080	0,042	Aralık 2021	0,059	0,071
Eylül 2013	0,083	0,031	Aralık 2017	0,081	0,040	Mart 2022	0,045	0,073
Aralık 2013	0,082	0,033	Mart 2018	0,064	0,046	Haziran 2022	0,036	0,080
Mart 2014	0,079	0,038	Haziran 2018	0,064	0,050	Eylül 2022	0,033	0,081
Haziran 2014	0,084	0,032	Eylül 2018	0,069	0,041	Aralık 2022	0,046	0,074
Eylül 2014	0,083	0,034	Aralık 2018	0,074	0,037	Mart 2023	0,054	0,063
Aralık 2014	0,086	0,030	Mart 2019	0,050	0,067	Haziran 2023	0,042	0,084
Mart 2015	0,080	0,035	Haziran 2019	0,065	0,051			

Dış Ticaretin Sendikasyon Kredileri Üzerindeki Asimetrik Etkisi

M. Esra ATUKALP¹

Özet

Ekonomik sistemlerde fon ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için çeşitli araçlar bulunmaktadır. Söz konusu araçlardan biri sendikasyon kredileridir. Finansal kurumların bir araya gelerek, kredi talep edenlere sağladığı büyük miktarlardaki sendikasyon kredileri, uluslararası finans sektöründeki gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Söz konusu kredi, işletmelerin finansal ihtiyaçlarını karşılayarak dış piyasalara açılmalarını desteklemekte ve ülkelerin dış ticaretini de olumlu etkilemektedir. Bu çalışmanın amacı, dış ticaretin sendikasyon kredileri üzerindeki etkisinin asimetrik olup olmadığını incelemektir. 2010:01-2022:10 döneminin ele alındığı çalışmada, araştırma yöntemi olarak NARDL yaklaşımı kullanılmıştır. Uzun dönemde ithalat ile ihracat değişkenlerine ait pozitif ve negatif bileşenlerin sendikasyon kredi değişkeni üzerinde doğrusal olmayan asimetrik etkiler meydana getirdiği belirlenmiştir. Değişkenler farklı ölçülerde kredileri etkilemiştir. Kısa dönemde ise ihracatın sendikasyon kredileri üzerindeki etkisinin simetrik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sendikasyon kredisi, Dış ticaret, NARDL

JEL Sınıflandırması: C22, F34

Asymmetric Effect of Foreign Trade on Syndicated Loans

Abstract

There are various tools in economic systems to meet funding needs. One of the instruments is syndicated loans. Large amounts of syndicated loans, which financial institutions come together and provide to those who request loans, have brought about developments in the international finance sector. The loan supports businesses to open up to foreign markets by meeting their financial needs and positively affects the foreign trade of the countries. The aim of this study is to examine whether the effect of foreign trade on syndicated loans is asymmetrical. In the study covering the period 2010:01-2022:10, NARDL approach was used. It has been determined that in the long term, the positive and negative components of import and export variables create non-linear asymmetric effects on the syndicated loan variable. Variables affected loans to different extents. It has been concluded that the effect of exports on syndicated loans is symmetrical in the short term.

Keywords: Syndication loan, Foreign trade, NARDL

JEL Classification: C22, F34

1. Giriş

Ekonomik sistemlerde ticari faaliyetlerin çeşitliliğinin ve kapsamının artması, ihtiyaç duyulan fon artışını da beraberinde getirmiştir. Fon ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için çeşitli araçlar bulunmaktadır. Söz konusu kredi araçlarından biri sendikasyon kredileridir. Bu tür krediler çok sayıda banka tarafından sağlanmaktadır. En az iki bankanın, tek başlarına karşılayamayacakları ya da

¹ Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Bulancak K.K. Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, esra.atukalp@gmail.com, orcid.org/0000-0001-8412-1448

karşılama istemeyecekleri kadar yüksek tutarlı kredileri lider bir bankanın önderliğinde oluşturacakları bir konsorsiyum aracılığı ile bir şirkete, bir bankaya veya bir ülkeye kullandırmaları sendikasyon kredisi olarak adlandırılmaktadır (Sarıgül, 2015: 114).

Sendikasyon kredilerinin Türkiye’de, ekonomik ve finansal serbestleşme çabalarının yoğun olarak görüldüğü ve yabancı para cinsinden borçlanmanın kolaylaştırıldığı, 1980 sonrası dönemden itibaren daha sık kullanıldığı görülmektedir (Pişkin, 2016: 116). Türkiye’de bankalar tarafından alınan sendikasyon kredilerinin çoğunlukla dış ticaretin finansmanı amacıyla kullanıldıkları görülmektedir (Üçler, 2020: 324).

Finansal kurumların bir araya gelmek suretiyle, kredi talep edenlere sağladığı büyük miktarlardaki sendikasyon kredileri, uluslararası finans sektöründeki gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Söz konusu kredi, işletmelerin finansal ihtiyaçlarını karşılayarak dış piyasalara açılmalarını desteklemekte ve bu sayede ülkelerin dış ticaretini de olumlu etkilemektedir. Dış ticaret için gerekli olan finansmanın sendikasyon kredileri tarafından sağlanması diğer bir ifade ile sendikasyon kredilerinin dış ticaret hacmini etkilemesinin yanı sıra sendikasyon kredisi talebinin dış ticaret faaliyetlerinden etkilenmesi hususu ele alınmalıdır. Sendikasyon kredileri ve dış ticaret ilişkisi üzerine yapılmış çalışmaların sayısının literatürde çok fazla olmaması ve konuya bu kapsamda yapılan katkı, ayrıca incelenen konunun mevcut çalışmalardan farklı analiz yöntemi ile ele alınması bu çalışmanın özgün değeri olarak ifade edilebilir.

Bu çalışmanın amacı ithalat ve ihracat verileri kapsamında ele alınan dış ticaretin; sendikasyon kredileri üzerindeki asimetric etkisinin incelenmesidir. Sendikasyon kredisinin, işletmelerin dış piyasalara açılmalarını desteklemesi ve ülkelerin dış ticaretine olumlu etkide bulunması, bu araştırma sonuçlarının önemini ve literatüre bulunacağı katkıyı ortaya koymaktadır. Çalışmada, dış ticaret verileri olarak ithalat ve ihracat ele alınmış olup, Türkiye’de 2010:01 - 2022:10 dönemi incelemeye dahil edilmiştir. Çalışmada kullanılan ve bağımsız değişkenlerle ilgili pozitif ve negatif şokların bağımlı değişkenler üzerindeki etkilerini incelemekte olan NARDL yöntemi, eşbütünleşme dinamikleri ve doğrusal olmayan (asimetric) etkiyi ele alması bakımından öneme sahiptir.

Dört ana başlıktan oluşan bu çalışmada girişten sonra ilk önce sendikasyon kredilerine ilişkin teorik bilgiye yer verilmiştir. Daha sonra analiz kapsamında literatür incelemesi gerçekleştirilmiş, analiz doğrultusunda ele alınan veri seti ile yöntem açıklanmış ve analiz bulgularına yer verilerek, çalışmanın genel değerlendirmesi yapılmıştır.

2. Sendikasyon Kredileri

Sendikasyon kredisi, büyük miktarda fon ihtiyacında olan bir borçluya, iki veya daha fazla kreditor kuruluşun bir araya gelmesi ile benzer hüküm ve koşullarda, ortak dokümantasyon ve ortak bir ajan (lider banka) kullanılarak sağlanan kredidir (Apak, 1993: 70; Sakarya ve Sezgin, 2015: 6). Tanımdan da anlaşıldığı üzere, genellikle yüksek miktarlarda kredinin müştereken finanse eden iki veya daha fazla

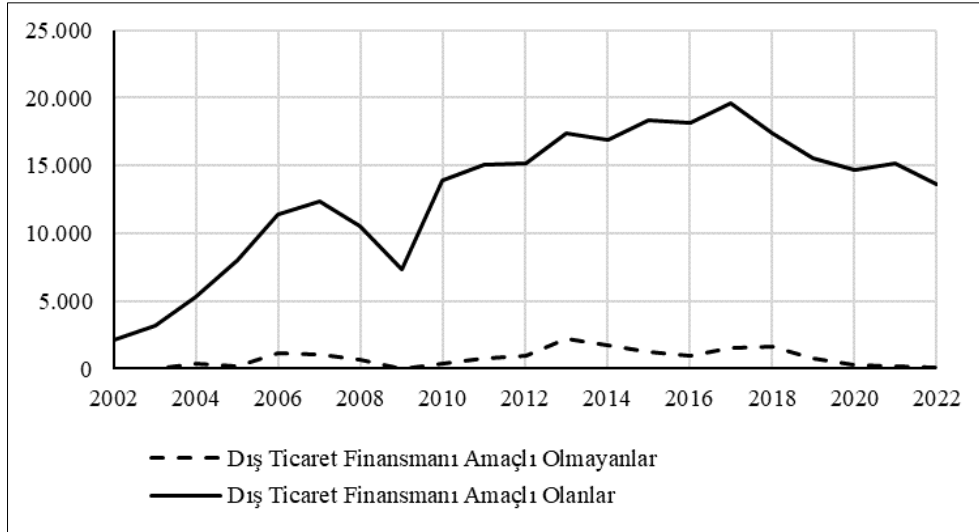
banka tarafından sağlanması olarak ele alınan sendikasyon kredileri, inceleme ve kontrolden sorumlu bir veya daha fazla düzenleyici tarafından sağlanmaktadır. Sendikasyon kredileri, genellikle kredi talep edenin ihtiyacına göre uyarlanmaları nedeniyle esnekler (Focarelli vd, 2008: 5). Kredi verilmesinde işlemi tek banka yerine sendikasyon şeklinde yapmanın seçilmesinin temel nedenleri olarak, kredinin hacimsel büyüklüğü, paylaşım yolu ile riskin dağıtılması isteği ve fon talebinde bulunan tarafın fon teminini menkul kıymet ihracı yerine kredi şeklinde sağlama isteği olarak sıralanabilir (Vurucu ve Arı, 2017: 334).

Sendikasyon kredileri kredi sistemi açısından çok farklı özellikleri bünyesinde bulundurmaktadır. Söz konusu ayırıcı ve temel özellikler, kredinin tutarı, kredinin vadesi, kredinin geri ödeme koşulları, sendikasyon kredilerinde fiyatlandırma, sendikasyon kredilerinin ilan edilmesi, orta ve uzun vadeli olması, sabit faizden çok değişken faizle fiyatlandırılması, krediye katılan her bir kredi verenin sorumluluklarının diğerlerinden ayrı olması şeklinde sıralanabilir (Yılmaz, 2003: 146-147; Parasız ve Ekren, 2016: 179-180). Sendikasyon kredileri ile sağlanan kredinin büyüklüğü, söz konusu kredileri uluslararası borçlanma araçlarından ayırmaktadır.

Kaynakların çeşitlendirilmesi, vade uyumsuzluğunun giderilmesi, kur riskinin yönetilmesi şeklinde sıralanabilen yararları bulunan sendikasyon kredilerine, gelişmiş ülkelerde daha çok reel ekonomi aktörleri borçlanıcı olmakta iken Türkiye özelinde daha çok bankalar ilgi göstermektedir (Sağlam ve Erben Yavuz, 2020: 107). Özellikle dış ticaret hacmindeki artışın, banka ve diğer sektörler tarafından kullanılan kredileri artırdığı söylenebilir.

Türkiye’de bankacılık sektöründe sendikasyon kredileri, dış ticaretin finansmanı amaçlı olanlar ve dış ticaretin finansmanı amaçlı olmayanlar olarak ele alındığında genel görünümü Grafik 1’de yer almaktadır.

Grafik 1: Sendikasyon Kredileri (milyon \$)

Kaynak: <https://www.bddk.org.tr/BultenAylik> verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Grafik 1 verilerine göre özellikle dış ticaret finansmanı amaçlı olarak kullanılan sendikasyon kredilerinin yoğun şekilde alındığı görülmektedir. Öte yandan kullanılan sendikasyon kredilerinin dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. 2008, 2009, 2014, 2016 yılları ile, 2018 ve sonrası dönemde sendikasyon kredilerinde dönemlik azalış görülmekle birlikte, 2000-2022 dönemi bütün olarak ele alındığında sendikasyon kredilerinin arttığı görülmektedir.

Aralık 2002’de yaklaşık 2 milyar dolar olan sendikasyon kredileri (dış ticaret amaçlı olanlar) 2022 yılında yaklaşık 13,5 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. Ele alınan dönem başı ve sonu itibarıyla yaklaşık 7 kat artan sendikasyon kredileri ilgili dönemde dalgalı seyir göstermiştir. Buna göre sendikasyon kredileri, 2007 yılında yaklaşık 13,5 milyar dolar seviyesine çıkmış, 2009 yılında 7 milyar dolara gerilemiş, 2010 yılında 2 katına çıkarak yaklaşık 14 milyar dolar olmuştur. Sendikasyon kredilerinin en yüksek tutarda olduğu yıl 2017 olup, ilgili yılda krediler yaklaşık 21 milyar dolar olmuştur. Takip eden dönemde ise azalan krediler 2018’de 19 milyar dolar, 2022’de ise 13,5 milyar dolar olmuştur.

3. Dış Ticaretin Sendikasyon Kredileri Üzerindeki Asimetrik Etkisinin Analizi

Sendikasyon kredileri, uluslararası finans sektöründeki gelişmelerin yanı sıra dış ticaretteki gelişmeleri beraberinde getirmektedir. Sendikasyon kredilerinin dış ticaret için gerekli olan finansmanı sağlamasının yanı sıra dış ticaret faaliyetlerinin de sendikasyon kredisi talebini etkilemesi hususunun mevcudiyeti ele alınmalıdır. Bu başlıkta sendikasyon kredileri ve dış ticaret konusunda literatür incelemesi yapılmış olup, analiz veri seti, yöntemi ve bulgularına yer verilmiştir.

3.1. Literatür İncelemesi

Sendikasyon kredileri ve dış ticaret konusu üzerine araştırma yapan çalışmalar incelendiğinde, dış ticaret ve sendikasyon kredisinin birbiri ile ilişkisi üzerine yapılmış ve ayrıca dış ticaret ve sendikasyon kredisinin farklı değişkenler ile ilişkisini inceleyen çalışmaların ele alındığı görülmektedir.

Dış ticaret ve sendikasyon kredisi konusunda yapılmış, ancak dış ticaret ve sendikasyon kredisinin doğrudan birbiri ile ilişkisini ele almayan çalışmalar literatürde daha çok ele alınmıştır. Sendikasyon kredileri ve dış ticaret ilişkisi üzerine yapılmış çalışmalar sınırlı sayıda olmakla birlikte bu çalışmalardan bir kısmı aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Şahin ve Baş (2018), Türkiye’de sendikasyon kredileri ile dış ticaret arasındaki ilişkiyi tespit etme amacıyla yaptıkları çalışmalarında 2000-2016 dönemini ele almışlardır. Analiz, Johansen eşbütünleşme analizi ile yapılmış olup, sendikasyon kredilerinin dış ticareti olumlu yönde etkilediği, ithalat ve ihracat için gerekli olan finansmanın sendikasyon kredileri tarafından sağlandığı gözlenmiştir. Analiz sonucuna göre ayrıca ithalat ve ihracat da sendikasyon kredilerini olumlu yönde etkilemektedir.

Üçler (2020), çalışmasında Türkiye’de faaliyet gösteren bankalar tarafından 2003-2019 yılları arasında kullanılmış olan sendikasyon kredileri ile dış ticaret arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Makalede, ayrıca döviz kuru ve dış ticaret haddi değişkenleri

arasındaki ilişki test edilmiştir. Engle Granger eşbütünleşme testi, Hacker ve Hatemi simetrik (2012) ve Hatemi asimetrik (2012) nedensellik analizinin ele alındığı analiz sonuçlarına göre, dış ticaret dengesinden sendikasyon kredilerine doğru tek yönlü bir nedensellik mevcut olup, diğer değişkenler arasında nedensellik belirlenmemiştir. Hatemi asimetrik nedensellik testinde ise, dış ticaret dengesi ve döviz kuru arasında çift yönlü nedensellik belirlenmiştir. Sonuçlara göre sendikasyon kredilerinin, dış ticaret açığını kapatmada önemli bir role sahip olduğu belirlenmiştir.

Gürbüz, Kılıç ve Bekereci (2023), çalışmalarında Türkiye’de sendikasyon kredileri ile dış ticaret hacmi, reel döviz kuru ve BIST 100 endeksi arasındaki ilişkiyi belirlemek amacı ile yaptıkları çalışmalarında Ocak 2013 - Kasım 2022 dönemini incelemeye dahil etmiş ve Covid-19 salgınının etkisini de dikkate almışlardır. Johansen eşbütünleşme testi ve hata düzeltme modeline (VECM) bağlı Granger nedensellik testinin ele alındığı analiz sonucunda, Johansen eşbütünleşme yaklaşımına göre değişkenler arasında uzun dönemde ilişkinin varlığı belirlenmiştir. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre sendikasyon kredileri ile dış ticaret hacmi ve reel döviz kuru arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu; BIST100 endeksinden ise sendikasyon kredisine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu gözlemlenmiştir.

Piyasa faaliyetlerinin büyümesine, devam etmesine yardımcı olmaları ve ülkelerin ticaret hacimlerinin artması için gerekli olan fonu sağlamaları, sendikasyon kredilerinin ülkenin dış ticaretini etkilemesi (Şahin ve Baş, 2018: 107) yönünde incelemelere zemin hazırlamaktadır. Şahin ve Baş (2018)’in çalışması ile Gürbüz, Kılıç ve Bekereci (2023)’nin çalışması dış ticaret ve sendikasyon kredilerinin birbirlerine etkilerini ele almaları bakımından konunun farklı dönemlerine inceleme ortaya koymuştur.

Bunun yanı sıra işletmelerin finansal ihtiyaçlarını karşılayarak dış piyasalara açılmalarını desteklemekte olan sendikasyon kredisi talebinin de dış ticaret faaliyetlerinden etkilenmesi hususu ele alınmalıdır. Dış ticaret ve sendikasyon kredileri ilişkisi üzerine yapılmış çalışmaların sınırlı sayıda olmasının, çalışmanın bu kapsamda literatüre katkı sağlamasına neden olacağı düşünülmektedir. Diğer bir yaklaşımla bu çalışma dış ticaretin sendikasyon kredileri üzerindeki etkisini ele alması bakımından da farklı bir açıdan inceleme ele almaktadır.

3.2. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada ithalat ve ihracat olarak ele alınan dış ticaretin sendikasyon kredileri üzerindeki etkisinin asimetrik olup olmadığının incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu başlıkta veri seti ve değişkenlerin durağanlık seviyelerinin belirlenmesinde kullanılan NG-Perron birim kök testi, saklı eşbütünleşme ilişkisini ortaya koyan NARDL modeli ele alınmıştır.

3.2.1. Veri Seti

Türkiye’de 2010:01-2022:10 dönemi için dış ticaretin sendikasyon kredileri üzerindeki asimetrik etkisinin analiz edildiği çalışmada ele alınan aylık değişken tanımları Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Değişkenlerin Tanımları

Kısaltma	Değişken	Birim
KRD	Sendikasyon kredileri	ABD doları
İTH	İthalat	ABD doları
IHR	İhracat	ABD doları

Ele alınan tüm seriler mevsimsellikten arındırılmış ve seriler logaritmik olarak analize dahil edilmiştir. İthalatın ve ihracatın sendikasyon kredisi üzerindeki etkilerinin asimetrik olup olmadığının incelendiği bu çalışmada, ithalat ve ihracatta meydana gelen pozitif ve negatif şokların sendikasyon kredisi üzerinde meydana getirdiği kısa ve uzun dönemli doğrusal olmayan asimetrik ilişkiler doğrusal olmayan NARDL modeli ile araştırılmıştır.

3.2.2. Birim Kök Testi

Değişkenlerin durağanlık seviyeleri Ng-Perron birim kök testleri ile belirlenmiştir. Ng-Perron birim kök testinde kullanılan test istatistikleri dört ayrı birim kök testinden oluşmaktadır (Göktaş, 2008: 53). İlk test istatistiği, MZ_{α}^d test istatistiği (1) ve MZ_t^d test istatistiği (2) no’lu denklemde gösterilmektedir.

$$MZ_{\alpha}^d = (T^{-1} (y_T^d)^2 - f_0) / (2k) \quad (1)$$

$$MZ_t^d = MZ_{\alpha} \times MSB \quad (2)$$

MZ_{α}^d ve MZ_t^d istatistiklerinin H_0 hipotezi birim kökün varlığını göstermektedir.

Ng-Perron birim kök testinde kullanılan MSB^d test istatistiği (3) no’lu denklemde gösterilmiştir. MSB^d istatistiğinin H_0 hipotezi birim kökün yokluğunu göstermektedir.

$$MSB^d = \left(\frac{K}{f_0}\right)^{1/2} \quad K = \sum_{t=2}^T (y_{t-1}^d)^2 / T^2 \quad (3)$$

Ng-Perron birim kök testinin son test istatistiği olan MP_T^d testinde iki durum söz konusudur. İlk durum sadece sabit diğeri ise hem sabit hem trend durumunun olmasıdır. Parametre c, sabitlerde -7, sabit ve trendlilerde -13.5’dir (Yamak ve Erdem, 2017: 116).

$$MP_T^d = \begin{cases} \left(\bar{c}^2 K - \frac{\bar{c}^2 T^{-1} (y_T^d)^2}{f_0}\right) & x_t = \{1\} \\ \left(\bar{c}^2 K + \frac{(1-\bar{c}^2) T^{-1} (y_T^d)^2}{f_0}\right) & x_t = \{1, t\} \end{cases} \quad (4)$$

$$\bar{c} = \begin{cases} -7 & x_t = \{1\} \\ -13,5 & x_t = \{1, t\} \end{cases}$$

MP_T^d istatistiğinin H_0 hipotezi birim kökün yokluğunu göstermektedir

3.2.3. NARDL

NARDL yöntemi ile bağımsız değişkenlerle ilgili pozitif ve negatif şokların bağımlı değişken üzerindeki etkileri incelenmektedir (Kolcu ve Yamak, 2017: 648). Değişkenler arasındaki saklı eşbütünleşmenin olup olmadığı diğer bir ifade ile değişkenler arasındaki doğrusal olmayan asimetrik etkiler Shin, Yu ve Greenwood-Nimmo'nun 2014 yılında geliştirdiği doğrusal olmayan ARDL (NARDL) yöntemi ile belirlenmiştir.

Çalışmada bağımsız değişken olarak kullanılan ithalat ve ihracat değişkenlerine ait pozitif ve negatif bileşenler (5), (6), (7) ve (8) no'lu denklemlerdeki gibi hesaplanmaktadır.

$$LITH_t^+ = \sum_{m=1}^t \Delta LITH_m^+ = \sum_{m=1}^t \max(\Delta LITH_m, 0) \quad (5)$$

$$LITH_t^- = \sum_{m=1}^t \Delta LITH_m^- = \sum_{m=1}^t \min(\Delta LITH_m, 0) \quad (6)$$

$$LIHR_t^+ = \sum_{m=1}^t \Delta LIHR_m^+ = \sum_{m=1}^t \max(\Delta LIHR_m, 0) \quad (7)$$

$$LIHR_t^- = \sum_{m=1}^t \Delta LIHR_m^- = \sum_{m=1}^t \min(\Delta LIHR_m, 0) \quad (8)$$

NARDL modeli (9) no'lu denklem ile KRDL ile ITH ve IHR arasındaki uzun dönemli asimetrik ilişkiye ulaşılmaktadır.

$$\Delta LKRD_t = \beta + \sum_{i=1}^m \gamma_i \Delta LKRD_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_i^+ \Delta LITH_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta LITH_{t-i}^- + \sum_{i=0}^q x_i^+ \Delta LIHR_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^r x_i^- \Delta LIHR_{t-i}^- + \rho_0 LKRD_{t-1} + \rho_1^+ LITH_{t-1}^+ + \rho_1^- LITH_{t-1}^- + \rho_2^+ LIHR_{t-1}^+ + \rho_2^- LIHR_{t-1}^- + \varepsilon_t \quad (9)$$

(9) no'lu denklemde değişkenlere ait katsayıları β , γ_i , α_i^+ , α_i^- , x_i^+ , x_i^- , ρ_0 , ρ_1^+ , ρ_1^- , ρ_2^+ , ρ_2^- ; m, n, p, q ve r gecikme uzunluklarını ve ε_t ise hata terimini göstermektedir. (+) ve (-) üst simgeler LITH ve LIHR değişkenlerine ait pozitif ve negatif değişimleri ifade etmektedir. (9) no'lu denklemde hata düzeltme modeli tanıtılmasına göre sorunsuzsa eşbütünleşme ilişkisinin varlığı sınanmaktadır. Eşbütünleşme, $\rho_0 = \rho_1^+ = \rho_1^- = \rho_2^+ = \rho_2^- = 0$ şeklinde kurulan H_0 hipotezinin sınanması ile belirlenmektedir. (9) no'lu denklemde hesaplanan F istatistiği, tablo alt ve üst kritik değerlerinden büyük ise eşbütünleşme ilişkisinin varlığına karar verilmekte ve daha sonra kısa dönem ilişki sınanmaktadır. Elde edilen F istatistiği ile eşbütünleşmenin varlığı belirlendikten sonra bağımsız değişkenin pozitif ve negatif değişimlerini gösteren uzun dönem katsayılarına ulaşılmaktadır. ITH'nin yer aldığı denklemde pozitif ve negatif açıklayıcı değişkene ilişkin uzun dönem katsayıları $L_{LITH}^+ = -\frac{\rho_1^+}{\rho_0}$, $L_{LITH}^- = -\frac{\rho_1^-}{\rho_0}$, IHR'nin yer aldığı denklemde ise $L_{LIHR}^+ = -\frac{\rho_2^+}{\rho_0}$, $L_{LIHR}^- = -\frac{\rho_2^-}{\rho_0}$ şeklinde hesaplanmaktadır. Çalışmada, L_{LITH}^+ ve L_{LITH}^- sırasıyla pozitif ve negatif ITH değişimlerine ait uzun dönem katsayılarını, L_{LIHR}^+ ve L_{LIHR}^- sırasıyla pozitif ve negatif IHR değişimlerine ait uzun dönem katsayıları ifade etmektedir.

Kısa ve uzun dönemli asimetrik etkiler NARDL modelinde, Wald testi ile elde edilmektedir. ITH değişkeni için uzun dönem asimetriye, L_{LITH}^+ ve L_{LITH}^- değişkenine ilişkin uzun dönem katsayılarının birbirlerine eşit olduğunu gösteren $L_{LITH}^+ = L_{LITH}^-$ H_0 hipotezinin reddedilmesiyle ulaşılmaktadır. Kısa dönem asimetriye ise, (9) no'lu denklemde $\Delta LITH_{t-i}^+$ ve $\Delta LITH_{t-i}^-$ pozitif ve negatif ITH değişkenine ait kısa dönem katsayıları toplamının birbirlerine eşit olduğunu gösteren $\sum_{i=0}^n \alpha_i^+ \Delta LITH_{t-i}^+ = \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta LITH_{t-i}^-$ H_0 hipotezinin reddedilmesiyle ulaşılmaktadır. Kısa ve uzun dönem için kurulan H_0 hipotezlerinin reddedilmesi durumunda, ITH'nin KRDL üzerindeki etkisinin kısa ve uzun dönemde asimetrik olduğu kabul edilmektedir.

IHR değişkeni için uzun dönem asimetrik etkiye, L_{LIHR}^+ ve L_{LIHR}^- değişkenine ait uzun dönem katsayılarının birbirlerine eşit olduğunu gösteren $L_{LIHR}^+ = L_{LIHR}^-$ H_0 hipotezinin reddedilmesi durumunda karar verilmektedir. Kısa dönem asimetrik etkinin varlığına ise (9) no'lu denklemde $\Delta LIHR_{t-i}^+$ ve $\Delta LIHR_{t-i}^-$ pozitif ve negatif IHR değişkenine ilişkin kısa dönem katsayıları toplamının birbirlerine eşit olduğunu gösteren $\sum_{i=0}^q x_i^+ \Delta LIHR_{t-i}^+ = \sum_{i=0}^r x_i^- \Delta LIHR_{t-i}^-$ H_0 hipotezinin reddedilmesiyle ulaşılmaktadır. Kısa ve uzun dönem için kurulan H_0 hipotezlerinin reddedilmesi halinde, IHR'nin KRDL üzerindeki etkisinin kısa ve uzun dönemde asimetrik olduğu kabul edilmektedir.

3.3. Bulgular

Analiz kapsamında gerçekleştirilen birim kök testi ve NARDL modeli sonuçlarına bu başlıkta yer verilmiştir.

3.3.1. Birim Kök Testi Sonuçları

2010.01-2022.10 döneminin esas alındığı çalışmada değişkenlerin durağanlıklarının analizi için gerçekleştirilen Ng-Perron birim kök testine ilişkin sonuçlar Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2'de KRDL, ITH ve IHR serisinin Ng-Perron birim kök testinde seviyelerinde (I(0) düzeyde) birim kök içerdiği diğer bir ifade ile durağan olmadığı, ancak birinci farklarında (I(1) düzeyde) durağan olduğu sonucu görülmektedir.

Tablo 2: Ng-Perron Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Sabitli				Sabitli-Trendli			
	MZa	MZt	MSB	MPT	MZa	MZt	MSB	MPT
KRDL	-0,1040	-0,1246	1,1979	75,1980	-0,4193	-0,26024	0,6206	79,9552
ITH	0,7891	0,4011	0,5083	22,4550	-4,5448	-1,4272	0,3140	19,4660
IHR	0,0153	0,0080	0,5239	20,4671	-13,1652	-2,5610	0,1945	6,9486
Δ KRDL	-74,4789 ^(a)	-6,1004 ^(a)	0,0819 ^(a)	0,3332 ^(a)	-72,5027	-6,0206	0,0830	1,2578
Δ ITH	-62,5951 ^(a)	-5,5893 ^(a)	0,0892 ^(a)	0,4033 ^(a)	-62,2258	-5,5723	0,0895	1,4903
Δ IHR	-55,5043 ^(a)	-5,2586 ^(a)	0,0947 ^(a)	0,4646 ^(a)	-54,3478	-5,2022	0,0957	1,7282

Not: a, b ve c sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Ng-Perron tablo kritik değerleri sabitli modelde %1'de anlamlı -13,80, -2,58, 0,17, 1,78; %5'te anlamlı -8,10, -1,98, 0,23, 3,17; %10'da anlamlı -5,70, -1,62, 0,27, 4,45. Sabitli - trendli modelde sırasıyla %1'de anlamlı -23,80, -3,42, 0,14, 4,03; %5'te anlamlı -17,30, -2,91, 0,16, 5,48, %10'da anlamlı -14,20, -2,62, 0,18, 6,67.

3.3.2. NARDL Testi Sonuçları

NARDL yöntemi ile saklı eşbütünleşmeyi ortaya koymak için gerçekleştirilen sınır testi ile elde edilen F istatistiği sonuçları Tablo 3'te verilmiştir. Tablo 3'teki KRD = $f(ITH^+, ITH^-, IHR^+, IHR^-)$ modeli için hesaplanan F istatistiğinin 6,506 olduğu ve tablo üst kritik değerlerinden %1'den büyük olduğu görülmektedir. Bu sonuç sendikasyon kredisi ile ithalat ve ihracat değişkenleri arasında asimetric eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Tablo 3: NARDL Sınır Testi Sonuçları

Model	KRD = $f(ITH^+, ITH^-, IHR^+, IHR^-)$	
Optimum Gecikme Uzunluğu	3, 0, 3, 2, 1	
k (Bağımsız değişken sayısı)	4	
F İstatistiği	6,506*	
Kritik Değer Sınırları	Alt Sınır I(0)	Üst Sınır I(1)
%10	2,548	3,644
%5	3,010	4,216
%1	4,096	5,512

Not: : "+" ve "-" üst simgeler pozitif ve negatif bileşenleri; * %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

ITH ve IHR değişkenlerine ait pozitif ve negatif şokların KRD üzerindeki etkilerinin asimetric olup olmadığını ortaya koyan Wald testi sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Kısa ve Uzun Dönem Asimetri Test Sonuçları

Model	KRD= $f(ITH)$	KRD= $f(IHR)$
Kısa Dönem Wald Testi (W_{SR})	-	0,731
Uzun Dönem Wald Testi (W_{LR})	0,014 **	0,015 **

Not: W_{SR} : kısa dönem; W_{LR} : uzun dönem Wald test sonuçlarını temsil etmektedir. ** %5 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir.

Tablo 4'te Wald test sonuçları incelendiğinde; uzun dönemde ITH ve IHR değişkenlerine ait pozitif ve negatif şokların KRD üzerindeki etkilerinin asimetric olduğu görülmektedir. Diğer bir ifade ile uzun dönemde ithalat ile ihracat değişkenlerine ait pozitif ve negatif bileşenlerin sendikasyon kredi değişkeni üzerinde doğrusal olmayan asimetric etkiler meydana getirdiği, değişkenlerin eşit olmayan farklı ölçülerde kredileri etkilediği tespit edilmiştir. Kısa dönemde ise ihracatın krediler üzerindeki etkisinin asimetric değil simetric olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

NARDL modeli ile ilgili sonuçlar Tablo 5'te gösterilmiştir. Tablo 5'te sendikasyon kredileri üzerinde asimetric etkileri olan ithalat (ITH) ve ihracat (IHR) değişkeni ile ilgili pozitif ve negatif şokların kısa ve uzun dönem katsayıları gösterilmektedir.

Tablo 5: NARDL Modeli Tahmin Sonuçları

Kısa Dönem Katsayılar (Hata Düzeltme Modeli)				Uzun Dönem Katsayılar			
Değişken	Katsayı	<i>t</i> istatistiği	Olasılık değeri	Değişken	Katsayı	<i>t</i> istatistiği	Olasılık değeri
ΔITH^-	0,0085	0,1022	0,9187	C	0,9960	3,8688	0,0002*
ΔITH^-_{t-1}	0,2308	3,0617	0,0027	ITH^+	1,1165	2,0908	0,0384**
ΔITH^-_{t-2}	0,1602	2,1169	0,0361	ITH^-	-0,0752	-0,1930	0,8472
ΔIHR^+	-0,0237	-0,3603	0,7192	IHR^+	-1,4524	-2,2994	0,0230**
ΔIHR^+_{t-1}	0,1144	1,6817	0,0949	IHR^-	-0,4910	-0,8179	0,4148
ΔIHR^-	0,0493	0,7277	0,4680				
CointEq(-1)	-0,0964	-5,7871	0,0000*				
Tanısal Testler							
Breusch-Godfrey Otokorelasyon LM test					0,0054 (0,9413)		
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Test					0,0232 (0,8791)		

Not: “+” ve “-” üst simgeler pozitif ve negatif bileşenleri; * %1, **%5, *** %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

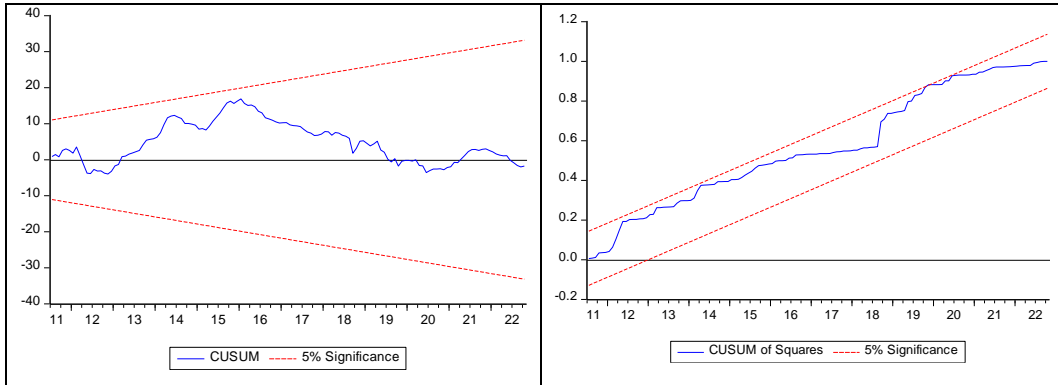
ITH değişkeninde meydana gelen pozitif şoklara ait uzun dönem katsayısının pozitif ve anlamlı olduğu, IHR değişkeninde meydana gelen pozitif şoklara ait uzun dönem katsayısının ise negatif ve anlamlı olduğu, her iki değişken için negatif şoklara ait uzun dönem katsayılarının ise negatif ve anlamsız olduğu görülmüştür. ITH^+ pozitif şoka ait uzun dönem katsayısının 1,1165, IHR^+ pozitif şoka ait uzun dönem katsayısının -1,4524 olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu bulgu doğrultusunda; ithalatta meydana gelecek 1 birimlik artışın sendikasyon kredilerinde 1,1165 birim artışa; ihracatta meydana gelecek 1 birimlik artışın ise sendikasyon kredilerinde 1,4524 birim azalışa neden olduğu belirlenmiştir. İthalatta ve ihracatta meydana gelen negatif şokların sendikasyon kredileri üzerinde uzun dönemde ise bir etkisinin bulunmadığı ifade edilebilir.

İthalat değişkeninde meydana gelen negatif şoklara ait kısa dönem katsayılarından birinci ve ikinci gecikmelerinin pozitif ve anlamlı olduğu görülmüştür. Bu sonuç, ithalatta meydana gelen negatif şokların kısa dönemde sendikasyon kredileri üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir.

İhracat değişkeninde meydana gelen pozitif şoklara ait kısa dönem katsayılarından birinci gecikmesinin pozitif ve anlamlı olduğu görülmüştür. Bu sonuç ihracatta yaşanan pozitif şokların kısa dönemde sendikasyon kredileri üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu şeklinde ifade edilebilir. Hata düzeltme katsayısı CointEq(-1) %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatiftir. Bu katsayı ile kısa dönemde meydana gelecek sapmaların uzun dönemde dengeye geleceği sonucu elde edilmektedir. Tahmin edilen modelde değişen varyans ve otokorelasyon sorununun olmadığı, hesaplanan istatistiklere ait olasılık değerlerinin 0.10'den büyük olduğu tespit edilmiştir.

NARDL modeline ilişkin Cusum ve CusumQ grafikleri Grafik 2'de gösterilmiştir. Grafiklerde hiçbir gözlemin %5 düzeyinde bant dışına taşmadığı, yapısal istikrarsızlığın olmadığı dolayısıyla modelin istikrarlı olduğu tespit edilmiştir.

Grafik 2: CUSUM-CUSUMQ Grafikleri

NARDL modelinden elde edilen sonuçlara göre; ITH ve IHR değişkenlerinin pozitif ve negatif şokları uzun dönemde sendikasyon kredileri üzerinde anlamlı asimetrik etkilere neden olmaktadır. ITH'deki pozitif şokların sendikasyon kredilerini olumlu; IHR'deki pozitif şokların ise sendikasyon kredilerini olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Tahmin edilen model sorunsuz ve istikrarlıdır.

4. Sonuç

Ekonomik sistemlerde fon ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için kullanılan araçlardan biri olarak ele alınan sendikasyon kredileri, uluslararası finans sektöründeki gelişmelerin yanı sıra dış ticaretteki gelişmeleri beraberinde getirmektedir. Sendikasyon kredilerinin dış ticaret için gerekli olan finansmanı sağlaması ve bu doğrultuda dış ticareti etkilemesi ile öte yandan dış ticaret faaliyetlerinin de sendikasyon kredisini etkilenmesi hususu incelenebilir. Bu çalışmada Türkiye'de 2010:01-2022:10 dönemi için dış ticarete (ithalat ve ihracat) meydana gelen pozitif ve negatif şokların sendikasyon kredileri üzerinde kısa ve uzun dönemli doğrusal olmayan asimetrik etkileri araştırılmıştır. Araştırma yöntemi olarak NARDL yaklaşımı kullanılmıştır.

Çalışmada ilk önce kurulan modeldeki uzun dönemde değişkenler arasında ilişkinin varlığı, asimetrik eşbütünleşme testi ile araştırılmış ve değişkenlerin uzun dönemde ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Asimetri testleri daha sonra Wald Testi ile yapılmış ve ithalat ve ihracat değişkenlerine ait pozitif ve negatif şokların uzun dönemde sendikasyon kredileri üzerindeki etkilerinin asimetrik olduğu sonucu elde edilmiştir. Diğer bir ifade ile uzun dönemde ithalat ile ihracat değişkenlerine ait pozitif ve negatif bileşenlerin sendikasyon kredi değişkeni üzerinde doğrusal olmayan asimetrik etkiler meydana getirdiği, değişkenlerin eşit olmayan farklı ölçülerde kredileri etkilediği sonucu elde edilmiştir.

Analiz sonucunda uzun dönemde ithalatta meydana gelen pozitif şokların sendikasyon kredilerini artırdığı, negatif şokların ise sendikasyon kredileri üzerinde etkisi olmadığı belirlenmiştir. Kısa dönemde ithalatta meydana gelen negatif şokların gecikmeli değerlerinin sendikasyon kredilerini pozitif etkilediği ifade edilebilir.

Öte yandan uzun dönemde ihracatta meydana gelen pozitif şokların sendikasyon kredilerini azalttığı, negatif şokların ise sendikasyon kredileri üzerinde etkisi olmadığı belirlenmiştir. Kısa dönemde ihracatta meydana gelen pozitif şokların gecikmeli değerinin sendikasyon kredilerini artırdığı, negatif şokların ise sendikasyon kredileri üzerinde etkisi olmadığı ifade edilebilir.

Bu sonuç dış ticarete yaşanan pozitif ve negatif şoklara karşı sendikasyon kredilerinin uzun dönemde beklenen yönde bir etkiye sahip olduğu, kısa dönemde geç tepki verdiği şeklinde açıklanmaktadır. NARDL yaklaşımında uzun dönemde dış ticaretin sendikasyon kredileri üzerindeki etkisinin asimetric olduğu bulunmuştur. Kısa dönemde ise ihracatın sendikasyon kredileri üzerindeki etkisinin simetric olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İthalat ve ihracatta meydana gelecek pozitif şoklar (artış) ve negatif şoklar (azalış) sendikasyon kredileri üzerinde uzun dönemde farklı etkilere sahiptir. Diğer bir ifade ile dış ticaret değişkenlerine ait pozitif bileşenlerin sendikasyon kredileri üzerinde doğrusal olmayan asimetric etkiler oluşturduğu ve farklı düzeylerde sendikasyon kredilerini etkilediği görülmektedir.

Uzun vadede ithalatta artış sendikasyon kredilerinin artışı, ihracatta artış ise sendikasyon kredilerinin azalışı yönünde etki yapabilecektir. İthalat artışının neden olacağı fon gereksinimi, sendikasyon kredisi ihtiyacını artıracakken; ihracat artışının sağladığı fon akışının sendikasyon kredisi ihtiyacını ve dolayısıyla teminini azaltabileceği söylenebilir.

Literatürde yer alan Gürbüz, Kılıç ve Bekereci (2023)'nin çalışması dış ticaret hacminde ortaya çıkan gelişmelerin sendikasyon kredilerini etkileyeceği, sendikasyon kredilerinde meydana gelen gelişmelerin de dış ticaret hacminde değişime neden olacağını, ayrıca Şahin ve Baş (2018)'in çalışması da uzun dönemde dış ticaret ve sendikasyon kredilerinin birbirlerini etkilemekte olduğunu tespit etmiştir. Ancak Şahin ve Baş (2018)'in uzun vadede ithalat ve ihracatın sendikasyon kredilerini olumlu yönde etkilediği tespitine karşın, çalışmada ithalattaki pozitif şokların sendikasyon kredilerini artırdığı, ihracatta meydana gelen pozitif şokların ise sendikasyon kredilerini azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Sendikasyon kredisi ihtiyacının ve krediye gereksinim düzeyinin işletmeler ölçeğinde belirlenmesi noktasında, dış ticaretin organize edilmesi ve dış ticarete ilişkin etkin politikaların belirlenmesi hususunun gerekliliği bu kapsamda ileri sürülebilir. Diğer bir ifade ile dış ticaretin sendikasyon kredilerine belirlenen etkisi, işletmeleri ithalat ve ihracat düzeyleri ile politikaları noktasında karar vermeye ve uygulamalara ilişkin düzenlemeler yapmaya yönlendirecektir.

Kaynakça

Apak, S. (1993), *Uluslararası Bankacılık ve Finansal Sistemler*, Emlak Bankası Yayınları, İstanbul.

BBDK, Aylık Bankacılık Sektörü Verileri (Temel Gösterim) <https://www.bddk.org.tr/BultenAylik> (09.12.2022).

Focarelli, D., Pozzolo, A. F., Casolaro, L. (2008), "The Pricing Effect of Certification on Syndicated Loans" <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.459580> (16.05.2023)

Göktaş, Ö. (2008), "Türkiye Ekonomisinde Bütçe Açığının Sürdürülebilirliğinin Analizi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 8: 45-64.

Gürbüz, A., Kılıç, M., Bekereci, N. E. (2023), "Türkiye'de Sendikasyon Kredileri, Dış Ticaret ve Hisse Senedi Piyasası Arasındaki İlişki", *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 6(1): 35-47.

Kolcu, F., Yamak, N. (2017), "Türkiye'de Döviz Kuru Değişiminin Dış Ticaret Fiyatları Üzerindeki Asimetrik Etkisi", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 64: 644-663.

Parasız, İ., Ekren, N. (2016), *Uluslararası Finans ve Küresel Finans Krizi*, Ezgi Kitabevi, Bursa.

Pişkin, F. (2016), "Türk Bankacılık Sektörü Tarafından Alınan Sendikasyon Kredilerinde Spreadi Belirleyen Faktörler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 66(2): 113-158.

Sağlam, A., Erben Yavuz, A. (2020), "Sendikasyon Kredisi Kullanımının Bist'te İşlem Gören Bankaların Hisse Senedi Getirilerine Etkisinin Olay Yöntemi (Event Study) ile Analizi", *Ekonomi ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 2(2): 106-125.

Sakarya, Ş., Sezgin, H. (2015), "Sendikasyon Kredisi Kullanımının Bankaların Hisse Senedi Getirilerine Etkisi: Olay Çalışması Yöntemiyle BİST'de Bir Uygulama", *Bankacılar Dergisi*, 92: 5-24.

Sarıgül, H. (2015), "Sendikasyon Kredisi Kullanım Duyurularının Bankaların Hisse Senedi Getirilerine Etkisi", *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 7(12): 113-129.

Shin, Y., Yu, B., Greenwood-Nimmo, M. (2014), "Modelling Asymmetric Cointegration and Dynamic Multipliers in an ARDL Framework", Sickles, R. C., Horrace, W. C. (Ed.), *Festschrift in Honor of Peter Schmidt Econometric Methods and Applications* içinde 281-314, Springer Science & Business Media, New York.

Şahin, Z., Baş, M. (2018), "Sendikasyon Kredileri ve Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 6: 105-114.

Üçler, S. (2020), "Türkiye'de Sendikasyon Kredileri ile Dış Ticaret Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi", *Research Studies Anatolia Journal*, 3(4): 321-342.

Yamak, R., Erdem, H. F. (2017), *Uygulamalı Zaman Serisi Analizi*, Celepler Matbaa Yayın ve Dağıtım, Trabzon.

Yılmaz, E. (2003), "Sendikasyon Kredileri", *Öneri Dergisi*, 5(19): 145-154.

Vurucu, M., Arı, M. U. (2017), *Güncel Gelişmeler Işığında Uluslararası Bankacılık ve Finans*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Cumhuriyetin 100 Yılında Turizm ve Teknolojinin Yolculuğu

Gözde KUMAŞ¹
Didar SARI ÇALLI²
Bilsen BİLGİLİ³

Özet

Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarından itibaren turizmde uygulama alanı bulan teknolojik gelişmelerin dönemselsel olarak ele alınması amaçlanmıştır. Bu amaçla nitel araştırma yöntemlerinden olan ikincil kaynak taraması ile veriler toplanmış, ikincil kaynakların tamamına ulaşılabilmesi araştırmanın kapsamını sınırlandırmıştır. Yıllar içerisinde asansör, yazar kasa, telgraf, telefon, mikrofon, robotlar, artırılmış gerçeklik, genişletilmiş gerçeklik, sanal gerçeklik uygulamaları, acenta yazılım programı, navigasyon uygulamaları, blok zincir, büyük veri, yapay zekâ, metaverse ve üç boyutlu yemek sunumları turizmde hizmet süreçlerinin bir parçası haline gelmiştir. Araştırma kapsamında ele alınan bu teknolojiler doğrultusunda çeşitli dönemlerde hizmetlerin oluşturulması ve sunumunda kullanılan teknolojik gelişmelerin müşteri memnuniyetinde ve memnuniyetsizliğinde rol oynadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Teknoloji, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

JEL Sınıflandırması: L83, N93, N94, N95, O33

The Journey of Tourism and Technology in 100 Years of the Republic

Abstract

This study is aimed to periodically handle the technological developments that have found application in tourism since the first years of the Republic of Türkiye. For this purpose, data were collected by secondary source scanning, which is one of the qualitative research methods, and the inaccessibility of all secondary sources limited the scope of the research. Over the years, elevators, cash registers, telegraphs, telephones, microphones, robots, augmented reality, augmented reality, virtual reality applications, agency software programs, navigation applications, blockchain, big data, artificial intelligence, metaverse, and three-dimensional food presentations have become a part of service processes in tourism. In line with these technologies discussed within the scope of the research, it has been seen that the technological developments used in the creation and presentation of services in various periods play a role in customer satisfaction and dissatisfaction.

Keywords: Tourism, Technology, History of the Republic of Türkiye

JEL Classification: L83, N93, N94, N95, O33

1. Giriş

İnsanı diğer canlılardan ayıran özellik olan düşünme davranışı ve merak duygusu ile turizm faaliyetinin temelleri atılmıştır. Turizmde kaydedilen ilerlemelerin her

¹Doktorant, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı Doktora Programı, 206247012@kocaeli.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0573-0136

²Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, didarsari@subu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-5517-2924

³Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, bilsen.bilgili@kocaeli.edu.tr, orcid.org/0000-0002-8454-8318

kademesinde ise dönemin teknolojik gelişmelerine uyum ve entegrasyon sağlandığı görülmektedir. Öyle ki teknolojideki gelişmeler sayesinde turizmin bir sektör ve takiben bir endüstri haline geldiğini söylemek mümkündür. Tarihsel seyri içinde teknolojik gelişmelerin turizm hareketlerini nasıl etkilediğine ana hatlarıyla bakılacak olursa, turizm tarihinin başlangıcının Sümerliler tarafından ulaşımda kolaylık sağlayan tekerleğin, ticaretin gelişmesini sağlayan yazının ve paranın icadı ile sağlandığı görülmektedir (Goeldner vd., 2000). İnsanların bir yerden başka bir yere olan hareketinde merak duygusu da rol oynamaktadır. Merak duygusuyla yola çıkarak Mısır Piramitleri'ni görmek isteyen insanların orada konaklayabilmeleri için inşa edilen yapılar, ilk konaklama tesislerinin örneklerini oluşturmaktadır (Yeoman, 2009). Orta Çağ'da ise Türk kavimleri tarafından bir ihtiyaç olarak görülen, Anadolu Selçuklu Devleti zamanında Ribat adı verilen kervansarayların sayısı artmıştır (Kozak vd., 2014). 1829'da ABD'de inşa edilen ve ilk modern otel örneği olduğu varsayılan Tremont House; iki ve tek kişilik kilitlenebilir odaları, lobisi, oda içerisinde bulunan banyoları, toplantı salonları ve Fransız Mutfağı'ndan örnekleri ziyaretçilere sunması ile otelciliği başlatmıştır (Çakırkaya, 1994). Sanayileşme ve nüfus artışı ile 1950'li yıllardan sonra hızla artan turizm talebini karşılamak üzere büyük kapasiteli zincir işletmeler ortaya çıkmıştır (İstanbul, 1994). Konaklama bölgelerinde ve işletmeler özelinde aşırı kalabalık ortamlarda turizm işletmelerinin insan kaynağına destek için kullandığı hız ve kalite anlamında avantaj sağlayan teknolojik gelişmeler (örn: robot garsonlar ile müşterilere hızlı ve hijyenik servis hizmeti gibi), daha fazla müşteri çekerek kapasite artırımını gerekli kılarken hizmet memnuniyetinde azalışın yanı sıra aşırı tüketimi de beraberinde getirmiştir (Şentürk, 2010: 12). Zira bu soruna bir çözüm önerisi olarak Kirschner (1995), tüketim kararından önce bireylerin bir mal veya hizmetin kendileri için gerçek bir ihtiyaç olup olmadığından emin olmaları gerektiğine dikkat çekmektedir. Yükselen tüketim meylinin getirdiği atıkların artışı ile birlikte ise sosyal ve ekolojik çevrenin de zarar görmesi kaçınılmaz hale gelirken, 1960'lı yıllarda kendisini göstermeye başlayan fordist üretim anlayışının beraberinde gelen sera gazı artışı, fosil yakıt tüketimi gibi gelişmeler çevre kirliliğini tetikleyip turizmi olumsuz etkilemiştir (Roney, 2011). Diğer yandan bu gelişmeler alternatif turizm adı altında turizm olayının yeniden şekillenmesine vesile olurken (Kozak ve Bahçe, 2009) kitlesel tercihler zamanla yerini macera turizmi, kültür turizmi gibi alternatif tercihlere bırakmıştır (Roney, 2011).

2000'li yıllarda ise insanların çevre bilincinin artması otel işletmelerinin de bu konuda hassasiyet göstermelerini gerektirmiş ve atık yönetimi, enerji-su tasarrufu gibi hassasiyetleri bulunan çevreye duyarlı işletme anlayışı ortaya çıkmıştır (Ayuso, 2006). Yine bu dönemde geçmişte sınıflandırması yapılmış olan turist tipolojileri aşırı bireyselleşmeyle birlikte önemini kaybetmiştir (Kozak vd., 2013). Artık post turist kavramı gündeme gelmiş olup turizm olayına katılan bir turistin aynı seyahat içerisinde birden fazla tipolojiye bürünebildiği görülmüştür (Swarbrooke ve Horner, 2007). Post turistlerin hizmet memnuniyetinde sanal gerçeklik ve üst gerçeklik uygulamaları ile desteklenmesi uzay turizmi ya da uzak coğrafyalardaki hayvanları görüp hissedebilmeye imkân veren sanal turlara olan talep dikkat çekmektedir (Kozak vd., 2013).

İnsanlığın turizm amaçlı ilk hareketi ve turizm faaliyeti içerisindeki hizmetle bulunduğu ilk günlerden günümüze kadar olan süreçte teknolojinin her türü hizmet kalitesine ve müşteri memnuniyetine katkı sağlarken bir yandan da yaratmış olduğu memnuniyette doyumsuzluğun sebep olduğu kaynakların tükenmesi şeklindeki zararı ortadan kaldırmak için geliştirilen sürdürülebilirlik yaklaşımını (Kozak ve Bahçe, 2009) ve çevresel zararı (Roney, 2011: 102) beraberinde getirmiştir. Söz konusu zararı azaltabilmek için yüksek teknolojiyi kullanan insan kaynağının, hizmet sağlayıcılar ve hizmet alıcılar açısından bilinçli hareket etmesini gerektirmektedir. Bunun için Dirks ve Keeling (2008) turizmin olmazsa olmazı olan kısıtlı kaynakların en verimli şekilde kullanıldığı ve sunulan faaliyetleri de koruyan bir yaklaşıma sahip olduğunu savunduğu turizmde akıllı (smart) uygulamaların avantajını vurgulamaktadır. Bu noktada turizm olayı içerisinde en geniş koruma ve sürdürülebilir kılma yolunun akıllı konaklama merkezlerinin ve akıllı şehirlerin sahip oldukları hizmet üretme ve sunma biçimleriyle gerçekleştirilebileceğini söylemek mümkündür. Zira akıllı oteller ve teknolojiyle desteklenen akıllı destinasyonlar; ziyaretçilerin çevre ile olan uyumunu sağlayan, koruyan ve sunulan hizmetten en yüksek verimin alınabilmesini sağlamak için bilgilendiren bir yaklaşıma sahiptir. Böylelikle destinasyonun ve işletmelerde sunulan hizmet deneyiminin kalitesi artırılarak hem yerel halkın hem de diğer işletmelerin de hizmet kalitesinin artmasına imkân veren bir yaklaşıma sahiptirler (Gretzel vd., 2015). Teknoloji odaklı bu hizmet anlayışı kaynakların sürdürülebilirliğini sağlarken işletmelere de bu kaynaklardan en yüksek verimi alarak ekonomik anlamda önemli ve sürdürülebilir bir katkı sunmaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye turizm endüstrisi çerçevesindeki teknolojik gelişmelerin yüz yıllık bir süreci kapsayan iki temel aşamada açıklanması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, araştırmada nitel araştırma tekniklerinden olan ikincil kaynak taraması yöntemi kullanılmıştır. İkincil kaynak taramasında, turizm endüstrisinde teknolojik gelişmeler üzerine yapılan çalışmalara ulaşılmaya çalışılmıştır. Gelişmeleri benzer şekilde ele alan makaleler arasında; teknolojik gelişmelerin kapsamı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki turizm ve tanıtma faaliyetleri (Evcin, 2014), Türkiye Cumhuriyeti'nin 1934 ve 1935 yılları arasında (Evcin, 2016) ve 1923 ile 1938 yılları arasında (Saral ve Malkoç, 2018) yaşanan gelişmeleri inceleyen çalışmalar mevcuttur. İncelenen dönemler bağlamında en geniş aralığı kapsayan bu çalışmalar araştırma kapsamına dahil edilmiş, diğerleri kapsam dışı bırakılmıştır. İkincil kaynakların tamamına ulaşmanın mümkün olmaması araştırmanın kısıtını oluşturmaktadır. Örnek çalışmaların tümü nitel araştırma tekniklerinden olan ikincil kaynak taramasına dayanmaktadır. Bu çalışma cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren geçen süreçte turizm endüstrisi ile buluşan teknolojinin yolculuğunu ele alması açısından özgünlük taşımaktadır. Alanyazında teknolojik gelişmelere ilişkin araştırmalar olmakla birlikte, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren günümüze kadar olan süreçte turizm endüstrisindeki teknolojik gelişmelerin kronolojik şekilde açıklanmasına odaklanmış bir çalışmaya rastlanmamıştır. Gelecekte yapılacak araştırmalara farklı açılardan katkısı bakımından araştırma özgün bir değer taşımaktadır. Çünkü çalışmanın dönemsel olarak ele alınması; ekonomi, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler gibi farklı bilim

dallarıyla olası bağlantılar kurulabilmesini ilerleyen araştırmalar için mümkün kılmaktadır. Bu anlamda çalışmanın hem turizm alanyazınına hem de diğer alanyazınlara katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

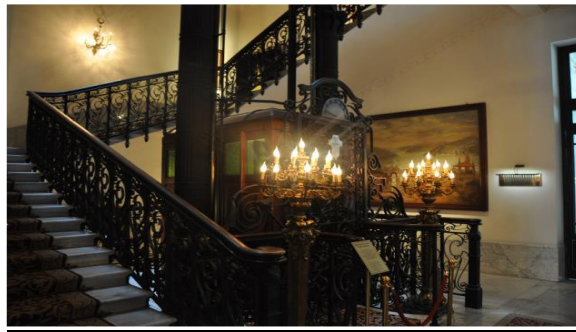
Çalışmada teorik çerçeve başlığı altında turizm faaliyeti içerisindeki teknolojik gelişmeler dönemsel olarak açıklanmıştır. Takiben araştırmanın sonuç ve öneriler kısmı yer almaktadır.

2. Teorik Çerçeve

Alanyazında turizm ve teknolojik gelişmelerin belirli periyotlarla incelendiği kısıtlı sayıdaki çalışmada 1923-38 (Saral ve Malkoç, 2018) veya 1934-35 (Evcin, 2016) yıllarını kapsayan erken cumhuriyet dönemi ele alınmıştır. Bu çalışmanın ise yüz yıllık bir süreci kapsamından ötürü teknolojik gelişmelerin insan hayatında yavaş yavaş yaygınlaşmaya başladığı 1923-1973 dönemi ile ve teknolojinin insan ihtiyaçları ile birlikte hızla gelişmeye başladığı 1974-2023 yılları arasındaki süreci içerecek biçimde, elli yıllık iki dönem halinde sınıflandırılmasında fayda görülmüştür.

2.1. 1923- 1973 Yılları Arası

Ülkemizde meslek itibarı üzerine belki en kapsamlı çalışma, Sunar vd. tarafından 2014-2015 yıllarında TÜBİTAK desteğiyle yürütülen Türkiye'de Çalışma Hayatı ve Meslekler konulu araştırmadır. Temel amacı, Türkiye'de çalışma hayatı, istihdam ve mesleki itibar konularında kapsamlı bir analiz ortaya koymak olan araştırmanın ikincisi, 2019 yılında gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında, 26 ilde 2.711 Turizm endüstrisi içerisinde faaliyette bulunan her işletme geçmişten günümüze kadar olan süreçte turist memnuniyetini sağlamak amacıyla teknolojiyi ulaşabildiği ölçüde kullanmaya çalışmıştır. Mustafa Kemal Atatürk, Agatha Christie gibi dönemin dünyaca tanınmış kişilerini ağırlayan ve Avrupa standartlarında hizmet veren ilk Türk oteli olan Pera Palas, 1892 yılında hizmete başlamıştır (Timer, 2010'dan aktaran Bulut, 2017). Otel, misafir ağırlama konusunda dönemin ilk örneklerinden olması ve sunduğu hizmet kalitesiyle Türkiye turizm endüstrisinde turistler açısından büyük bir öneme sahiptir. 2010 yılında yapılan restorasyon çalışmalarından sonra otelde sunulan hizmetler, otelin nostaljik havası korunarak son teknoloji ile buluşturulmuştur (Eşsizer, 2010).

Fotoğraf 1: Pera Palas Otel Asansörü (Bulut, 2017).

Fotoğraf 1’deki görsel İstanbul’ da kullanılan ilk elektrikli asansör olup ihtişamlı yapısı ile de otelde konaklayan ziyaretçilerin dikkatini çeken bir görünüm sergilemiştir.

Fotoğraf 2: Pera Palas Otel’de Kullanılan Yazar Kasa (Bulut, 2017).

Fotoğraf 2’de yer alan Pera Palas Otel’in yaklaşık 130 yıllık geçmişine dair izlerin bir kanıtı niteliği taşıyan ve otel içerisinde açık bir müze havası vermek üzere sergilenen yazar kasa, ziyaretçiler tarafından otelin kültürel geçmişinin hatırlanmasına ve yaşatılmasına katkı sağlamaktadır.

Fotoğraf 3: Ankara Palas Otel’de Kullanılan İlk Telefon Santrali (Bulut, 2017).

Ankara Palas adıyla 1928 yılında faaliyete geçen ve Türkiye Cumhuriyeti’nin başkentinde yer alması sebebiyle yoğun ziyaretçi ağırlayan otelin hizmette bulunduğu ilk yıllara ait olan Fotoğraf 3’te gösterilen Avrupa mimarisinin yoğun izlerine rastlanan Ankara Palas Otel’in inşa edildiği dönemdeki ilk telefon santralidir (Sumbas, 2013). Sumbas’a (2013) göre yine bu dönemlerde çeşitli illerde hizmette bulunan otellerin yatak sayısı, odalarının nitelikleri, yemek fiyatları gibi özelliklerinin uluslararası standartlara göre açıklandığı otel rehberlerinin yayınlandığı bilinmektedir. Ayrıca ziyaretçiler çeşitli kodlarla simgeleştirilmiş bu özellikleri çektikleri telgrafta belirterek odalarını ayırtabilmekteydiler. Fotoğraf 4’de yer alan görselde Uluslararası İsviçre Otelciler Birliği tarafından hazırlanan telgraf örneği yer almaktadır. Türkiye’yi ziyarette bulunan yabancı turistler uluslararası kodlarla yaptıkları rezervasyon işlemleri sayesinde güvenli bir seyahat deneyimi yaşamaktaydılar (Evcin, 2016).

telefonlar, müşteri rezervasyon sistemlerinin kullanımı, online rezervasyon imkânları sağlayan teknolojiler öne çıkmaktadır. 2010 ve sonrasında ise mobil uygulamaları, bulut bilgi işlem ve çevrimiçi veri depolama, insansı robotlar, artırılmış gerçeklik, sanal gerçeklik uygulamaları (Xiang ve Fesenmaier, 2017) ve ayrıca B2B, B2C, CRM yazılımları kullanılarak yapay zekâ aracılığıyla müşteri bilgi akışı ile analizler yapılabilmesi gündeme gelirken bunlara ek olarak üretim ve hizmet süreçlerinde rekabet oluşturmak ve sürdürülebilmek için büyük veri, IoT(Nesnelerin İnterneti), RFID (Radyo Frekans Tanımlama) çipleri, M2M (makineden makineye iletişim) gerektiren siber-fiziksel sistemler gibi merkezi olmayan bir kontrol sistemi ile yönetilen teknolojiler kullanılmaya başlanmıştır (Bilgili ve Koç, 2021). Kotler ve arkadaşlarına (2006) göre bu teknolojiler sanal ortamda bilgi akışını gerekli kıldığından verilerin gizliliği konusunda zaafiyeti beraberinde getirirken işletmelere fiziki bir ortamda hizmet sunmaktan ziyade sanal bir ortamda hizmet sunma kolaylığı sağlayarak malzeme tedariki, aydınlatma, ulaşım gibi bir dizi masraftan da kurtarmaktadır. Bu sebeple Zaidan'a (2017) göre dijitalleşme; işletmelerin üretim ve hizmet süreçlerinde prestij kazanmalarına ve dağıtım kanallarını etkili kullanmalarına da katkı sağlamaktadır. Müşteri profilini daha iyi tanımlayabilmeye yardımcı olan çeşitli sosyal ağ platformları yaygınlık kazanmıştır. Bunlardan bazıları; turizm işletmelerine özel hazırlanmış sosyal ağların kullanımını sağlayan Facebook, Twitter, Instagram gibi uygulamalar, deneyimlenen yiyeceklerin ve destinasyonların videolar aracılığıyla sosyal medya fenomenleri tarafından paylaşıldığı YouTube platformu, çeşitli destinasyon markalarına ve turizm işletmesi markalarına dair platform olup turizm faaliyetinin içeriklerinin paylaşıldığı ve değerlendirildiği TripAdvisor gibi sosyal medya platformları veri madenciliği, çeşitli müşteri ihtiyaçlarının tespiti ve giderilmesi için uygun yazılımlar geliştirebilme, kişiselleştirilmiş akıllı arama ve online alışveriş imkânı da gündeme gelmiştir (Miguéns vd., 2008). Bu gibi sosyal medya platformları kullanıcıları üzerinde büyük oranda yönlendirici etkiye sahip olan sosyal medya fenomenleri (Koç, 2019), işletmelerin ve destinasyonların tanıtımına büyük katkı sağlamaktadırlar. Örneğin Türkiye'de "Doğu Ekspresi" isimli tren seferlerinin fenomenlerin yaptıkları tanıtıcı paylaşımlarla birlikte artış gösterdiği bilinmektedir. Yeni açılan otellerin, gizli kalmış destinasyonların, pazara yeni çıkarılan mal veya hizmetlerin tanıtımları için sosyal medya fenomenleriyle iş birlikleri yapılarak satın alma gücünü ve tanınırlığı artırma girişimlerinde bulunmaktadır (Gretzel vd., 2020). Ayrıca, otomatik aydınlatma ve ısıtma sistemleri ile zenginleştirilerek tasarlanmış akıllı binalarda zaman ve enerji tasarrufu sağlayan teknolojik sistemler de hayata geçmiştir (Boukhechba vd., 2017). İlk kez 2009 yılında Choice zincir otelleri tarafından kullanılan "RapidBook" mobil uygulaması ile konuklar tercihlerine uygun rezervasyon yapabilmişlerdir. Bu sayede konaklama işletmeleri de konuklarının kişiselleştirilmiş bilgilerine kolayca ulaşabilmiş ve müşteri profillerine dair geniş bilgi havuzuna sahip olmuşlardır. Müşteri bilgilerini saklayabilen RapidBook mobil uygulaması sayesinde işletmeler yeni hizmet üretimlerini şekillendirebilme fırsatı bularak rekabet avantajı yaratabilmektedirler. Ayrıca işletmelerin sahip oldukları bilgiler doğrultusunda müşterilerini anımsayabiliyor olması müşterilerin

işletmeye karşı duygusal bağ kurmalarını kolaylaştırarak yeniden satın alma davranışlarını destekleyecektir (Bilgili ve Koç, 2021; Can vd., 2017). Konuklara oda rezervasyonundan yemek önerilerine kadar birçok kolaylık sağlayabilen QR (Quick Response) kod teknolojisi ise aynı zamanda işletmelere de hizmette kaliteyi artırma ve iyileştirme süreçlerinde kullanılmaya zengin bilgi sunabilmektedir (Şanlıöz vd., 2013). Özellikle konforuna düşkün misafirler için büyük avantaj sağlayacak olan teknolojik gelişmelerden bazıları ise; sesli komutlar ile televizyonun açılması, oda sıcaklığının ayarlanabilmesi, perdelerin ve ışığın açılıp kapanması uygulamaları olup oda girişlerinde anahtar veya akıllı telefonlar yerine kullanılan “akıllı bileklik” teknolojisi ise konuklara ödeme aşamasında kolaylık için kredi kartlarıyla entegre edilebilmekte ve onların turistik aktivitelerini kayıt altına alarak işletmeye bilgi arşivi sunabilmektedir (Balakrishnan, 2016). Konukların sensörlü alanlardan hızlı ve kolayca geçişi, bagaj bilgileri, oda girişleri için çipli anahtar kartlar, odadaki mini barların stok takibi ve etkinliklere katılımı takip edebilen RFID akıllı etiket uygulamaları da son teknoloji örnekleri olup hizmet kalitesini artırabilen uygulamalar arasındadır (Wang vd., 2013). Özellikle Covid-19 pandemi sürecinde önemi ortaya çıkan; mesafeyi kontrol eden sensörler, yüz tanıma sistemleri, temassız kapı geçiş sistemleri gibi uygulamalar turizm faaliyetleri süresince konukların temiz ve hijyenik bir ortamda kalabilmelerine imkân sağlayabilmiştir (Bilgili ve Koç, 2021). İşletmelerde kullanılan bu gibi akıllı uygulamaların temelde işletmelere hizmet sağlayıcılar tarafından enerji ve maliyet tasarrufu sağlamaları da beklenmektedir. Örneğin; Hilton Worldwide enerji tasarrufu yapabilmek için tüketim takibi ve kontrolü yapmaktadır. Ayrıca Fontainebleau Miami ise kullandığı kat hizmetleri ve önbüro departmanlarına entegre olmuş akıllı uygulamalar ile oda müsaitliğine göre belirli bir ek ücret karşılığında müşterilerine daha erken veya daha geç giriş / çıkış (check-in / check-out) işlemleri yapabilmektedir (Terry, 2016). Restoranlarda robotların kullanımına dair ilk örneklerden biri 2015 yılında Konya’da bir kafede kullanılan ve bir yazılım şirketi tarafından konum, mesafe ve zıtlık sensörleri ile dizayn edilen “Ada” isimli Fotoğraf 6’da gösterilen robotun çay servisi yapmasıyla gerçekleşmiştir (NTV, 2015). Teknolojik gelişmelerin yarattığı kolaylık ile rutin işlerin robotlar tarafından yapılıyor olması, restoran çalışanlarının misafirlerle daha yakın ilişkiler kurabilmeleri için vakit ayırabilmelerine imkân verirken müşteri memnuniyetinde artış sağlama konusunda kolaylık yaratabilmektedir (İbiş, 2019). Endüstri 4.0’ın ilerleme aşamaları çerçevesinde Turizm 4.0 yaklaşımıyla ele alınan bir çalışmada, emek-yoğun olan bu endüstrinin insan faktöründe müşterinin sesini dinlemede teknolojik gelişmelerin etkin kullanımı tartışılmış, big data bağlamında verilerin kişiselleştirilmiş hizmetlerde kullanımına vurgu yapılmıştır (Bilgili ve Özkul, 2019). Diğer yandan, önemli teknolojik gelişmelerden biri olan Blok Zincir uygulamalarının oteller için, turistlerin uçuş faaliyetinden başlayarak otele girişindeki check-in işlemine kadar takibini güvenli ve kolay bir şekilde sağlayabileceğine değinilerek turistlerin etkin takibi sayesinde zaman maliyetlerinin azalması ile fiyatlarda önemli bir düşüş sağlanarak rekabette üstünlük elde edilebileceği öne sürülmüştür (Dogru vd., 2018). Ayrıca turistlere sunulan hizmetin hızındaki artış ve doğru hizmet sunumuyla müşteri memnuniyeti ve tatmininde artış sağlanarak, sadakatın artışıyla olumlu bir gelişme elde edileceği vurgulanmıştır (Bilgili, 2022).

Fotoğraf 6: (NTV, 2015)

2018 yılında “Mardin Ar” adında yerli yazılımcılar tarafından gerçekleştirilen artırılmış gerçeklik uygulaması hayata geçirilmiştir. Artırılmış gerçeklik; bilgisayar ortamında üretilmiş olan ses, görüntü veya hologram gibi dijital unsurların akıllı telefon, tablet veya sanal gerçeklik gözlükleri aracılığıyla fiziksel nesnelere üzerinde gerçek zamanlı örtüştürülmesi olarak tanımlanmaktadır (Zhou vd., 2008). Fotoğraf 7’de gösterildiği gibi cep telefonlarına ücretsiz indirilebilen bir uygulama ile Mardin’de bulunan turistler, hakkında bilgi almak istedikleri tarihi yapıların yer aldığı fotoğraflara cep telefon kameralarını doğrulttuklarında kameradan yapı tanıma teknolojisi sayesinde yapıyı üç boyutlu görerek gerekli bilgilere ulaşabilmiştir (TRT Haber, 2018). Topkapı Sarayı, Latife Hanım Köşkü Anı Evi, Türkiye İş Bankası Müzesi gibi örnekler Türkiye’de artırılmış gerçeklik uygulamasının kullanıldığı müzeler arasındadır. Fazlaca verinin işlenerek müşteri profilinin tanınmasına, onların tercihlerinin öğrenilmesine (Kazak vd., 2020) ve bu doğrultuda verilerin kişiselleştirilmiş bir çıktı haline dönüşmesine imkân veren yapay zekâ (Artificial Intelligence-AI) teknolojileri (Çallı, 2021: 104) ile desteklenen artırılmış gerçeklik uygulamaları; müze ziyaretçileri açısından kolay ve hızlı bir şekilde bilgiye ulaşma imkânı tanırken (Erbay, 2014) destinasyonlara yönelik ise turistler için seyahat sırasında ve öncesinde onları nelerin beklediği, nerede konaklayabilecekleri, bölgede nelerin meşhur olduğuna dair bilgilere kolayca ulaşma imkânı tanıyarak bir destinasyonu, işletmeyi veya bir müzeyi sunduğu kolaylıklar bakımından daha çekici kılabilir. Örneğin, söz konusu çekicilik FCM Travel Solution Asia tarafından kullanılan yapay zekâ destekli sohbet robotu “Meet Sam” aracılığıyla müşterilere sağlanan seyahat öncesi bilgilendirme, çeşitli öneriler sunma ve talepleri karşılama gibi katkılarla mümkün olmaktadır (Arsenijevic ve Jovic, 2019: 19). Ayrıca bu teknoloji sayesinde özellikle restoran işletmelerinde QR kod kullanımı ile müşteriler tarafından alınan hizmet puanlanabilmektedir (Çakal ve Eymirli, 2012). Böylece artırılmış gerçeklik uygulamaları işletmelere hizmet kalitesinde artış sağlayabilmek üzere düzeltici önlemler almalarına imkân sunan geri bildirim platformu görevi görmektedir (Bilgili ve Koç, 2021).

Fotoğraf 7: (TRT Haber, 2018)

2019 yılında “Pepper” adındaki Fotoğraf 8’de yer alan insansı robot Türkiye’de ilk defa sağlık turizminde kullanılmıştır. Pepper’ı diğer robotlardan ayıran özelliklerden biri; karşısındaki kişilerin davranışlarını çözümleyebilmesi ve sergileyebileceği davranışlar arasından o kişiye en uygun olanını seçerek uygulamaya koyabilmesidir. Robot ayrıca ikinci defa iletişime geçtiği kişilerin zevklerini ve alışkanlıklarını hatırlayabilmekte bu sayede hastalarla sıcak iletişim kurabilmekte ve hastane içerisinde gidecekleri yere kadar onlara refakatçi de olabilmektedir. Dokunma sensörleri, hoparlörü ile sevinme veya karanlık ortamda gerilme ve iç geçirme gibi davranışlar da sergileyebilmektedir (Milliyet, 2019).

Fotoğraf 8: (Milliyet, 2019).

Turistlere gezilen yerler hakkında detaylı bilgi aktarması beklenen turist rehberlerinin ihtiyaç duydukları çok sayıda doküman mobil cihazlarda ve bu cihazlardaki efektif uygulamalarda mevcut hale gelmiştir. Rehberlerin işlerini kolaylaştıracak teknolojik gelişmelerden bir diğeri de yüksek sesle konuşma gerekliliğini ortadan kaldıran kulaklık (head-set) sistemidir. Ayrıca navigasyon uygulamaları, rehber bulma uygulamaları ve dijital sözlükler de rehberlik hizmetini kolaylaştıran teknolojik gelişmelerdendir (İşçen ve Işık, 2020; Şalk ve Köroğlu, 2020).

1972 yılında 1618 sayılı kanunla kurulan Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB)’nin, kuruluşunun 50. yılının şerefine ücretsiz kullanımı mümkün olan “TÜRSAB Acenta Yazılımı” 2022 yılında hayata geçirilmiştir. Bu yazılım sayesinde TÜRSAB’a üye olan acentalar için; otel bilgi formu, otel, uçak ve tur

rezervasyon formlarını içeren müşteri bilgi formları online şekilde her bilgisayar ve cep telefonundan ulaşılabilecek kolaylıkta dizayn edilmiştir. Aynı zamanda müşteri bilgileri de güvenli bir şekilde bulut üzerinde saklanabilmektedir (Türkiye Seyahat Acentaları Birliği, 2023). Bu sayede ilgili acentalar müşteri bilgilerini ve günlük, haftalık, aylık, yıllık periyotlarda satışlarını görebilirken, satışlarını rakip firmalarla karşılaştırabilmektedirler. Müşteriler ise ayrıntılı formlar sayesinde satın alacakları hizmetin detaylarını ayrıntılı bir şekilde görebilme imkânına sahip olacaklardır ki bu da müşteri memnuniyetini artıracaktır.

Sosyal medya platformlarında ilgili hizmete dair sunulan yanıltıcı görseller online ortamda rezervasyon yapan turistlerin destinasyona veya işletmeye ulaştıklarında buldukları ile örtüşmediğinde yaşanan mağduriyetler teknolojik gelişmelerin dezavantajlarından biri olarak değerlendirilebilmektedir. 2022 yılında Türkiye merkezli bir seyahat acentası Sakarya'nın Sapanca İlçesi'nde yer alan bir bungalovun tanıtımını Fotoğraf 9'da gösterildiği şekilde metaverse teknolojisi kullanarak yapmıştır. Bizzat varış noktasına gelmeden önce üç boyutlu ortamda tatil deneyimi yaşama imkânına sahip olmanın satın alma konusunda yerli ve yabancı turistler için oldukça ilgi çekici bulunduğu belirlenmiştir (Hürriyet, 2022). Zira turistlerin hangi hizmeti nasıl bir ortamda alacaklarına dair birebir örneği sunulmuş olmaktadır. Bu noktada turistler daha önceden o destinasyona veya işletmeye gitmiş kadar deneyim sahibi olabilmektedirler. Böylece hayal kırıklığı yaşama ihtimalleri oldukça azalmaktadır.

Fotoğraf 9: (Hürriyet, 2022).

Filip Sterckx ve Antoon Verbeeck'in Yhouse medya ile ortaklaşa yürüterek SkullMapping tarafından "Projecting Mapping" tekniği ile hazırlanan Le Petit Chef, Türkiye'de ilk defa 2022 yılında Sheraton İstanbul City Center'da müşterilerle buluşmuştur. 3D projeksiyon performans sanatı ile komedinin birleştirildiği hem çocuklara hem de yetişkinlere özel eğlenceli sunumlar ve yemeğin hazırlanışına dair sürükleyici hikayeler ile ziyaretçilere zengin gastronomi deneyimi yaşatılmaktadır. Bu ziyarette Fotoğraf 10'da gösterilen örnekte olduğu gibi geleneksel karides bisque çorbası, domates çorbası, caprese salatası, hamburger gibi yiyecekler dünyanın en küçük şefinin sunumları arasında yer almıştır (Yelken, 2022).

Fotoğraf 10: (Lepetitchef İstanbul, 2023).

Teknolojik gelişmeler turizm faaliyetlerine zenginlik katmaktadır. Yıllar içerisinde hem teknolojinin gelişmesi hem de insanların teknolojiyle buluşma noktaları (ulaşım, yeme-içme, konaklama) arttıkça hizmeti sunanlar açısından teknolojinin memnuniyet odaklı kullanımı kaçınılmaz olmuştur. Örneğin, misafirler bir restoranda lezzetli bir yemek yedikten sonra memnuniyetle oradan ayrılabilirler ancak aynı restoranda aynı lezzetteki yemeğin üç boyutlu görsel bir şölen ile yenmesi, özellikle çocuklar için deneyimin olumlu etkisini artıracaktır. Dolayısıyla bireylerin daha akılda kalır bir turizm deneyimi yaşamalarında teknolojik gelişmelerin önemli katkısı bulunmaktadır. Diğer yandan teknoloji yoğun hizmetlerin çeşitli sebeplerden dolayı (örn: yaş) her hedef kitlede aynı memnuniyeti sağlamasını beklemek doğru olmayacaktır. Yanlış hedef kitleye yöneltilen yoğun teknoloji ile müşteri memnuniyetinde beklenen karşılığın alınmaması da söz konusu olabilecektir. Turizm faaliyetlerinden yararlanacak olan misafirlerin teknolojiye olan ihtiyaçları doğrultusunda hizmetin kalitesi artırılarak beklenen müşteri memnuniyeti sağlanabilecektir.

4. Sonuç

Çağlar boyunca toplumların gelişmesine katkı sağlayan unsurlardan biri teknoloji olmuştur. Turizm gibi toplumları birbiri ile tanıştıran, kaynaştıran bir sahanın teknoloji ile buluşması, sunulan hizmetin kalitesinde kimi zaman olumsuzluklar yaşatmakla birlikte pek çok fayda sağlamıştır ve endüstrinin artan bir ivmeyle gelişmesine katkıda bulunmuştur. Telefon gibi haberleşme araçlarının gelişmesi iletişimi kolaylaştırırken, hava, kara ve deniz taşımacılığının gelişmesi insanların bir yerden başka bir yere hareketini kolaylaştırıp deniz aşırı yolculukları mümkün kılmış, aynı zamanda insanın merak duygusunun tatmin edilmesine de büyük katkı sağlamıştır.

Bu çalışmada yer verilen; web siteleri, QR kod uygulamaları, artırılmış gerçeklik uygulamaları gibi mobil cihazlarda kullanıma uygun olan çeşitli teknolojilerin müşteri memnuniyetinde önemli bir yere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde söz konusu teknolojiler Yuan ve Cheng'e (2004) göre; müşterilerin hizmete dair fikirlerinin hızlıca oluşmasına ve paylaşılabilmesine imkân tanımaktadır. Bu gelişmeler hizmet sunan için zamanında geri bildirim almak gibi bir avantaj sağlayarak hizmet süreçlerinde iyileştirme yapabilme ve rekabet avantajı sağlama konusunda katkı sunmaktadır.

Ancak 2000’li yıllarda ortaya çıkan paylaşım (deneyim) ekonomisi olarak ifade edilen seyahat, ulaşım, konaklama ve yemek deneyimlerinin dijital paylaşım platformlarının turizm faaliyetlerine referans noktası olması konusunda hem olumlu hem de olumsuz etkileri beraberinde getirmiştir. Battallar ve Cömert’in (2015) araştırmasına göre; bireylerin herhangi bir deneyim (örn:konaklama, yeme-içme vs.) sonucu iyi veya kötü memnuniyet belirtisi olarak yapmış olduğu sosyal medya paylaşımlarının satın alma davranışını büyük oranda olumlu etkilediği tespit edilirken paylaşımların olumsuz olması halinde dahi işletme yetkilileri tarafından sorunun çözümü için yapılan geri bildirimler sayesinde hem müşterilerin kendisini özel hissetmesi sağlanmış hem de işletmenin kaliteli hizmet algısında müşteriler açısından olumlu yönde değişme olduğu belirlenmiştir. Cheng ve arkadaşlarına (2011) göre sırasıyla en çok; restoran ve kahve dükkanlarında gerçekleştirilen tüketimin yorumlanmasına dair sosyal medya paylaşımları yapılmaktadır. Bu araştırma sonucuna göre, yapılan sosyal medya paylaşımlarının bireylerin satın alma davranışlarını olumlu yönlendirdiği tespit edilmiştir. Diğer yandan Berger ve Milkman’e (2012) göre bireyler sosyal bir değer yaratmak, benliklerini ortaya koymak gibi sebeplerle ticari faaliyetlere dair olumsuz paylaşımlar yapabilmektedirler. Söz konusu çalışmaya göre öne çıkan benlik farklılıklarına bakılmaksızın bu olumsuz ticari paylaşım eğiliminin; bireylerde sinirini doyasıya yaşama, diğer kişilerin alacakları kötü hizmete dair duyulan kaygı gibi sebeplerle ortalamanın üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Kiran ve arkadaşlarına (2020) göre sosyal medya üzerinden yapılan olumlu-olumsuz paylaşımlardan kadınların erkeklere göre daha fazla etkilendiği belirlenmiştir. Dolayısıyla Goyal’ın (2013) işletmelerin sosyal medya yetkililerine müşteri profillerini iyi tanıyarak etkili paylaşımlar yapmalarını ve sayfa yönetimi konusunda muhtemel olumsuz algıları yıkmak için eğitim almaları gerektiğini önermesi işletmelerin rekabet avantajında sosyal medyanın rolüne dikkat çekmektedir.

1980’li yıllardan itibaren iletişim kaynaklarının gelişmesi ve bilişim teknolojilerinin insan hayatına kattığı zenginlikler turizmde arz oluşturma ve talebi şekillendirme konusunda değişiklikler yaratmıştır (Buhalis ve Law, 2008). İnsan ihtiyaçlarının çeşitlenmesi ve bu ihtiyaçların karşılanmasındaki hız konusundaki talebin artmasıyla beraber geçen yıllar içerisinde teknolojinin insan hayatındaki yeri oldukça önem taşır hale gelmiştir. Zira Yeoman’ın (2009) “Tomorrow’s Tourist (Yarının Turisti)” adlı araştırmasında gelecek yıllarda turizm endüstrisinde, doğal kaynaklar, sermaye ve teknoloji üçlüsünün belirleyici olacağına dikkat çekilmiştir. Bilgili ve Koç (2021) turizm endüstrisi içerisinde kullanılan teknolojik uygulamaların zamanla turist profillerindeki çeşitliliği daha da artırabileceğine ve sanal müze ziyareti gibi uygulamaların da turist tanımında değişiklik ihtiyacı yaratabileceğine dikkat çekmişlerdir. Diğer yandan söz konusu çalışmada mutfak çalışanları, turist rehberleri ve turizm endüstrisinin farklı birimlerinde görev alan çalışanların yetkinliklerinde yoğun teknoloji kullanımına entegre olamayıp azalış görülme ihtimalinin gündeme gelebileceğine de dikkat çekilmiştir. Ayrıca bu durumun da turizm eğitiminin yeniden gözden geçirilerek kapsamının genişletilmesini gerektirdiğine işaret edilmiştir. Turist profillerindeki teknoloji kabulünde yaşanan çeşitliliğe dair ise örneğin; son teknoloji sayesinde hayata geçen

ve iş yükünü hafifletmek üzere teknik işlerde kullanılan robotların insansı bir görünüme sahip olmaları misafirler tarafından bir yandan sempatik bulunurken bir yandan rahatsız edici olarak algılanabilmektedir. Zira Durna ve Baysal (2021) tarafından Henn-na Otel ile ilgili ziyaretçilerin sosyal medyada yaptıkları şikayetlerin incelendiği çalışmada ziyaretçilerin robotları hem eğlenceli hem de tuhaf buldukları vurgulanmıştır. Diğer yandan bu çalışmada yer verilen akıllı etiket, akıllı bileklik ve sesli komutlara duyarlı akıllı otel odalarına dair müşteri memnuniyetinin ölçüldüğü bir çalışmada erkeklerin kadın müşterilere göre tatmin düzeyinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Mil ve Özdoğan, 2015). Bu noktada kullanılacak teknoloji yoğunluğu ve çeşidinin belirlenmesi aşamasında işletmelerin detaylı bir müşteri profili analizi yapmalarında fayda görülmektedir. Yapılacak analizler doğrultusunda işletmelerde sunulan hizmetler neticesinde muhtemel gereksiz teknoloji kullanımı ortadan kaldırılarak hem maliyet tasarrufu sağlanırken hem de müşteri memnuniyetinde doğrudan artış sağlanacaktır. Hizmet kalitesindeki artış ile beraber müşteri memnuniyeti sağlayan yüksek teknolojinin maliyetlerde yarattığı yükselişin kontrol altında tutulması gerektiği gibi, hizmet sektöründe yer alan robotları üretecek olan firmaların, ziyaretçiler tarafından algılanması muhtemel olan ırk ayrımcılığı, cinsiyet farkı, renk (Seyitoğlu ve Ivanov, 2023) gibi unsurlara dikkat ederek tasarım çalışmalarını yürütmeleri gerekmektedir. Ayrıca, turizmde yaşanan bu teknolojik gelişmelerin ülkemize gelen turist sayısını, turizm gelirlerini artıracığı ve bununla beraber turizm gelirlerinin gayri safi yurt içi hasıla (GSYH) içindeki payını artıracak potansiyele sahip olması beklenmektedir (Aydınbaş, 2023).

Sektöre Yönelik Öneriler:

- İşletmelerin web sayfalarında açık uçlu cevaplar verebilmeye uygun olan bir platform yaratılarak müşterilerin konaklayacakları odalarda görmek istedikleri unsurlara dair bilgiler alınabilir (örn: kahve içmeyi sevenler odalarında kahve makinası ve renkli kupalar görmek isteyebilir). Böylece müşterilere kişiselleştirilmiş bir ortam sunulmuş olacaktır.
- Konaklama işletmelerine özel geliştirilen mobil uygulamalar ile ziyaretçilerin konaklama esnasında yaşadıkları eğlenceli anlara dair görsellerin yer aldığı gizli bir platform oluşturulabilir. Bu platform ziyaretçilerin ilgili işletmeyle olan duygusal bağını kuvvetlendirecektir.
- Yiyecek içecek işletmelerine özel oluşturulan mobil uygulamalar ile menüde yer alan yiyeceklerin listesi ve içeriği paylaşılabilir. Ayrıca bu yemeklerde yer alması istenen içeriklere dair fikir paylaşımına imkân veren bir sistem ile kişiselleştirilmiş tabaklar restoran menüsünde yer alabilir. Bu yenilik tüketicilerin bağlılığında olumlu etkiye sahip olacaktır.
- Blackwell ve arkadaşları (2017) ile Gökler ve arkadaşlarının (2016) yaptıkları benzer bulgulara sahip çalışmalara göre; bireylerin cinsiyet farkı olmaksızın son gelişmeleri kaçırma kaygısıyla sosyal medyaya olan bağımlılık seviyeleri yüksek çıkmıştır. Bu noktada turizm işletmelerinin yaz ve kış sezonlarında hizmet sunumlarında yaptıkları değişikliklere dair veya işletmelerine dair yeni bir gelişmeyi müşterilerinin anında ve kolaylıkla öğrenebileceği mobil bir uygulama geliştirmeleri müşterilerin işletmeye olan bağlılıklarını

kuvvetlendirecektir. Bu sayede işletmeler müşteri memnuniyetini artırarak rekabet üstünlüğünü koruyacaklardır.

- Çeşitli yaş gruplarına veya cinsiyete göre teknoloji kabulünde görülen memnuniyet farkı gereği (Mil ve Özdoğan, 2015), konaklama işletmelerine ziyarette bulunacak misafirlere için hedef pazar araştırmacıları tarafından müşteri profili analizleri yapılarak hem teknolojiye duyarlı hem de teknolojik cihazlarla donatılmamış odaların işletme yetkilileri tarafından dizayn edilmesi çeşitli müşteri profillerinin aynı işletmeden memnun kalmalarına imkân verecektir. Bu çeşitlilik aynı zamanda, geniş yaş aralığına sahip büyük ailelerin yoğunlukta olduğu ülkemizde, işletmelerin tercih edilme potansiyellerinde de artış sağlayacaktır.

Araştırmacılara Öneriler:

- Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti'nin turizm endüstrisi içerisindeki teknoloji yolculuğunun tarihsel seyrinin bütünsel olarak ele alınmış olması, özgün bir değer sunarken, literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmanın temel oluşturacağı gelecek çalışmalarda teknolojik gelişmelerin çeşitli periyotlarla sınıflandırılıp turizm gelirlerinin ülkenin ekonomik gelişimi içerisindeki yeri ortaya koyulup karşılaştırma yapılabileceği düşünülmektedir.
- Temel alınacak olan ekonomik göstergeler (GSYH, işletme gelirleri vs.) doğrultusunda; teknoloji geliştikçe ülkedeki yerli ve yabancı turistlerin memnuniyet ve yeniden satın alma davranışlarıyla beraber teknolojiyi kabul etme derecelerinin ortaya koyulabileceği düşünülmektedir. Bu konunun ise teknoloji kullanıcıları için kullanım kolaylığı ve kullanımdan edinilen faydayı ön planda tutan Teknoloji Kabul Modeli ile temellenebilecek çeşitli araştırmalara temel oluşturulabileceği düşünülmektedir.

İnterdisipliner ve multidisipliner bir yaklaşımla, turizm teknolojisi alanında yaşanan söz konusu dönemsel gelişmelerin Türkiye Cumhuriyeti'nin bilişim teknolojileri, mühendislik, siyaset bilimi, sosyoloji, tarih, uluslararası ilişkiler, ekonomi ve çeşitli mühendislik alanları gibi farklı bilim dallarındaki gelişmelerle bütünleştirilebileceği ve tartışılabileceği öngörülmektedir.

Kaynakça

Arsenijevic, U., Jovic, M. (2019), "Artificial Intelligence Marketing: Chatbots", *International Conference on Artificial Intelligence: Applications and Innovations (IC-AIAI)*, 19-193.

Aydınbaş, G. (2023), "Akıllı Turizm (Turizm 4.0) Teknolojileri Üzerine İktisadi Bir Yaklaşım: Türkiye Örneği", *Journal of Tourism Intelligence and Smartness*, 6(1): 26-44.

Ayuso, S. (2006), "Adoptation of Voluntary Environmental Tools for Sustainable Tourism: Analysis the Experience of Spanish Hotels". *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 13: 207-220.

- Balakrishnan, A. (2016), "Wynn Las Vegas to Add Amazon Alexa to All Hotel Rooms". www.cnbc.com/2016/12/14/wynn-lasvegas-to-add-amazon-alexa-to-all-hotel-rooms.html (17.07.2023).
- Battallar, Z., Cömert, M. (2015), "Tüketicilerin Tercihlerinde Sosyal Medyadaki Reklamların Etkisi". *Turizm Akademik Dergisi*, 2(1): 39-48.
- Berens, C. (1997), *Hotels, Bars and Lobbies*. New York: McGraw-Hill.
- Berger, J., Milkman, K. L. (2012), "What Makes Online Content Viral?". *Journal of Marketing Research*, 49(2): 193-205.
- Bilgili B., Koç, E. (2021), "Emerging Transformations in Tourism and Hospitality". Farmaki, A., ve Pappas, N. (Ed.). in *Digital Transformation in Tourism* (53-65). (1st Edition), Routledge.
- Bilgili, B. (2022), "Turizm Endüstrisinde Pazarlama Stratejileri Açısından Blok Zincir Kullanımının Değerlendirilmesi". *V. International Congress Tourism Economy and Business Sciences (ICTEBS)* (134-140). Kocaeli, Turkey.
- Bilgili, B., Özkul, E. (2019), "Industry 4.0-Tourism 4.0 And Human Factor: Voice of Customer". *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, 54: 655–667.
- Blackwell, D., Leaman, C., Tramposch, R., Osborne, C., Liss, M. (2017), "Extraversion, Neuroticism, Attachment Style and Fear of Missing Out as Predictors of Social Media Use and Addiction". *Personality and Individual Differences*, 116: 69–72.
- Boukhechba, M., Bouzouane, A., Gaboury, S., Gouin-Vallerand, C., Giroux, S., Bruno, B. (2017), A Novel Bluetooth Low Energy Based System for Spatial Exploration in Smart Cities. *Expert Systems with Applications*, 77: 71–82.
- Buhalis, D., R. Law (2008), "Progress in Information Technology and Tourism Management: 20 Years on and 10 Years After The Internet—The State of Etourism Research", *Tourism Management*. 29(4): 609–623.
- Bulut, G. (2017), "Türkiye'de Modernleşme Sürecinde Kent Otelleri Lobi İç Mekan Biçimlenişi-Pera Palas, Ankara Palas Ve Hilton Istanbul Oteli İncelemesi" (Yüksek lisans tezi, Başkent Üniversitesi (Ankara)).
- Can, B. K., Yeşilyurt, H., Sancaktar, C. L., Koçak, N. (2017), "Mobil Çağda Mobil Uygulamalar: Türkiye'deki Yerli Otel Zincirleri Üzerine Bir Durum Tespiti". *Journal of Yaşar University*, 12(45): 48–59.
- Cheng, Z., Caverlee, J., Lee, K., Sui, D. (2011), "Exploring Millions of Footprints in Location Sharing Services". In *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, 5(1): 81-88.
- Conker, S. (2009), *İstanbul'daki Kent Otellerinin Mekan Dizim Yöntemiyle Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Çakal, M.A., Eymirli, E. (2012), "Artırılmış Gerçeklik Teknolojisi. Artırılmış Gerçeklik Teknolojisi". *T.C. Kuzeydoğu Kalkınma Ajansı*, 387-407.

Çakırkaya, M.E. (1994), *İstanbul'daki 5 Yıldızlı Lüks Şehir Otellerinde Tasarımın Gelişimi Üzerine Bir Araştırma*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Çallı, F. (2021), “Turizm Endüstrisinin Dijital Geleceği”, *Journal of New Tourism Trends*, 2(1): 97-107.

Dirks, S., Keeling, M. (2008), *A Vision of Smarter Cities, How Cities Can Lead the Way into A Prosperous and Sustainable Future*, IBM Global Services Publication, USA.

Dogru, T., Mody, M., Leonardi, C., (2018), *Blockchain Technology & Its Implications for The Hospitality Industry*, Boston University School of Hospitality Administration, Winter.

Durna, E. C., Baysal, T. H. (2021), “Ziyaretçilerin Otel İşletmelerine Yönelik Yorum ve Şikayetlerinin İncelenmesi: Dünyanın İlk Robotik Oteli Olan “Henn-Na Otel” Örneği”. *Turizm ve İşletme Bilimleri Dergisi*, 1(2): 85-102

Erbay, M. (2014), “Bilişim Teknolojilerinin Müze ve Müze Sergilemelerinde Kullanım Alanları”, *Boğaziçi Üniversitesi Yönetim Bilişim Sistemleri*. 16-17 Ekim.

Eşsizler, Ö. (2010), “20 Milyon Euro ile Yenilenen Pera Palas Otel Hazıranda Açılıyor”, <https://www.turizmguncel.com/haber/20-milyon-euro-ile-yenilenen-pera-palas-otel-haziranda-aciliyor--h510.html> (16.03.2023).

Evcin, E. (2014), “Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Turizm ve Tanıtma Faaliyetleri”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 14(55).

Evcin, E. (2016), “Türkiye Turizm Tarihinde Öncü Bir Eser: Turizm Kılavuzu 1934-1935”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 27(1): 7-24.

Goeldner, C.R. Ritchie, J.R.B., McIntosh, R.W. (2000), *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*, John Wiley & Sons, New Jersey.

Goyal, S. (2013), “Advertising on Social Media”, *Scientific Journal of Pure and Applied Sciences*, 2(5): 220-223

Gökler, M. E., Aydın, R., Ünal, E., Metintaş, S. (2016), “Sosyal Ortamlarda Gelişmeleri Kaçırma Korkusu Ölçeğinin Türkçe Sürümünün Geçerlilik ve Güvenilirliğinin Değerlendirilmesi”, *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 17(1): 52-59.

Gretzel, U., Fuchs, M., Baggio, R., Hoepken, W., Law, R., Neidhart, J., Pesonen, J., Zanker, M., Xiang, Z. (2020), “E-Tourism Beyond Covid 19: A Call for Transformative Research”. *Information Technology & Tourism*, 22: 187–203.

Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z. (2015), “Smart Tourism: Foundations and Developments”, *Electron Markets*, 25: 179–188.

Hürriyet (2022). “Türk Turizmciden Turistlere Metaverse Deneyimi”, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/turk-turizmciden-turistlere-metaverse-deneyimi-42061820> (19.03.2023)

- İbiş, S. (2019), "Turizm Endüstrisinde Robotlaşma", *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(3): 403-420.
- İstanbulu, F. (1994), *Ağırlama İşletmelerinde İnsan Kaynakları Yönetimi*, Türkiye Kalkınma Yayınları, Ankara.
- İşçen, M., Işık, B. (2020), "Turist Rehberlerinin Kullandıkları Mobil Uygulamaların Algılanan Fayda ve Kullanım Kolaylığına Yönelik Nicel Bir Araştırma", *Journal of Business in The Dijital Age*, 3(1): 11-23.
- Kazak, A. N., Chetyrbok, P. V., Oleinikov, N. N. (2020), "Artificial Intelligence in The Tourism Sphere", *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 421(4): 1-6.
- Kıran, S., Küçükboşancı, H., Emre, İ. E. (2020), "Sosyal Medya Kullanımının Kişiler Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi". *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 13(4): 435-441.
- Kirschner, J. (1995), *Ne Aşırı Üretim, Ne Aşırı Tüketim: Dengeli Yaşama Sanatı* (S. Günersel, Çev.), Arıtan Yayınevi, İstanbul.
- Koç, E. (2019), *Tüketici Davranışları ve Pazarlama Stratejileri: Global ve Yerel Yaklaşım* (8. Baskı), Seçkin Yayınları, Ankara.
- Kotler, P., Bowen, J. T., Makens, J. C. (2006), *Marketing for Hospitality and Tourism*, Pearson 144 Prentice Hall, New Jersey.
- Kozak, M. A., Bahçe, A. S. (2009), *Özel İlgi Turizmi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kozak, M. A., Evren, S., ve Çakır, O. (2013), "Tarihsel Süreç İçinde Turizm Paradigması". *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 24(1): 7-22.
- Kozak, N. Kozak, A. M., Kozak M. (2014), *Genel Turizm İlkeler- Kavramlar*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- LePetitChef İstanbul (2023), "İstanbul'da Heyecanlı Maceralar Sizi Bekliyor!" <https://lepetitchef.com/istanbul-sheraton-lpc1> (09.06.2023).
- Miguéns, J., Baggio, R., Costa, C. (2008), "Social Media and Tourism Destinations: Tripadvisor Case Study". *Advances in Tourism Research*, 26(28): 1-6.
- Mil, Z., Özdoğan, O. N. (2015), "Konaklama İşletmelerinde Teknoloji Kullanımının Müşteri Tatmini Üzerine Etkileri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*. 16(1): 47-81.
- Milliyet (2019), "İnsansı Robot Pepper Türkiye'nin Sağlık Turizminde Kullanılmaya Başlandı." <https://www.milliyet.com.tr/pembenar/insansi-robot-pepper-turkiye-nin-saglik-turizminde-kullanilmaya-baslandi-2855223> (19.03.2023).
- Naqshbandi, M.M., Munir, R.S. (2011), "Atmospheric Elements and Personality: Impact on Hotel Lobby Impressions", *World Applied Sciences Journal*, 15(6): 785-792.

NTV (2015), “Konya’deki Bu Kafede Çay Servisini Robot Yapıyor”, <https://www.ntv.com.tr/teknoloji/caylar-robot-adadan,qa4oUOcklUGMjOeuU4Q6Sw> (17.03.2023).

Roney, S.A. (2011), *Turizm: Bir Sistemin Analizi*. Detay Yayıncılık, Ankara.

Saral, E., Malkoç, E.A. (2018), “Erken Cumhuriyet Döneminde İstanbul’da Turizm Etkinlikleri Ve Turizmi Geliştirme Çabaları (1923-1938)”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler 5*, Ankara. 345-366.

Seyitoğlu, F., Ivanov, S. (2023), “Service Robots and Perceived Discrimination in Tourism and Hospitality”, *Tourism Management*, 96: 104710.

Sumbas, A. (2013), “Türk Modernleşmesini Ankara Palas Üzerinden Okumak: Doğu'dan Batı'ya Açılan Bir Pencere”, *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31(1): 171-198.

Swarbrooke, J., Horner, S. (2007), *Consumer Behaviour in Tourism*. (2nd Edition), Oxford: Butterworth-Heinemann.

Şalk, S., Köroğlu, Ö. (2020), “Turist Rehberlerinin Artırılmış Gerçeklik Uygulamalarına Yönelik Algılarının Belirlenmesi”, *Journal of Yasar University*, 15(58): 313-328.

Şanlıöz, H. K., Dilek, S. E., Koçak, N. (2013), “Değişen Dünya, Dönüşen Pazarlama: Türkiye Turizm Sektöründen Öncü Bir Mobil Uygulama Örneği”. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 24: 250–260.

Şentürk, R. (Ed.). (2010), *Tüketim ve Değerler*, İTO Yayınları, İstanbul.

Terry, L. (2016), “6 Mega-Trends in Hotel Technology”, <http://hospitalitytechnology.edgl.com/news/6-Mega-Trends-in-Hotel-Technology105033> (19.07.2023)

Thapa, D. (2007), *Hotel Lobby Design: Study of Parameters of Attraction*. Texas: Texas.

TRT Haber (2018), “Mardin Turizmi Artırılmış Gerçeklik Teknolojisiyle Buluşturuldu”, <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/mardin-turizmi-artirilmis-gerceklik-teknolojisiyle-bulusturuldu-386173.html> (19.03.2023).

Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (2023), Üyelerimiz 50. Yılıımıza Özel Ücretsiz Türsab Acenta Yazılımını Kullanmaya Devam Ediyor, <https://www.tursab.org.tr/duyurular/uyelerimiz-50-yilimize-ozel-ucretsiz-tursab-acentayazilimini-kullanmaya-devam-ediyor> (18.03.2023).

Wang, D., Li, X., Li, Y. (2013), “China’s “Smart Tourism Destination” Initiative: A Taste of The Service-Dominant Logic”. *Journal of Destination Marketing & Management*, 2(2): 59–61.

Xiang, Z., Fesenmaier, D.R. (2017), “Big Data Analytics, Tourism Design and Smart Tourism”, *Analytics in Smart Tourism Design: Concepts and Methods*, 299-307.

Yelken, B. (2022), “Dünyanın En Küçük Şefi Sheraton Istanbul City Center’da Misafirlerini Bekliyor”, *Gastronomi Turkey by Rafine Dijital Dergisi*, <https://www.gastronomiturkey.com/haber/dunyanin-en-kucuk-sefi-sheraton-istanbul-city-center-da-misafirlerini-bekliyor-h14902> (20.04.2023).

Yeoman, I. (2009), *Tomorrow’s Tourist: Scenarios & Trends. Advances In Tourism Research Series*. Routledge, New York.

Yuan, S.T., Cheng, C. (2004), “Ontology-Based Personalized Couple Clustering for Heterogeneous Product Recommendation in Mobile Marketing”. *Expert Systems with Applications*, 26(4): 461–476.

Zaidan, E. (2017), “Analysis of ICT Usage Patterns, Benefits and Barriers in Tourism SMEs in The Middle Eastern Countries: The Case of Dubai in UAE”. *Journal of Vacation Marketing*, 23(3): 248–263.

Zhou, F., Duh, H. L., Billingham, M. (2008), “Trends in Augmented Reality Traching. Interaction and Display: A Review of Ten Years in ISMAR”, *7th IEEE/ACM International Symposium on Mixed and Augmented Reality*, Cambridge, 193-202.

Çok Kültürlülüğün Menülere Yansımaları: Akçakoca Restoranları Üzerinde Bir Araştırma

Beyza HATIRNAZ¹

Özet

Akçakoca Türkiye’de turizmin ilk başladığı kıyılardan biri olarak bugün turizmin çeşitlendirilmesi ve sürdürülebilir bir hal almasında planlama, uygulama ve paydaş iş birliği noktalarında eksiklikler barındırması nedeniyle başarılı olamamıştır. Büyük oranda deniz-kum-güneş etrafında şekillenen turizmin çeşitlendirilebilmesini sağlayacak özgün öğelerden biri de Akçakoca’nın yoğun göçler nedeniyle sahip olduğu çok kültürlü yapısıdır. Çok kültürlülük bünyesinde farklı birçok kültürel öge, gelenek görenek, kıyafet, sanat ve tabii ki gastronomi değerini de barındırmakta ve Akçakoca’yı metropoller arasında kalan, birçok kültürel unsurun deneyimlenebileceği önemli bir potansiyel olarak yükseltmektedir. Araştırma kapsamında Akçakoca’nın çok kültürlülüğünün bilinen ve yüksek puanlı restoranlarına nasıl ve ne derece yansıtıldığı ortaya koyularak bu alanda yapılabilecek geliştirmelere yönelik öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Gastronomi turizmi, Yöresel tatlar, Yerel mutfak, Çok kültürlülük, Akçakoca, Alternatif turizm

JEL Sınıflandırması: L83, Q01

Reflections of Multiculturality on Menus: A Research on Akçakoca Restaurants

Abstract

Akçakoca, as one of the coasts where tourism first started in Türkiye, has not been successful in diversifying and making tourism sustainable today due to its deficiencies in planning, implementation and stakeholder cooperation. One of the cultural elements necessary to diversify tourism, which is largely shaped around sea-sand-sun, is the multicultural structure of Akçakoca due to intense migration. Multiculturalism includes many different cultural elements, customs, clothing, art and, of course, gastronomy values, and raises Akçakoca as an important potential where many cultural elements between metropolises can be experienced. Within the scope of the research, it was revealed how and to what extent Akçakoca's multiculturalism was reflected in its well-known and highly rated restaurants, and suggestions were made for improvements that could be made in this area.

Keywords: Gastronomy tourism, Local flavours, Local cuisine, Multiculturality, Akçakoca, Alternative tourism

JEL Classification: L83, Q01

1. Giriş

Akçakoca Türkiye’de turizmin ilk başladığı yer olma ünvanını taşımakla birlikte zaman içerisinde çeşitlenen destinasyonlar ve buna bağlı olarak artan rekabet

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Akçakoca Turizm İşl. ve OYO, Turizm İşletmeciliği Bölümü, byzhtrnz@gmail.com, orcid.org/0000-0002-2932-1671

Akçakoca'nın bir turizm destinasyonu olarak rekabet avantajını yitirmesine neden olmuştur. Savaş sonrası dönemde yoğun göç alan kent, çok kültürlü bir yapıya erişmiş ve bu da birçok etnik yemek türünü tüketen ailelerin bulunduğu ve gastronomi turizmi için önemli bir potansiyel barındıran bir destinasyona dönüşmesine vesile olmuştur. Akçakoca'nın deniz-kum-güneş üçlüsüne olan bağının gevşetilmesi; turizmin 12 aya yayılması ve taşıma kapasitesi kontrolünün sağlanabilmesi açısından barındırdığı gastronomik değerler büyük önem arz etmektedir. Bu anlamda öncelikli olarak yazılan raporlar ve akademik yayınlar özelinde bölgenin gastronomi potansiyeli ortaya koyulmuş, sonrasında Akçakoca'daki restoranlarda ne derece sunuldukları analiz edilerek değerlendirilmiştir.

Araştırma kapsamında öncelikle potansiyelin belirlenebilmesi adına yapılan çalışmalar incelenmiş ve Düzce'nin çok kültürlü yapısının mutfağa yansımalarına yönelik Düzce İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından derlenen yayın tablolaştırılmıştır (Düzce İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2019). Eksik olduğu fark edilen Laz mutfağı unsurları ise ilgili yayınlar (Aksoy, 2009; Coşan ve Seçim, 2020) incelenerek ayrıca tablolaştırılmıştır. Araştırma kapsamında Akçakoca'da popüler olan mekanların menüleri mercek altına alınmış ve yöresel tatların servislere ne derece eklendiği ortaya koyulmuştur. Sonuç itibariyle Akçakoca turizminin temel sorunlarından olan paydaşlar arası iletişimsizliğin alternatif turizm türlerini etkileyen her alanda olduğu gibi gastronomi turizmini ilgilendiren alanları da etkilediği ve restoranların yöresel lezzetleri menülerine standart ölçüler ve çeşitler itibariyle dahil ettiği ortaya çıkmıştır. Diğer bir deyişle oldukça teknik ve hedef odaklı yürütülen bu araştırma neticesinde Akçakoca'nın merkezi yerde yer alan popüler restoranlarının ve dolayısıyla bütünüyle destinasyonun yöresel tatları sunma konusunda oldukça geride kaldığı ve restoranların sınırlı çeşitlilikle hizmet verdiği sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda araştırma neticesinde tatların çeşitlendirilmesi başta olmak üzere Akçakoca'nın gastronomi destinasyonu olabilmesinin yolunu aydınlatacak temel düzeyde öneriler de listelenmiştir.

2. Sürdürülebilirlik Bağlamında Gastronomik Ürünler

Turizmin yıkıcı etkilerinin zaman içerisinde ekolojik ve kültürel değerler üzerinde yarattığı baskılar yanında değişen turist profilleri ile artan farklılık arayışı alternatif turizm türlerinin, rotalarının ve tabii ki ürünlerinin doğmasına da vesile olmuştur. Bu arayış kültür turizmi, ekoturizm, gastronomi turizmi gibi kavramlar altında incelenen birçok farklı tür, birçok farklı turist tipi ve turistik ürün ve hizmet ortaya çıkarmıştır. Ortaya çıkan çeşitlilik tercihlerdeki, turist profillerindeki ve ilgi alanlarındaki çeşitliliğin bir yansımasını sunmaktadır. Benzer şekilde artan farklılık arayışının bir boyutu yöresel ve yerel kimliklere, kültürlere, mutfağa olan ilginin bir turizm amacına dönüşmesine neden olmuş ve Alanyazında yemek turizmi, beslenme turizmi, mutfak turizmi, gurme turizmi, gastronomik turizm ve yiyecek turizmi gibi birçok farklı şekilde tanımlanan (Sormaz vd., 2015; Akdağ vd., 2016) gastronomi turizmi de benzer şekilde turizm 12 aya yayma çabalarından biri olarak ortaya çıkmış turizm türlerinden bir tanesidir (Hjalager, 2002). Gastronomik değerleri ile turizme konu olacak destinasyonlarda sürdürülebilirliğin sağlanması

ve bir rekabet avantajı sağlanabilmesi açısından destinasyon imajının kullanılması ve stratejik turizm planlamasına dahil edilmesi mümkündür. Destinasyon imajı ile yiyecekler arasındaki ilişkilerin ölçüldüğü çalışmalara alanyazında rastlanmaktadır (Hjalager ve Corigliano, 2000; Royo-Vela, 2009). Bu çalışmalar yiyeceklerin destinasyon imajına etkisi olduğunu ve hatta olumlu etki yarattığını iddia etmektedirler.

Alanyazında turizm ve gastronominin bağdaştırılması ve kavramların birlikte anılmalarını sağlamaya yönelik çalışmalardan biri olarak Tikkanem (2007) turizm ile gastronomi arasındaki etkileşimi tanımlayarak gastronomi turizminin sınırlarını çizmeye çalışmıştır. Gastronomi turizmin parçasıdır, bulunduğu bölgeye rekabet avantajı sağlamaktadır, yerel kültürü ve mutfağı yansıtmaktadır. Yerel kültür ve mutfağın turizme konu edilmesi her ne kadar sürdürülebilir turizm kapsamında bu yerel değerlerin turizm ile korunması anlamına gelirken sahnelenen otantiklik unsuru da göz önünde bulundurulmalıdır. Sahnelenen otantiklik ürünleri aslından uzaklaştırmakta ve özünden uzaklaştırılan yerel değerler sürdürülebilir turistik imaj açısından da sorun teşkil etmektedir. Buna göre ürünlerin özünün bozulmaması, yerel mutfağın olduğu şekliyle yansıtılması ve sunulması, içeriklerinin turist damak tadına göre değiştirilmemesi yerel kültürün korunması ve sürdürülebilir turizm ve turistik imaj noktalarında önem arz etmektedir. Çalışkan (2013) ele aldığı çalışmada gastronomik kimliğin yarattığı rekabet avantajından bahsetmiştir. Yine gastronomik kimliğin sürdürülebilir etkilerinden bahsedebilmek adına bölgeye has değerlerin korunması, doğru sunulması ve pazarlamalarında özgün yöntemlerin kullanılması konularına değinmiş ve gastronomik ürünlerin özüne saygı duyarak korumak ve yasal önlemlerin alınmasının gerekliliğine vurgu yapmıştır.

Turistlerin seyahatlerde yiyeceklerle olan ilişkileri amaç ve araç rolleri ile tanımlanmaktadır. Quan ve Wang (2004) araştırmaların seyahatlerde yiyeceği ana çekicilik, ikincil ve günlük rutin içerisinde tanımlamışlardır. Burada çekicilik unsuru olarak tanımlanan yiyecekler bir seyahatin ana motivasyonunu oluştururken, ikincil unsur olarak tanımlanan yiyecek destekleyici, günlük rutinde tanımlanan yiyecek ise seyahatin akışında gerçekleşen rutinlerden biri olarak tanımlanmıştır. Sarıışık ve Özbay (2015), gastronomi turizmine yönelik yaptıkları alanyazın incelemesi neticesinde kişileri seyahate iten üç temel unsur olduğu sonucuna varmışlardır;

- Farklı yiyecek-içecekleri tatma ve üretim sürecini görme,
- Değişik kültürleri mutfak geleneklerini bizzat gözlemleyerek öğrenme,
- Yeni öğün sistemleri ve yeme stillerini keşfetme.

Bu üç temel unsur gastronomi turizminin yeme içmenin de ötesinde öğrenme, keşfetme gibi motivasyonlardan beslendiğini ve gurme özelliği gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca yiyecek tüketimini beslenmenin ötesinde yereli, kültürü ve ortamı deneyimleme yolu olarak yorumlamak da mümkündür (Kivela ve Crotts, 2005). Sürdürülebilir gastronomi ekonomik, sosyolojik ve ekolojik unsurlar kadar kültürel boyutun da önemli olduğu bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır (Çekal ve

Doğan, 2022). Gastronomi turizmi yapısı gereği bulunduğu bölgenin kültürel kimliğinden beslenen ve onu yansıtan, bölgeye bu sayede bir rekabet avantajı getiren bir turizm çeşididir (Henderson, 2009). Gastronomi özgün deneyim şansı sunma gibi ayırt edici özellikleri ile destinasyonlar için rekabete dayalı ortamlarda farklılaştırma sağlayabilmek adına en etkili araçlardan biridir. Gastronomi destinasyonların farklılaştırılması ve pazarlanabilmeleri için kullanılan en önemli argümanlardan birine dönüşmüştür (Caney ve Ryan, 2012).

3. Yöntem

Akçakoca turizmini büyük oranda deniz-kum-güneş temalı olarak yürütmekte fakat uzun zamandır alternatif turistik ürün ve hizmet oluşturulması konusunda ciddi tartışmalara da sahne olmaktadır. Her ne kadar fikirsel anlamda alternatif turizm türlerinin geliştirilmesi konusu tartışılrsa da uygulamada karşılığı istikrarlı olarak görülememektedir. Bu araştırma Akçakoca için alternatif bir ziyaret sebebi yaratabilmek ve gurme turist gruplarını destinasyona çekebilmek adına yapılması gereken çalışmaların bir girişi niteliğindedir. Süreç içerisinde doğru adımların atılması için öncelikli olarak yapılması gereken mevcut durumda neler olduğu ve yapıldığının belirlenebilmesidir. Bu ve benzeri çalışmaların önemi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Araştırma kapsamında Akçakoca'nın mevcut durumda çok kültürlü yapısını menülere yansıtma durumunun belirlenmesi adına, Tripadvisor'da en iyi Akçakoca restoranları listesinde yer alan Akçakoca'daki en popüler 6 restoranın menüleri incelenmiştir. Restoranlardan 4'ü balık restoranı, 1 et ve balık restoranı, 1 tane de otel içerisinde yer alan restoran olarak hizmet veren işletmelerden oluşmaktadır. İnceleme neticesinde gastronomi turizminin, özgün tatların yerel turizm imajına olan etkilerinin kanıtlandığı günümüzde; Akçakoca'da göçler neticesinde oluşan çok kültürlülüğün getirdiği zengin yöresel tat çeşitliliğinin menülere nasıl yansıdığına ortaya koyulması hedeflenmiştir. Yemek tüm fonksiyonlarının yanında kültürel de bir ögedir. Yemek içerikleri, pişirme teknikleri, yemek yeme ritüelleri kültürden kültüre değişiklik göstermektedir (Çağlı, 2012). Destekleyici bir unsur olarak yaşanan coğrafyanın yemek kültürünü etkileyen bir unsur olduğu iddia edilmektedir. Bu bağlamda yaşam biçimi, yaşam alanı gibi özellikler ve bu özelliklerde meydana gelen değişimler yemek kültürlerini de etkilemektedir (Tezcan, 2000). Bu özellik göçlerle zenginleşen çok kültürlü bir yapıyı barındıran Akçakoca'nın gastronomi turizmi potansiyelini yükseltmekte ve sürdürülebilir turizm kalkınması için güçlü bir aktör olabilme ihtimali yaratmaktadır. Çünkü çok kültürlülük sunulabilecek ürün çeşitliliğini artırırken, yaşam alanı ve biçimindeki değişimlerin yemek kültüründe yaratabileceği olası değişimler Akçakoca'nın farklılaşan bir destinasyona dönüşebilme ihtimalini arttırmaktadır. Bu bağlamda araştırma kapsamında çok kültürlülük ve çok kültürlülüğün hali hazırda sunulan gastronomik ürünlere ne derece yansıtıldığına yönelik bir durum analizi ortaya koyulacaktır. Araştırmanın temel problemi; *“Akçakoca restoranları, çok kültürlülüğün getirdiği tat çeşitliliğini menülerine ne derece yansıtmaktadır?”* sorusu oluşturmaktadır. Bu ana amaca ulaşabilmek adına şu alt problemler belirlenmiştir;

“Düzce'deki çok kültürlü yapının aktörleri kimlerdir?”

“Düzce’deki çok kültürlü yapının mutfağa yansımaları nasıldır?”

“Akçakoca’nın coğrafi işaretli ürünleri nelerdir?”

“Akçakoca’daki restoranların menü içeriği nasıldır?”

“Farklı etnik kökene ait tatlar menülerde yer almakta mıdır?”

Alt problemlerin cevaplanabilmesi ile ana problemin çözülmesi ve Akçakoca’nın yöresel etnik mutfağı ne derece yansıttığı sorusunun cevaplanması sağlanacaktır. İlk alanyazın ve genel bilgilerin sunulduğu aşamada Düzce’nin çok kültürlü yapısına dahil olan etnik kökenler ve mutfakları tablolaştırılarak sunulmuştur. Düzce İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü’nce dahil edilmeyen bir mutfak olarak Laz mutfağı yine alanyazından elde edilen verilerle sunulmuş ve Akçakoca’da sunulabilecek olası yemek çeşitleri belirlenmiştir. Son aşamada ise Tripadvisor’da en popüler olan Akçakoca restoranları mercek altına alınmış, menü içerikleri incelenerek bahsedilen yöresel tatları menülerine dahil etme, sunma biçimleri dikkate alınarak tablolaştırılmıştır.

4. Bulgular

4.1. Akçakoca’da Çok Kültürlülük ve Mutfağa Yansımaları

Akçakoca’nın tarihi ve çok kültürlülüğünün temelleri üzerine derinlemesine araştırmalar yapılmamış olmakla birlikte; Emiroğlu (1970) kısaca Akçakoca’ya olan göçleri ve etnik çeşitliliği açıklamıştır. Buna göre yöreye göçen Lazlar Osmaniye mahallesi (Hacıllı), Ayazlı, Döngelli, Edilli, Uğurlu bölgelerini; Gürcüler, Şipir ve Acara; Abazalar, Davudağa ve Esmahanım köylerini kurmuş; Bulgarlar ise Cumayeri’ne yerleşmişlerdir. O zaman göçen halkların bugün Akçakoca’nın çok kültürlü yapısını oluşturduğunu söylemek mümkündür; “1319 yılından bu yana Türk toprağı olarak varlığını sürdüren Akçakoca, tarihi boyunca denizle iç içe yaşayan önemli bir liman konumunda olmuştur. Kafkaslar’da tutunamayıp Anadolu kıyılarına sığınan Çerkezler, Gürcüler, Abhazlar, Lazlar ve Hemşinliler, zorlu yolculukların ardından Akçakoca kıyılarına göç etmiş ve bölgede köyler kurarak buralı olmuşlardır (Akçakoca Belediyesi, 2023)”.

2019 yılında Düzce İl Kültür Turizm Müdürlüğü tarafından ortaya koyulan Kültürel Çeşitliliği ile Düzce Lezzetleri eserinde Düzce’de görülen halklar ve mutfaklarına yönelik bilgilere ve tariflere yer verilmiştir. Tablo 1’de ismen görülebilecek yemekler, Düzce’deki çeşitliliği ve gastronomi turizmine konu olabilecek potansiyeli de ortaya koymaktadır.

Tablo 1’dekilere ek olarak ayrıca Balkan Türklerinin mutfağından tarhana; Kırım Türkleri mutfağından alışke; Manav mutfağından kızılıcık tarhanası; Karadeniz mutfağından ısırgan otu çorbası ve Roman mutfağından işkembe çorbası yine Düzce’nin mutfağında yer alan ve çok kültürlü yapısını yansıtan lezzetleridir. Yine çoğunlukla balık restoranları bulunan Akçakoca’ya uygun olarak Karadeniz mutfağında pişirilen balıklar; Hamsi tava, Palamut tava, Tuzlanmış palamut, Barbun tava, Mezgit tava, İstavrit tavadır. Akçakoca ayrıca yoğun bir Doğu Karadeniz göçmenine ev sahipliği yapmaktadır.

Tablo 1: Düzce'nin çok kültürlülüğünün mutfağa yansımaları

	Meze	Ana yemek	Tatlı
Abhaz mutfağı	Abısta, Cevizli karalahana, Haluj, Taze abaza peyniri, İslı abaza peyniri, Ekşi erikli yoğurt, Acıka, Barbunya ezmesi	Cevizli tavuk, Haluj	Abaza tatlısı
Balan Türkleri mutfağı	Katlama böreği, Sirkeli biber, Yufka böreği, Acılı domates sosu, Çıkı turşusu	Beyaz lahana sarması	Kabak tatlısı Oturma tatlısı
Çerkez mutfağı	Çerkez peyniri, Lepsi Şıpsı, Haluj, Haluvpaç, Seku, Hojaye, Metaz, Çerkez turşusu, Şelame, Kurumuş et	Çerkez tavuğu, Mamursa	Apeyeşek tatlısı
Gürcü mutfağı	Haçapuri, Soğanlı börek, Cevizli pancar	Gürcü mantısı, Cevizli tavuk, Erik ekşili sarımsaklı tavuk, Cevizli patlıcan, Cevizli fasulye, Pholobiya, Sütlu buğday, Kopma makarna	Tatara, Fındıklı kek
Kırım türkleri mutfağı	Çiğ börek, Tabak börek	Göbete	Un helvası
Manav mutfağı	Ezme fasulye, Kabak tarator	Akçakoca mancarlı pide, Cevizli gözleme, Soğan dolması, Keşkek, Yaprak sarması, Cevizli, peynirli ev makarnası, Köklü mancar, Yumurtalı mantı, Etlı erik, Kabaklı kıvrıma, Malay	Akçakoca melengüceği tatlısı, Höşmeri, İncir sütlacı, Lokma
Karadeniz Mutfağı	Taze fasulye turşusu kavurması, Kaldirik turşusu, Kaldirik kavurması, Mısır ekmeği, Dövme mancar	Hamsili pilav, Hamsili ekmeğ, Sebzeli hamsi, Etlı yaprak sarması, Cevizli dövme mancar, Mancar diblesi, Karalahana sarması, Keşli yumurta, Mıhlama	Laz böreği, Şekerleme
Roman mutfağı	Beyin salatası, Şakşuka	Dana kuyruklu kuru fasulye, Roman pilavı, Fırında kuzu kelle, Maya, Roman kavurma, Roman yahnisi	
Diğer	Piyaz, Düzce acıkası, Belemir otlı köy ekmeği, Manda yoğurdu, Manda kaymağı, Kabak simit, Susamlı simit	Konuralp pilavı, Düzce köftesi, Arnavut ciğeri, Sac tava, Külbastı, Fırında kara kabak, Kaynaşlı et-mangal	Bisküvili kabak tatlısı, Ekmeğ tatlısı, Fırında sütlaç, Dağ çileği reçeli, Damat şekerlemesi

Kaynak: Düzce İl Kültür Turizm Müdürlüğü tarafından derlenen “Kültürel Çeşitliliği ile Düzce Lezzetleri” kitabından oluşturulmuştur.

Akçakoca ise bahsedildiği üzere yoğun göç dalgasını Çerkezler, Gürcüler, Abhazlar, Lazlar ve Hemşinliler'den almış ve bu yöredeki yaşayışı, kültürü,

Tablo 2: Laz Mutfağına Ait Yemekler

Lahana	Tatlılar	Aperatifler	Ekmecekler	Pilavlar & Makarnalar	Çorba	Hamsi	Diğer sıcak yemekler	Kahvaltı
Tavalamalar	Pepeçura (Termoni)	Ekmağçeşe	Mısır Ekmeği	Hamsili Pilav	Horhot Çorbası	Hamsikuşu	Malahto	Livaça
Huliya	Fındıklı Ev Baklavası	Celançğveri	Buğday Ekmeği	Kabaklı Pilav	Sulu sarımsak	Hamsi Köftesi		Akıtma
Lahana ezme	Kabak Felisi	Turşu tavalama	Hamsili Ekmecek	El makarnası	Un çorbası		Siron	Peynir tavalama
Lahana dövme	Malez	Trakosti	Pileki Ekmeği	Kaplama		Hamsi Pilaki	Susuz fasulye	Minci tavalama
Lahana pancar	Laz Böreği	Kaygana	Kaçamak			Hamsi Buğulama	Dövme fasulye	Ballı yumurta
Lahana sarması	Bayram Helvası	Çırahta				Hamsi Tava		
Luncahey	Pekmezli un helvası	Kaldırık tavalama				Yumurtalı hamsi tava		
Pirinçli lahana	Hamsiköy Sütlacı	Kaldırık turşusu						
Sütli	Çumur	Pazı turşusu						
	Şekerleme	Kabak tavalama						
	Ekşası							
	Pekmezli muhallebi							
	Burma							
	Gem3xineri							
	Lapa							
	Çxvayı							

Kaynak: (Aksoylu, 2009: Coşan ve Seçim, 2020)

mutfağı çok kültürü bir hale getirmiştir. Bu kültürlerden biri de Laz kültürüdür. Tablo 2’de Laz mutfağına ait bazı yemek türleri sunulmuştur. Yemeklerin içeriğine bakılacak olursa özellikle hamsi ve lahana yemeklerinde çeşitlilik görülmektedir. Hem balık hem de sebze temelli bir yapısı olması mutfağın farklı turist tiplerinin tadımına uygun hale getirilebilmesinin de önünü açmaktadır.

Laz mutfağı hem değişik kombinasyonları hem de Akçakoca geneline hâkim olan balık restoranı beklentisine uyacak içeriği ile Akçakoca’da sunulan turistik ürün çeşitliliğine ciddi katkılar sağlayabilecek potansiyelindedir.

4.2. Akçakoca’nın Coğrafi İşaretli Ürünleri

Coğrafi işaretli ürünler yöresel değerlerin tanıtılması, korunması ve yerel kalkınmada etkin rol oynayabilmesi adına rekabet avantajı sağlamaları nedenleri ile önem teşkil etmektedirler. Akçakoca turizminin farklı rotalara yayılması ve çeşitlendirilmesinde kurulan yöresel pazarın önemi büyüktür. Yöresel Pazar içerisinde sunulan Akçakoca’nın gastronomik değerlerinden en çok kabul gören ve pazarlananları coğrafi işaretli olarak belirlenen ürünleridir. Bu ürünler; Akçakoca Melengüceği tatlısı, Akçakoca mancarlı pide, Akçakoca sarı fındığı ve Akçakoca Kaplandede kestanesidir (Tablo 3). Bunun dışında Düzce genelinde ise; Düzce köftesi, Konuralp pirinci, düzce kestane kabağı, düzce şırası, yufkalı Konuralp pilavı, düzce şeker kamışı pekmezi, düzce fındıklı tahinli helvası, düzce kestane balı, düzce kestanesidir (Düzce İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2023).

Tablo 3. Akçakoca’nın Coğrafi İşaretli Ürünleri ve Özellikleri

Coğrafi işaretli ürün	Ürün grubu	Coğrafi işaretin türü	Tescil yılı
Akçakoca Melengüceği Tatlısı	Tatlı/Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar	Mahreç işareti	18.12.2017
Akçakoca Mancarlı Pide	Pide/Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar	Mahreç işareti	29.12.2017
Akçakoca Sarı Fındığı	Fındık / İşlenmiş ve işlenmemiş meyve ve sebzeler ile mantarlar.	Menşe adı	27.02.2019
Akçakoca Kaplandede Kestanesi	Fındık / İşlenmiş ve işlenmemiş meyve ve sebzeler ile mantarlar.	Mahreç işareti	19.01.2022

Kaynak: (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2023)

4.3. Akçakoca Restoranları ve Yöresel Tatları Sunma Durumları

Düzce savaş sonrası dönemin önemli göç merkezlerinden olduğundan birçok farklı etnik grubun yer aldığı çok kültürlü bir yapıya sahiptir. Bu durum bölgenin en çok mutfak kültüründe göstermiştir ve zengin bir menü potansiyeli ortaya çıkmıştır. Tablo 4 yöresel mutfak zenginliğinin Düzce’nin turistik bölgesi olan Akçakoca’daki restoranlarda ne şekilde yer verildiğini göstermektedir.

Tablo 4. Düzce’de sunulan yöresel yemek çeşitliliği

Restoranlar	Sunulan yöresel yemek türü	Restoranlar	Sunulan yöresel yemek türü
RES 1	1 tatlı	RES 2	4 balık 1 tatlı
RES 3	4 balık 1 tatlı	RES 4	4 balık 4 tatlı 1 çorba 1 kahvaltı
RES 5	1 kahvaltı 2 çorba 4 balık 3 tatlı	RES 6	1 kahvaltı 1 çorba 6 balık 2 tatlı

Akçakoca’da araştırmaya dahil edilen restoranların 4’ü balık lokantası, 2’si genel menü sunan restorandır. Tablo 4’ten anlaşılacağı üzere Akçakoca’nın bir kıyı kenti olması ve balıkçılığın yoğun yapıldığı bir yer olması sebepleriyle bahsedilen yöresel yemek çeşitlerinden en fazla balık çeşidi restoranlarda sunulmaktadır. RES 6’da sunulan balık çeşitlerinin farklı yemek kombinasyonlarını sunduğu için diğer restoranlardan sayıca ve çeşitlilik açısından üstünlük sağlamaktadır. RES6, tava ve ızgarada kızartılan balık yanında buğulama balık çeşitleri de sunmakta ve rakiplerinden bu noktada ayrılmaktadır. Tablo 4 bize restoranların menülerinde yöresel lezzetleri eklemeleri noktasında ön bir bilgi sunmakta ve yerel lezzetlere pek açık olunmadığını göstermektedir.

Tablo 5. Yemek çeşitlerinin restoranlara dağılımı

Yöresel yiyecek	Tercih edilen restoran	Yöresel yiyecek	Tercih edilen restoran
Balık		Çorba	
Hamsi	RES2, RES3, RES4, RES5, RES6	Tarhana	RES5
Palamut	RES2, RES3, RES4, RES5, RES6	Tatlı	
Barbun	RES2, RES3, RES4, RES5, RES6	Melengüceği*	RES3, RES4, RES5,
Mezgit	RES2, RES3, RES4, RES5, RES6	Fındık ezmesi**	RES4,
İstavrit	RES2, RES3, RES4, RES5, RES6	Helva**	RES3, RES4, RES5, RES6
Kahvaltı		Sütlaç	RES1, RES2, RES6
Mıhlama	RES4, RES5, RES6	Kabak tatlısı**	RES4, RES5

*Coğrafi işaretli ürün, **Coğrafi işaretli ürünle yapılan ürün

Tablo 5’i incelediğimizde otel-restoran olarak hizmet veren RES1’in menüsünde yöresel lezzetlerden sadece Sütlaç bulunduğu görülmektedir. RES4, RES5, RES6 balık restoranı olarak hizmet vermekte ve balık çeşitleri başta olmak üzere, çorba,

tatlı ve kahvaltıya mıhlama ekleme gibi seçenekler sunabilmektedirler. En fazla restoran sayısını balık çeşitlerinde görmekteyiz; bunu tatlılardan yöresel helva sunumları izlemektedir. Klasik helva sunumuna ek olarak; RES 4 güveç helva, RES5 sıcak helva, RES 6 fındıklı helva tabağı sunmaktadır. RES6 ayrıca özel Hamsiköy sütlacını menüsünde vurgulayan tek işletmedir. Yörenin coğrafi işaretli ürünlerinden olan Melengüceği tatlısı ise araştırmaya dahil edilen restoranların sadece 3 tanesinin menüsünde yer almaktadır.

Her iki tablo göz önünde bulundurulduğunda yöresel mutfağın sınırlı ve standart çeşitlilikte restoran menülerine dahil edildiği gözlenmektedir. Restoranlar risk almamak adına menülerini birbirlerinden farklılaştırmamış, yöresel lezzetleri menülerine dahil etmemişlerdir. Bir paydaş grubu olarak Akçakoca restoranlarının popüler restoranlarının yöresel ürünleri sunma, tanıtma ve koruma misyonlarını benimsemedikleri ve hizmet etmedikleri görülmektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

Akçakoca 1950'lerde turizmin ilk başladığı yer olarak nitelendirilmekle birlikte zaman içerisinde günü yakalayamamak ve stratejik bir turizm yönetimi sağlanamaması Akçakoca turizminin durağanlaşmasına, gerilemesine ve sadece denize indirgenen bir özelliğe bürünmesine neden olmuştur. Turizmde özgünlüğün önem kazandığı, farklı tecrübe yaşamak, farklı tatlar denemenin bir seyahat motivasyonuna dönüştüğü günümüzde sürdürülebilir turizm sürecinde alternatifler yaratma noktasında da önemli bir argüman sunmaktadır. Alternatif arayışlarının bir sonucu olarak ortaya çıkan turizm türlerinden olan gastronomi turizmi özgün tekniklerin, değerlerin ve tatların peşinde koşan kişilerin oluşturduğu bir guruhi ifade etmektedir. Bu noktada Akçakoca hem çok kültürlü yapısı hem de konumu itibarıyla hem büyükşehirlerden gelen hem de yurtdışından İstanbul, Ankara gibi büyük şehirleri gezmek için gelen turistler için büyük bir potansiyel barındırmaktadır. Nitelik açısından bir kentte sürdürülebilir turizm niteliği kazanmasına destek olabilecek potansiyele sahip olan gastronomi turizmi yöresel kültürü, pişirme ve sunum teknikleri içermesi dolayısıyla profesyonel iş birliklerini ve stratejik bir planlamayı gerektirmektedir. Fakat Akçakoca turizminin en önemli sorunlarından olan paydaşlar arası iletişimsizlik (Düzce Üniversitesi, 2022); her konuda olduğu gibi ürün ve hizmet geliştirilmesi noktasında kendisini göstermektedir. İşletmeler standart menü oluşturma yoluna gitmiş farklılaşma yöntemlerini ise içki servis edip etmeme ve konsept etrafında şekillendirmişlerdir. Restoranların menüleriyle farklılaşabilmeleri ve Akçakoca'nın restoran menüleri ile kendisine turist çekebilmesi olası olmakla birlikte; standardı bozmama isteği işletmeleri bu adımı atmaktan geri tutmaktadır. Kendine has coğrafi işaretli ürünlerinin yanında, farklı etnik gruplardan kişilerin yöreye yerleşmesi gastronomi alanındaki çeşitliliği arttırmış ve Akçakoca'yı çok sesli bir hale getirmiştir. Diğer yandan araştırmaya konu olan popüler restoranların oldukça standart ölçülerde ve tek tipleştirilmiş şekilde menülerine yansıttığı görülmektedir.

Araştırma soruları dahilinde araştırma sonucunu toparlamak gerekirse;

- Düzce’de 8, Akçakoca’da ise 5 farklı etnik kökenden insanın yaşadığı ve mahalleleştiklerini söylemek mümkündür.
- Potansiyel olarak 154 çeşit gastronomik ürüne sahip olursa da Akçakoca genelinde sunulan yöresel tatlar; balık çeşitleri, melengücceği tatlısı, sütlaç, helva çeşitleri, kabak tatlısı, fındık ezmesi, mancarlı pide, mıhlama ve tarhana olarak karşımıza çıkmaktadır.
- Akçakoca’nın coğrafi işaretli ürünleri; melengücceği tatlısı, mancarlı pide, sarı fındık ve Kaplandede kestanesidir. Yöresel lezzetlerin turistlere de sunulması amacıyla oluşturulan bir alan olan Yukarı mahalle Yöresel Pazarı’nda ise yöresel tat olarak melengücceği tatlısı, mancarlı pide, keş peyniri ve ev makarnası ziyaretçilere sunulmaktadır (Güngör ve Kök, 2021: Düzce İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2023). Alanda hem daha pratik olmaları hem de resmi bir tanımlama ve sınıflandırması bulunması nedenleriyle genellikle coğrafi işaretli ürünlere yer verilmektedir.
- Araştırmaya dahil edilen restoranlarda kahvaltı, çorba, balık çeşitleri, kırmızı et çeşitleri, salatalar, mezeler ve tatlılar bulunmaktadır ve 5’i balık çeşidi olmak üzere etnik temelli 12 çeşit sunulmaktadır.
- Farklı mutfaklara yönelik tatlar menülerde sınırlı ölçüde yer almaktadır. Ürünlerin büyük çoğunluğu balık çeşitleri (5) ve coğrafi işaretli veya coğrafi işaretli ürünle yapılan yiyecekleri (4) kapsamaktadır. Kalan 3 çeşitten 1’i Doğu Karadeniz yöresinden mıhlama, diğer iki ürün ise Türkiye’nin farklı noktalarında da ulaşılabilecek tarhana ve farklı metotlarla yapılan sütlaç çeşitlerini ifade etmektedir. Bu bağlamda aslında mıhlama dışında menülere yöresel amaçlı eklenen bir ürün bulunmamaktadır. Diğer bir deyişle; araştırma kapsamında Akçakoca’daki restoran menülerinin kent bünyesindeki etnik çeşitliliği yansıtmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Alanın bir gastronomi destinasyonu niteliği kazanabilmesi ve imajına yöresel yemek çeşitliliğini de ekleyebilmesi öncelikli olarak yemeklerin özüne sadık kalarak sunulan kalitesinden sonrasında ise çeşidinden geçmektedir. Destinasyondaki yemek potansiyel yemek çeşitliliğine Tablo 4 ve Tablo 5 ışık tutmaktadır. Araştırma kapsamında Akçakoca gibi yüksek etnik çeşitliliğe ve buna bağlı ortaya çıkan mutfak kültürünün standart bir ürün çeşitliliği ile restoran menülerine yansıtıldığı ortaya çıkmıştır. Yemek çeşitliliği Akçakoca’nın farklı merkezlerinde farklı lezzet kümelerinin kurulmasına olanak sağlayabilecek kadar geniştir. Buna göre Akçakoca’nın farklı mahallelerinde sağlanacak etnik mutfak stantları, restoranları veya büfeleri ile yöre içerisinde farklı lezzet durakları oluşturulması ve hatta kendi içerisinde gastronomi turu atılmasına olanak sağlayacak bir planlamanın yapılması da mümkündür. Bu belirli yerlerde grupların kontrolsüz toplanmalarını engelleyeceği gibi aynı zamanda turizme dahil olmak isteyen farklı mahallelerin, ileri yaştaki kadınların ekonomiye katılımlarını ve ekonomik bağımsızlıklarını kazanabilmelerini sağlayacak ilerici bir adım olacaktır. Bu noktada önemle dikkat edilmesi gereken husus planlamanın profesyonel kişilerce yapılması, taşıma kapasitesinin aşılmamasına sürdürülebilir olarak özen gösterilmesi ve kişilerin süreçlere katılımının gönüllülük esasına

bağlanmasıdır. Yapılacak turların yine kontrollü sağlanması, kurulacak restoranların, stant alanlarının ve büfeler ile çevresindeki oturulacak alanların otantik ve az sayıda insana hizmet verecek şekilde planlanması yörenin turizmle boğulmamasının sağlanması adına hayatidir.

Akçakoca tarihi ve birçok farklı etnik kökene ev sahipliği yapmış olmasının mükafatını nitelikli turist ve turizm türlerine yapacağı yatırımlarla alabilmesi mümkündür; bunun şu an için en optimum yolu gastronomi turizminde geçmektedir. Optimum niteliğinin içerisinde Akçakoca'nın sahip olduğu konum avantajının da daha etkili ve verimli şekilde kullanılması; Doğu Karadeniz mutfağı başta olmak üzere birçok farklı mutfağın tek merkezde tadılabileceği bir destinasyon oluşturulması da bulunmaktadır. Yapılan araştırma yerli vegan turistler ile Türkiye'yi ziyaret eden yabancı vegan turistlerin yöresel tatları denemeye istekli olduklarını ve deneyebilme imkanları olduğunda bunu değerlendirdiklerini ortaya koymuştur (Hatırnaz, 2023). İki metropol arasında yer alan Akçakoca'nın daima güçlü yönü olarak bahsedilen konumunun avantajını etnik çeşitliliğiyle birleştirebilmesi Akçakoca'yı önemli bir gastronomi kentine dönüştürme ihtimali barındırmaktadır. Vegan, glutensiz beslenme gibi farklı beslenme tercihlerine uygun örneklerinin geliştirilmesi ve sunulması yine farklı profillerdeki gastronomi turistlerinin de bölgeyi ziyaret etmeleri için bir neden verecektir. Bu tatların özünü kaybetmeden geliştirilebilmesi ve "alternatif" tanımlamasıyla sunulabilmesi için akademik çalışmalarla sürdürülebilir iş birliklerinin yanında yarışmaların, festivallerin düzenlenmesi ve geleneksel hale getirilmesi yörenin hareketlenmesi açısından önemli bir adım olacaktır. Yarışma ve/veya festivallerin yüksek sezon dışında zamanlara yayılması, Akçakoca'nın yıl boyu farklı yoğunluklarda farklı turist tipleri tarafından ziyaret edilmesini sağlayacak etkili bir yol olacaktır. Bu da turizmin bölgede sürdürülebilir olabilmesinin yolunu açacaktır. Yine festivallerin tanıtımlarının yapılabilmesi, istenen verimin elde edilebilmesi ve bozulmanın önüne geçecek sürdürülebilir bir turizm sürecinin işletilebilmesi adına sürdürülebilir turizm konularında uzman kişilerin desteği ile planlanması; yörenin taşıma kapasitesiyle yerel halkın yaşam kalitesinin göz önünde bulundurulması, festival alanına girişin biletli olması ve kişi, stant, gün ve saat sınırlandırmalarının yapılması gerekmektedir. Farklı tatlar daima merak konusudur ve gastronomi yakın zamanda önemli bir seyahat motivasyonu olarak kabul gördüğü de yadsınamaz bir gerçektir. Tüm bunlar dışında Akçakoca'yı bir gastronomi turizmi merkezine dönüştürmek adına;

- Akçakoca Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü iş birliği ile uzman aşçılardan yöresel tatların öğrenilmesi, yöresel tatların denendiği alanların oluşturulması ve derslerin müfredata eklenmesi, uygulamalar için projelerin geliştirilmesi,
- Hem yöresel tatların yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılmasını hem de profesyonel yollarla üretilmesi, çeşitlendirilmesi ve sunulması amaçlarıyla yine yüksekokul önderliğinde yöresel tatlara yönelik hem öğrencilere hem de yerel halka ve ilgililere yönelik kursların ve workshopların verilmesi ve bu sayede,

- Yukarı mahalle yöresel pazarı gibi farklı alanların oluşturulması veya pazarın bir kolunun farklı mutfaklara ayrılması; lokal, pratik tadım ve satış alanlarının oluşturulması,
- Akademi, kamu ve sektör iş birliği ile oluşturulacak tatların lüks ve popüler restoranlara tarzlarına uygun olarak eklenmesi,
- Vegan yöresel tatların keşfedilmesi, normalde vegan olmayan tatların veganlarının geliştirilmesi ve kentin farklı bölgelerinde satışa sunulmaları ilk adımda Akçakoca için büyük fark yaratacak adımlar olacaktır.

Mutfak kültürünün yaşatılması, ekonomik getiriye dönüştürülmesi ve turizmin 12 aya yayılması gibi birçok faydasının yanında yörede gastronomi turizminin geliştirilmesi farklı halk gruplarının turizme ve dolayısıyla ekonomiye katılımlarını destekleyecektir. Mutfak ağırlıklı bir turizm türünün geliştirilmesi ve bu geliştirmenin etnik köken temelinde yapılması ile farklı yaş gruplarından insanların bilgilerini paylaşabilmeleri ve ürünleri hayata geçirebilmeleri adına turizm sürecine dahil edilmelerinin yolu açılacaktır. Benzer şekilde yöresel mutfağa hâkim kadınların turizme dahil edilmeleri, iş gücüne katılmaları yine yörede sosyo-ekonomik hayattaki cinsiyet dengelerinin sağlanabilmesi adına önemli bir adım olacaktır. Bu gelişmeler Akçakoca'da uzun zamandır yapılamayan sürdürülebilir turizm kalkınması sürecinin başlangıcı olabilecek potansiyeli bünyesinde barındırmaktadır.

Kaynakça

- Akçakoca Belediyesi. (2023), “Akçakoca Tarihi”, <https://www.akcakoca.bel.tr/akcakoca-tarihi> (01.08.2023).
- Düzce Üniversitesi. (2022), “Akçakoca Turizm Çalıştayı Sonuç Raporu”, <https://cdn.duzce.edu.tr/File/GetFile/2a5c7365-002b-48fe-a7de-d306654281fc> (29.07.2023).
- Akdağ, G., Özata, E., Sormaz, Ü., Çetinsöz, B. C. (2016), “Sürdürülebilir Gastronomi Turizmi İçin Yeni Bir Alternatif: Surfurf”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4(1): 270–281.
- Aksoylu, K. (2009), *Laz Kültürü Tarih, Dil, Gelenek ve Toplumsal Yapı*, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Caney, S., Ryan, C. (2012), “Analyzing the Evolution of Singapore’s World Gourmet Summit: An Example of Gastronomic Tourism”, *International Journal of Hospitality Management*, 31(2): 309-318.
- Coşan, D., Seçim, Y. (2020), “Doğu Karadeniz Bölgesinde Yaşayan Laz Topluluklarının Dili, Gelenekleri ve Mutfak Kültürü Üzerine Bir Araştırma”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (45): 129-142.

- Çağlı, I. B. (2012), *Türkiye'de Yerel Kültürün Turizm Odaklı Kalkınmadaki Rolü: Gastronomi Turizmi Örneği*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Çalışkan, O. (2013), “Destinasyon Rekabetçiliği ve Seyahat Motivasyonu Bakımından Gastronomik Kimlik”, *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 1(2): 39-51.
- Çekal, N., Doğan, E. (2022), “Sürdürülebilir Gastronomide Standart Reçete ve Coğrafi İşaretlerin Önemi”, *Turizm Çalışmaları Dergisi*, 4(1): 49-60.
- Düzce İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2019), “Kültürel Çeşitliliği ile Düzce Lezzetleri”, <https://www.kulturportali.gov.tr/mrepo/eKitap/eb-KltrCesitliliğiileDuzceLezzetleri/> (27.07.2023).
- Düzce İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2023), “Coğrafi İşaretli Ürünler”, <https://duzce.ktb.gov.tr/TR-249197/cografisi-isaretli-urunler.html> (29.07.2023).
- Düzce İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2023), “Akçakoca Yukarı Mahalle Yöresel Pazarı”, <https://duzce.ktb.gov.tr/TR-283477/akcakoca-yukari-mahalle-yoresel-pazari.html#:~:text=Bu%20pazarda%3B%20Meleng%C3%BCcce%C4%9Fi%20at%C4%B1s%C4%B1ndan%2C%20mancarl%C4%B1,%C5%9Falvar%2C%20yazma%20ve%20%C3%A7e%C5%9Fitli%20i%C5%9Flemeler%2C> (27.07.2023).
- Emiroğlu, M. (1970), *Akçakoca'da Nüfus, Yerleşme ve Ekonomik Faaliyetler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 192. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Güngör, A., Kök, A. (2021), “Coğrafi İşaretli Ürünlerin Sürdürülebilir Gastronomi Turizmi Açısından Önemi: Akçakoca-Melengüçceği Tatlısı Örneği”, *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 5(1): 61-74.
- Hatırnaz, B. (2023), “Factors Affecting Satisfaction in Vegan Restaurants: A Qualitative Research on Vegan Customers”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 12(11): 1292-1304.
- Henderson, J C. (2009), “Food Tourism Reviewed”, *British Food Journal*, 11(4): 317-326.
- Hjalager, A. M., Corigliano, M. A., (2000), “Food for Tourists & Determinants of An Image”, *International Journal of Tourism Research*, 2(4), 281-293.
- Hjalager, A. (2002), *A Typology of Gastronomy Tourism*, A.M. Hjalager, & G. Richards (Ed.), *Tourism and Gastronomy*, Routledge, London.
- İlsay, S., Şahin, N. N., Doğdubay, M. (2017), “Turizm ve Yiyecek ve İçecek Endüstrisinde Sahnelenen Otantiklik (Eleştirel Bakış)”, *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 5(Special Issue 2), 169-181.
- Kivela, J., Crotts, J. C. (2005), “Gastronomy Tourism: A Meaningful Travel Market Segment”, *Journal of Culinary Science & Technology*, 4 (2/3): 39-55.

Quan, S., Wang, N. (2004), "Towards A Structural Model of The Tourist Experience: An Illustration from Food Experiences in Tourism", *Tourism Management*, 25(3): 297-305.

Royo-Vela, M. (2009), "Rural-Cultural Excursion Conceptualization: A Local Tourism Marketing Management Model Based on Tourist Destination Image Measurement", *Tourism Management*, 30(3): 419-428.

Sormaz, Ü., Özata, E., Güneş, E. (2015), "Turizmde Gastronomi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2): 67-73.

Tikkanem, I. (2007), "Maslow's Hierarchy and Food Tourist in Finland: Five Cases", *British Food Journal*, 109(9): 721-734.

Türkiye’de Öğrenim Gören Uluslararası Öğrencilerin Meslek Algısının Türk Öğrencilerle Kıyaslanması*

Adil KARABAL¹

Mustafa Emre ÇAĞLAR²

Özet

İstihdam söz konusu olduğunda, Türkiye’de öne çıkan sorunlardan biri nitelikli ara eleman açığıdır. Teknisyen, marangoz ve oto tamircisi gibi ustalık gerektiren mesleklerin toplumdaki itibarının düşük olmasının bu açığa katkıda bulunduğuna yönelik bir konsensüs vardır ve bu görüşü destekleyen ikna edici veriler söz konusudur. Bu çalışma, uluslararası öğrencilerin adı geçen mesleklere yönelik itibar algısının Türk öğrencilerden nasıl farklılaştığını anlamak için, yeni ve değerli bakış açıları kazandıracak fikrinden hareket etmiş ve Türkiye’de öğrenim gören uluslararası öğrencilerin çeşitli mesleklere yönelik itibar algısını Türk öğrencilerle kıyaslamıştır. Sonuç olarak Türkiye’de nitelikli ara eleman açığının söz konusu olduğu birçok mesleğe uluslararası öğrencilerin, Türk öğrencilerden daha yüksek itibar puanları atadığı tespit edilmiştir. Uluslararası öğrenciler, geleceğin meslekleri başlığı altında yer alan bir dizi mesleğe de Türk öğrencilerden daha yüksek puan atmıştır.

Anahtar Kelimeler: Meslek itibarı, Uluslararası işgücü, Ara eleman

JEL Sınıflandırması: M14, M54

Comparison of Perceptions of International Students in Türkiye towards Professions with Turkish Students

Abstract

When it comes to employment in Türkiye, one of the prominent problems is the shortage of qualified intermediate staff. There is a consensus that the low reputation of professions that require skills, such as technician, carpenter and auto mechanic, contributes to this gap, and there are convincing data supporting this view. This study is based on the idea that, understanding how the perceptions of the reputation of international students towards the mentioned professions differ from Turkish students, will bring new and valuable perspectives. For this purpose, the reputation perceptions of international students studying in Türkiye towards various professions were compared with Turkish students. As a result, we determined that international students assign higher reputation scores than Turkish students to many professions where there is a shortage of qualified intermediate staff. International students also assigned higher scores to a number of professions under the heading of future professions than Turkish students.

Keywords: Professional reputation, International labour force, Intermediate staff

JEL Classification: M14, M54

* Bu çalışma için Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu tarafından 27.05.2022 tarih ve 501 sayılı karar numarası ile etik kurul izni alınmıştır.

¹ Dr., Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, adil.karabal@hotmail.com, orcid.org/0000-0003-3350-0928

² Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, emre.cag@gmail.com, orcid.org/0000-0003-4477-5898

1. Giriş

Türk endüstrisinin önemli sorunlarından biri nitelikli ara eleman açığıdır (Aydın ve Başaran, 2022; Yıldırım alp vd., 2014; Çetinkaya ve Erdoğan, 2009; Zorlu, 2012; Tekin, 2019). Bu sorunun sosyo-kültürel temelleri olduğuna işaret eden veriler söz konusudur. Sunar'ın (2019) araştırmasında iyi bir işte aranan nitelikler arasında “işin toplumdaki saygınlığı”, “iyi bir ücret” ten sonra ikinci sıraya yerleşirken; zanaatkâr mesleklerin veya teknisyen, marangoz ve oto tamircisi gibi ustalık gerektiren işlerin itibar sıralamasında ön plana çıkmadığı gözlenmektedir. Adı geçen meslekler Türkiye’de yeterince itibarlı ya da saygın değildirler. Üstelik iyi bir ücretin ilk aranan nitelik olması ile çelişen biçimde, Türkiye’de itibar görmeyen kimi mesleklerin gelirleri, itibarlı meslekler düzeyindedir. Örneğin TÜİK’e göre (2014), ISCO 88 meslek grupları içinden montajcılar, elektrik işleri ile metal işlemede çalışan sanatkârlar; sayısal işlemler yapan büro elemanları ya da yardımcı sağlık profesyonelleri kadar ortalama yıllık brüt kazanç elde etmiştir. Dolayısıyla Türk vatandaşları özellikle ara eleman olarak nitelendirilen bazı mesleklere, bu mesleklerin sağladığı gelire paralel itibari değer de atamamaktadır. İşgücü piyasasında açık olan işler bulunmasına rağmen, gerekli işgücünün temin edilememesi paradoksu, özellikle işverenlerce, ilgili kuruluşlarca ve kamuoyunda “iş beğenmeme” söylemi olarak ortaya çıkmaktadır (Şahin, 2019).

Diğer taraftan Türkiye, son yıllarda özellikle ikinci ve üçüncü dünya ülkelerinden yoğun bir göç almış ve ülkemizde çalışmaya müsait işgücü oranında artış yaşanmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2018). İkili emek piyasası teorisi, gelişmiş ekonomilerde yabancı işgücüne sürekli bir talep olacağını öngörür ve bu talebin temel nedeni gelişmiş toplumlardaki yerli işçilerin; düşük ücretli, geçici, vasıfsız, tehlikeli ve düşük prestij gerektiren işlerden uzak durma eğiliminde olmalarıdır. Portes’e göre, göç, gönderen ülke ve alan ülkelerin her ikisinin de toplumsal yapısında önemli dönüşümler meydana getirmektedir (Van Hear, 2010: 1533). Türkiye, bugün eş zamanlı olarak hem göç veren kaynak ülke hem göç alan hedef ülke hem de göçlere geçiş güzergâhı olarak transit ülke pozisyonundadır ve ekonomik ve kültürel sermaye sahibi göçmenlerin iş yaşamına dâhil oluşu ve gerçekleştirdikleri yatırımlar, ülke ekonomisine katma değer oluşturur (Yaman, 2021).

Yukarıdaki verilerin ışığında bu çalışma, nitelikli ara eleman açığı açısından, yurt dışı kaynaklı göçün ne anlama geldiğini biraz daha netleştirmeyi amaçlanmaktadır. Uluslararası öğrencilerin özellikle ara (teknokratik) mesleklere yönelik itibar algısının Türk öğrencilerden nasıl farklılaştığını anlamak, Türk Endüstrisinin oyuncularına yeni ve değerli bakış açıları kazandıracaktır. Diğer taraftan bu çalışma ile Sunar'ın (2019) bulguları farklı bir veri seti üzerinden sınanmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

“Meslek”, en genel anlamıyla insanların geçimini sağlamak üzere yaptıkları iş olarak tanımlanabilir. TDK mesleği; “belirli bir eğitimle kazanılan, sistemli bilgi ve becerilere dayalı, insanlara yararlı mal üretmek, hizmet vermek ve karşılığında para kazanmak için yapılan, kuralları belirlenmiş iş” olarak tanımlamıştır (TDK, 2022).

“Meslek Algısı”, toplumun o mesleğe ilişkin hislerinin, düşüncelerinin ve alana özgü mesleki eğitimi nasıl gördüklerinin kavramsal bir tanımıdır (Tarım, 2013: 8). Mesleki itibar, mesleğin sosyal konumunun toplum tarafından algılanması ve değerlendirilmesi ile ortaya çıkan ve arka planda sosyo-ekonomik koşullara bağlı olarak sürekli değişim içerisinde olan bir olgudur (Sunar, 2019: 30). Birey, hem toplumun bir parçası olmuş olmasından doğan hem de ilgili mesleğe atanan toplumsal değerden doğan bir saygınlık edinir. Bir meslek, mensubu olan kişiye toplum içinde ne kadar saygınlık kazandırıyor ise prestijli ya da itibarlı bir meslek olarak algılanması da o kadar yüksek olmaktadır (Sunar, 2019). Meslekler; itibarları, yarattıkları iş tatmini, fonksiyonellikleri ve kişilere yükledikleri kimlikler nedeniyle her toplumda farklı prestije sahiptir (İlhan, 2004). İmaj ise kişi, kuruluş ya da durum hakkında tüm görüşlerin toplamı olarak açıklanabilir (Peltekoğlu, 2001). Dolayısıyla “Meslek İmajı”, bir mesleğin insanlar üzerinde bıraktığı izlenim veya bir mesleğin kişiler tarafından yorumlanması ve değerlendirilmesi olarak tanımlanabilir.

“Mesleki İtibar”ın iki kaynağından biri mesleğin özellikleri, diğeri toplumdaki imgesidir. İkisi birbirini uzun vadede ve karşılıklı etkileşim ile belirler. Mesleğin ortalama geliri, mesleğe duyulan ihtiyaç, mesleğe atfedilen ahlaki değer, mesleği elde etmek için gerekli eğitimin niteliği, mesleki güç veya bağımsızlık, döneme göre mesleki itibarı belirleyen etkenler arasında yer alır (Sunar, 2019). Sanayi sonrası bilgi toplumlarında mesleklerin sosyal anlam ve önemleri hakkındaki değerlendirmeler ciddi bir önem arz etmektedir. Meslek incelemelerine dair 1960’lardan itibaren başlayan yeni arayışlarla birlikte eğitim, gelir ve mülkiyet etkenlerini de hesaba katan çok değişkenli mesleki itibar çalışmaları gelişmiştir.

“Ara eleman”, işletmelerde genellikle teknik düzeyleri ile ön plana çıkan ve alt düzeydeki çalışanları temsil eden, işçi ile mühendis, yönetici ile idari personel arasındaki kademelerde istihdam edilen işgücünü ifade eder. Ara elemanlar mesleki teknik eğitim sisteminde yetiştirilmekte ve işletmelerin ihtiyaç duyduğu beceri ve davranışlar bu sistem içerisinde kazandırılmaktadır (Zorlu, 2012: 53-54; Akyurt, 2009: 177).

2.1. Yurtiçi Literatür

Ülkemizde meslek itibarı üzerine belki en kapsamlı çalışma, Sunar vd. tarafından 2014-2015 yıllarında TÜBİTAK desteğiyle yürütülen Türkiye’de Çalışma Hayatı ve Meslekler konulu araştırmadır. Temel amacı, Türkiye’de çalışma hayatı, istihdam ve mesleki itibar konularında kapsamlı bir analiz ortaya koymak olan araştırmanın ikincisi, 2019 yılında gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında, 26 ilde 2.711 kişiyle yüz yüze görüşmeye dayanan bir anket çalışması gerçekleştirilmiş, katılımcılardan 133 farklı mesleğe 0 ila 100 arasında bir puan vermeleri istenmiş, alınan cevapların ortalaması üzerinden Türkiye Meslek İtibarı Skalası oluşturulmuştur (Sunar, 2019).

Türkiye’de yapılan diğer çalışmaların genelde tek bir mesleğe odaklanıp, ilgili mesleğe ilişkin algılanan imaja ya da mesleki benlik saygısına yoğunlaştığı görülmüştür. Üredi (2010) öğretmenlik mesleğine dair algıyı, Taşkın Yılmaz vd.

(2014) hemşirelik ve ebelik mesleğine dair algıyı incelemişlerdir. Yılmaz ve Tanrıverdi (2017: 622) aşçıların meslek uyumları ile ilgilenmiş, Koçer ve Özel (2018: 669) Halkla İlişkiler ve Tanıtım bölümü öğrencilerinin mesleklerine yönelik algısını araştırmış, Durmuşoğlu vd. (2009: 76-86) Azeri öğrencilerin öğretmenlik mesleğine ilişkin pozitif tutumunun Türk öğrencilerden daha yüksek olduğunu bulmuş, Çetin vd. (2019: 1972) turizm eğitimi alan öğrencilerin meslek algısının demografik özelliklerine göre nasıl farklılaştığını incelemiştir.

Meslekler klasik sosyolojide modern toplum çözümlemesinin temel yapı taşlarından biridir. Hem Durkheim hem de Weber, modern toplumu mesleklerin gelişimi üzerinden açıklamıştır. Marx teorisinde, modern toplumun açıklanmasında mesleklere, artan iş bölümü ve uzmanlaşmaya merkezi bir yer vermiştir. Çağdaş sosyolojide, mesleki itibar analizi hakkında önemli bir birikim bulunmaktadır (Eslinger, 2008).

1968'de Uluslararası Çalışma Örgütü (UÇÖ) tarafından geliştirilen Uluslararası Standart Meslek Tasnifi (International Standart Classifications of Occupations, ISCO) karşılaştırmalı incelemeler için kavramsal ve teknik bir zemin oluşturmuştur. Treiman ve Ganzeboom (1996) uluslararası düzeyde bir karşılaştırma için standardizasyon sağlayan bir mesleki itibar modeli geliştirmeye çabalamıştır. Treiman (1977) aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 60 farklı ülkede karşılaştırmalı bir araştırma yürütmüştür. Bu araştırma sonucunda, uluslararası düzeyde mesleki itibar sıralaması üzerinde büyük bir ittifak olduğu gözlemlenmiştir. Uluslararası geçerliliğe sahip bir ölçek geliştirmeye çalışan Treiman'a göre mesleğin itibarı sosyal ve kültürel gruplara göre değişkenlik göstermemektedir. İtibar bu meslekle elde ettikleri ayrıcalık ve güç ile bağlantılıdır. Treiman'a göre bütün toplumlarda mesleki itibar benzer örüntülere sahiptir ve bunları ifade edecek bir endeksi oluşturmak mümkündür. Treiman modelinin uluslararası geçerliliğe sahip olduğunu söylemekle birlikte, farklı toplumlarda çok çeşitlilik gösteren istisnaları da (askerler, polisler ve öğretmenler gibi) tespit etmiştir. Ancak bu onun tezine yöneltilen, kültürel farkları görmezden geldiği yönündeki eleştirileri engelleyememiştir (Haller ve Bill, 1979).

Meslekler aynı zamanda toplumsal fayda temin ettiği için zamanla farklılaşan toplumsal hayatla birlikte değişen gereksinimlere de yanıt vermesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle mesleklerin yapılarında, türlerinde, niteliklerinde, işlevlerinde, oluşturdukları sosyal değerlerde, gerektirdikleri becerilerde de yaşanan sosyal değişimlere bağlı olarak farklılıklar meydana gelmiştir. Böylelikle prestijli meslekler de bu sürece uygun olarak her dönem farklılık göstermiştir. Örneğin Tanzimat dönemi öncesinde Osmanlı toplumunda zanaatkârlık (Doğan, 2012: 69) popüler bir meslek olarak algılanırken, Tanzimat ilanından sonra esnaf teşekküllerinin kaldırılması zanaatkârlık mesleğinin toplumdaki algısını olumsuz etkileyerek, mesleğin altın çağının kapanmasına sebep olmuştur (Öztürk, 1990: 25). Osmanlı toplumunda duraklama ve gerileme dönemlerinde din görevliliği ve memuriyet meslekleri o dönemin genç jenerasyonu tarafından en çok ilgi gören meslekleri olurken, sanayi devrimi sonrasında fabrikaların hızlı ve verimli üretime

geçmesi ile işgücü yönetimi önem kazanmaya başlamış 'idari amirlik' günümüze kadar gözde meslekler içinde yerini korumuştur (Ülken, 1994: 235).

2.2. Yurtdışı Literatür

Uluslararası yazındaki çalışmalar (Saks vd., 2016; Luchesi vd., 2009; IPSOS, 2021; McCarthy, 2022; Varkey Foundation, 2018; Buffett, 2022; Australian Council of Professions, 2017; Brennan, 2022; Brice, 2020; Müller vd., 2018) ile Sunar'ın (2019) araştırması karşılaştırıldığında şu hususlar ön plana çıkmaktadır: a) İncelenen ülkelerde doktor, bilim insanı, hemşire ve öğretmen mesleğinin itibar sıralamasında en üstlerde yer aldığı görülmüştür. Sunar'ın çalışmasında da benzer durum söz konusudur. b) Avrupa ve ABD'de, Türkiye'deki durumun aksine, en düşük itibara sahip meslek politikacıdır. c) ABD, İngiltere ve İrlanda'da, hemşire ve doktor yüksek itibarlı meslek iken; araba galericileri, politikacılar, reklam ve pazarlama uzmanı en düşük itibara sahip meslek olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünyada sağlık ve eğitim alanındaki meslekler itibarı yüksek olan meslekler olarak karşımıza çıkarken, politikacılar düşük mesleki itibara sahiptir. Ülkemizdeki durum ise ileri düzeyde eğitim gerektiren mesleklerde adı geçen literatürde incelenen ülkeler ile paralel iken; ayrıca yüksek otoriteye sahip, devletle ilintili meslekler de ön plana çıkmaktadır. Polislik mesleği her ülkede benzer ve yüksek itibara sahiptir. d) Uluslararası yazında ara eleman denilen teknoloji meslekleri orta ila üst düzeyde itibara sahip görünürken, ülkemizde orta ila alt düzeyde itibara sahiptir.

2.3. İş Beğenmeme Olgusu

İşgücü piyasasında açık olan işler bulunmasına rağmen, gerekli işgücünün temin edilememesi paradoksu, özellikle işverenlerce ilgili kuruluşlarca ve kamuoyu tartışmalarında "iş beğenmeme" söylemi olarak ortaya çıkmaktadır (Şahin, 2019). Akkaya'nın (2017) yaptığı çalışmada 10 farklı iş ve meslek danışmanı ile mülakat gerçekleştirilmiş ve "iş beğenmeme" olgusunun kesinliği üzerinde görüş birliği olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Gençlerin aileleri tarafından çocukluktan itibaren mutlaka üniversite mezunu olarak beyaz yaka işlerde çalışmaları gerektiği düşüncesiyle büyütülmeleri ve bu yüzden büyük hayallerle karşılarına çıkan birçok işi beğenmedikleri kanısı danışmanların ortak söylemleridir. İş beğenmeme olgusu ile ilgili olarak kariyer ve meslek danışmanları; eğitim-istihdam ilişkisinin önemine değinmişler; bireylerin ya istemedikleri programlarda okumak zorunda kaldığını ya da okudukları bölümleri seçerken çalışma alanlarını tam olarak tanımadan bu alanları seçtiklerini beyan etmişlerdir.

Sunar (2019) Türkiye'de en çok istenmeyen mesleklerin a) kamu istihdamından, b) teknik beceriden ve c) mesleki otoriteden en uzak işler olduklarını ifade ediyor. Kamu istihdamına ve mesleki otoriteye yönelimin nedenleri tartışılmayacaktır fakat Türkiye gibi hem güç mesafesinin yüksek olduğu hem de kolektif olan toplumlarda (Hofstede vd., 2010) beden gücü gerektiren mesleklerin düşük itibara sahip olduğuna yönelik paylaşılan kanılar vardır (Drucker, 2009). Türkiye'de gözlenen kritik düzeyde düşük kişiler arası güven de (World Value Survey - OurWorldinData, 2022) anonim şirketler aleyhine çalışarak bu tabloya katkıda bulunmaktadır.

3. Araştırma

3.1. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Çalışmanın evreni, 2022 ve 2023 yıllarında Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde öğrenim görmekte olan Türk ve Uluslararası öğrencilerden oluşmaktadır. Bu kapsamda tabakalı rastgele örnekleme metoduyla 250 Türk ve 250 Uluslararası öğrenciye ulaşılmıştır.

3.2. Veri Toplama Aracı ve Metodoloji

Veri toplama aracı olarak Sunar'ın (2019) "Türkiye'de Çalışma Hayatı ve Meslekler" konulu araştırmasında kullanılan 'Mesleklere Yönelik Algılanan İtibar' ölçeği kullanılmıştır. Ölçekte yer alan meslekler için ISCO 08 meslek tasnifinin 3. düzeyindeki gruplar temel alınmış ve her gruptan en az bir meslek seçilerek elde edilen 133 mesleğe katılımcılardan kendi kanaatlerine göre 1 ile 100 arasında bir itibar puanı atamaları istenmiştir. Bu ölçek, ön anket çalışması olarak 2021-2022 eğitim öğretim yılı bahar yarıyılında Ondokuzmayıs Üniversitesinde öğrenim görmekte olan 26 Türk 15 uluslararası öğrenci olmak üzere 41 öğrenciye bir kısmı çevrimiçi bir kısmı fiziksel ortamda uygulanmıştır. Aynı kişilerin hem çevrimiçi hem de fiziksel ortamda ankete katılmaları ihtimaline karşı anketlere ID numarası verilerek tek tek incelenmiştir. Sonuçlar Sunar'ın çalışması ile karşılaştırılmıştır. Buna göre itibar sıralamasında üst sıralardaki mesleklere benzer itibar skoru atanırken, uluslararası öğrencilerin birçok mesleğe farklı itibar skoru ataması dikkat çekmiştir. Geri bildirimler ve uzman görüşleri çerçevesinde ölçekte yer alan bazı meslekler uluslararası karşılığı olmadığı ve birbirine benzediği için listeden çıkarılmıştır. Bazı yakın gruplar da birleştirilerek temsil edici ortak bir meslek seçilmiştir. İmam, falcı/astrolog, muhtar ve dansöz gibi mesleklerin kimi ülkelerde uluslararası karşılığı olmadığı için ölçekten çıkarılmışlardır. Ayrıca bina-büro temizlikçisi ile evlerde çalışan temizlikçi benzer olduğu için Temizlikçi (Genel) olarak değiştirilmiştir. Buradan hareketle oluşturulan listeye uluslararası karşılığı olan geleceğin meslekleri ve temininde güçlük çekilen meslekler de eklenerek 133 olan meslek sayısı 148'e çıkarılmıştır. Aynı şekilde 148 mesleğe katılımcılardan kendi kanaatlerine göre 1 ile 100 arasında bir itibar puanı vermeleri istenmiş. Anketin güvenilirliğini sağlamak için katılımcıların bazı mesleklerin ne olduğunu bilmeden bir puan verme ihtimallerine karşı, katılımcılara soruya cevap vermeme seçeneğinin olduğu hatırlatılmış ve ankete iki sahte meslek dâhil edilmiştir (septonom ve prolojist). Araştırmaya katılanların büyük çoğunluğu, bu iki mesleğe puan vermemeyi tercih etmiştir. Bu mesleklere cevap verenler, anketi okumamış olma ihtimaline karşı veri setinden çıkarılmışlardır. Bu da ankette sorulan mesleklerin bilinirlik sorunu olmadığını, katılımcıların bilmedikleri mesleklere puan vermediğini ve mesleki itibar puanlarının sağlıklı olduğunu göstermiştir. Ayrıca her mesleğe 100 puan verenler ile her mesleğe 0 verenler veri setinden çıkartılmıştır. Nihayet ardışık rakamlar kullanarak puan verenler de veri setinden çıkartılmıştır.

Bu kapsamda, 'Mesleklere Yönelik Algılanan İtibar' ölçeği, 2022 ve 2023 yıllarında Ondokuz Mayıs Üniversitesinde öğrenim görmüş olan, 250'si Türk ve

250'si uluslararası öğrenci olmak üzere toplam 500 öğrenciye uygulanmıştır. Veri setinin geçerlilik ve güvenilirlik analizleri yapılmış ve grupların mesleklere atfettikleri itibari değerler Bağımsız Örneklem t-testleri vasıtası ile karşılaştırılmıştır. Uluslararası öğrencilerin Türk öğrencilere göre meslek puanlarının anlamlı olarak yüksek olduğu 94 meslek bulunmuştur. Tablo 3'te gösterildiği gibi bu mesleklerden %59'u teknisyenler, teknikerler ve yardımcı profesyonel meslek mensuplarının yer aldığı ara eleman olarak nitelendirilen ve işgücü piyasasının talep ettiği, temininde güçlük çekilen mesleklerden oluşmaktadır. Buna karşın Türk öğrencilerin uluslararası öğrencilere göre meslek puanlarının anlamlı olarak yüksek olduğu 9 meslek bulunmuştur. 45 meslekte ise Türk öğrencilerle uluslararası öğrencilerin meslek itibar puanları arasında anlamlı bir fark bulunmadığı görülmüştür.

Çalışmaya 2021-2022 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde Mayıs ayında Samsun ili ve ilçelerindeki Ondokuz Mayıs Üniversitesine bağlı akademik birimlere bizzat gidilmek suretiyle anket dağıtımına başlanmıştır. Anketler ders hocaları vasıtasıyla dağıtılmış ve toplanmıştır. Aynı zamanda Uluslararası öğrencilere ulaşmak için OMÜ Uluslararası İlişkiler Birimi, TÖMER, Uluslararası Öğrenci Derneği ve İHH (İnsani Yardım Vakfı) ile iletişim kurularak destekleri sağlanmıştır. Bu kapsamda uluslararası öğrencilerin bulunduğu çeşitli etkinliklere (Tanıtım etkinliği, toplantı-tanışma etkinliği, sınav etkinliği vb.) katılarak anketlerin yüz yüze uygulanması sağlanmıştır. Sonuç olarak 250 Türk ve 250 uluslararası öğrenci olmak üzere 500 öğrenciye ulaşılarak, 2022-2023 eğitim-öğretim yılı güz döneminde araştırma tamamlanmıştır.

Güvenirlilik testinden önce verilerin normallik dağılımı gösterip göstermediği test edilmiştir. Güvenirlilik testinin ardından uygulanan analizlerde; normal dağılım gösteren veriler Bağımsız Örneklem t-testine tabi tutulmuş; göstermeyenler ise Nonparametric bir Test olan Mann Whitney U Testine tabi tutulmuştur. Sonuçların değerlendirilmesinde $p < 0,05$ istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmiştir.

Fiziksel ortamda toplanan 500 anket verisine ID numarası verilerek, cevaplar bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Anketin güvenilirliği, Cronbach's Alpha üzerinden değerlendirilmiştir. Veri setinin Cronbach's Alpha değeri Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Güvenirlilik Testi

Örneklem	Geri Dönüş	Cronbach's Alpha
500	500	0,984

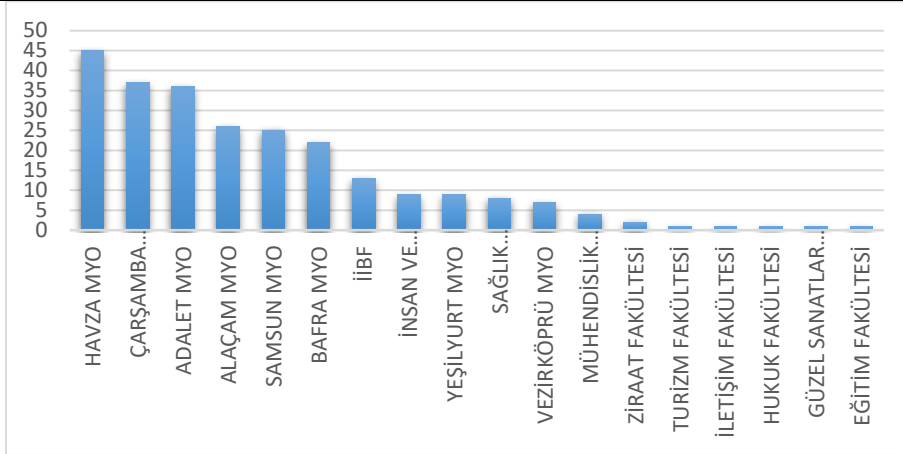
3.2.1. Sosyo-Demografik Özellikler

Tablo 2'de, örnekleme ait cinsiyet, yaş, lise türü, medeni durum, doğum yeri, hane geliri, aile yerleşim yeri, baba ve anne eğitim düzeyi, iş deneyimi bilgilerinin yer aldığı tanımlayıcı istatistikler gösterilmektedir. Demografik değişkenleri değerlendirmek amacıyla frekans dağılımlarından (N) ve yüzde (%) değerlerinden faydalanılmıştır.

Tablo 2: Örneklemin Sosyo-Demografik Değişkenleri

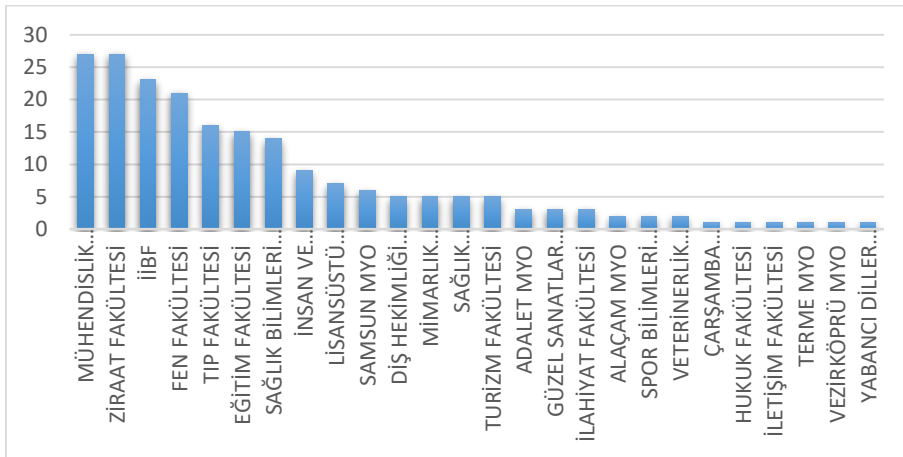
	Türk Öğrenciler			Uluslararası Öğrenciler		
	Kategorisi	N	%	Kategorisi	N	%
Cinsiyet	Kadın	154	61,60	Kadın	97	39,10
	Erkek	96	38,40	Erkek	151	60,90
Yaş	15-20	126	52,10	15-20	90	36,60
	21-26	108	44,60	21-26	102	41,50
	27-35	6	2,05	27-35	35	14,20
	36-40	1	0,04	36-40	12	4,90
	40>	1	0,04	40>	7	2,80
Mezun Olunan Lise Programı	Genel	92	37,20	Genel	93	38,60
	Meslek Lisesi	92	37,20	Meslek Lisesi	37	15,40
	Fen Lisesi	12	4,90	Fen Lisesi	63	26,10
	Diğer	51	20,60	Diğer	48	19,90
Medeni Durum	Evli	5	0,02	Evli	19	7,70
	Bekâr	244	0,98	Bekâr	227	92,30
Hane Geliri (TL)	Geliri yok	25	10,00	Geliri yok	56	22,40
	0-3.000	46	18,40	0-3.000	58	23,20
	3.001-6.000	91	36,40	3.001-6.000	50	20,00
	6.001-9.000	45	18,00	6.001-9.000	41	16,40
	9.001-12.000	25	10,00	9.001-12.000	20	8,00
	12000 >	18	7,20	12000 >	25	10,00
Yerleşim Yeri	Kır	55	22,00	Kır	55	22,7
	Kent	195	78,00	Kent	188	77,3
Baba Eğitim Düzeyi	İlkokul	134	54,30	İlkokul	35	14,30
	Lise	78	31,60	Lise	51	20,90
	Ön lisans	12	4,90	Ön lisans	31	12,70
	Lisans	19	7,70	Lisans	84	34,40
	Lisansüstü	4	1,60	Lisansüstü	43	17,60
Anne Eğitim Düzeyi	İlkokul	166	67,20	İlkokul	46	18,80
	Lise	59	23,90	Lise	68	27,80
	Ön lisans	6	2,40	Ön lisans	38	15,50
	Lisans	15	6,10	Lisans	63	25,70
	Lisansüstü	1	0,40	Lisansüstü	30	12,20
Çalışma Deneyimi	Var	125	0,51	Var	110	0,45
	Yok	122	0,49	Yok	134	0,55

Tablo 2 incelendiğinde dikkat çeken hususlardan biri cinsiyet değişkenidir. Buna göre; Türk öğrencilerin yarısından fazlasının (%61.6) kadın olduğu; buna karşın uluslararası öğrencilerin çoğunun (%60.9) erkek olduğu görülmektedir. Yaş aralığı değişkeninde; Türk öğrencilerin çoğunluğu (%52.1) 15-20 yaş aralığında olduğu görülürken; uluslararası öğrencilerin %36,6'sının 15-20 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Türk öğrencilerin yarısından fazlası (%67) Karadeniz Bölgesinden; uluslararası öğrencilerin yarısından fazlası (%67) Orta Asya ve Orta Doğu bölgelerindedir. Yabancı öğrencilerin hane (ailenin elde ettiği) gelirlerinin Türk öğrencilere kıyasla düşük-yüksek gelir bandında daha fazla uçlara yığıldığı anlaşılmaktadır. Yabancı öğrencilerin ebeveynleri görece daha eğitilidir.

Şekil 1: Türk Öğrencilerin Akademik Birimlere Göre Dağılımı

Türk öğrencilerin öğrenim gördükleri akademik birimlere göre dağılımlarına bakıldığında sırasıyla %18,5'inin (45 kişi) Havza MYO, %14,92'sinin (37 kişi) Çarşamba Ticaret Borsası MYO, %14,52'sinin (36) Adalet MYO'nda yoğunlaştığı görülmektedir. En düşük katılımcı oranı ise %0,4 (1 kişi) Hukuk Fakültesi ve %0,4 (1 kişi) Güzel Sanatlar Fakültesi'nde öğrenim gördükleri görülmektedir.

Şekil 2: Uluslararası Öğrencilerin Akademik Birimlere Göre Dağılımı

Uluslararası öğrencilerin öğrenim gördükleri akademik birimlere göre dağılımlarına bakıldığında %13,11'inin (27 kişi) Mühendislik Fakültesi, %0,49'unun (1 kişi) ise Yabancı Diller Yüksekokulunda öğrenim gördüğü görülmektedir.

3.2.2. Meslek İtibarının Kıyaslanması

Bu çalışmada, öğrencilerin mesleklere atadıkları itibar puanları, Türk ve Uluslararası Öğrenciler grupları arasında karşılaştırmalar bağımsız örneklem t-testine ya da Mann Whitney U testine tabi tutulmuştur. Bu karşılaştırmalardan anlamlı fark olduğu tespit edilenlere (çobanlık mesleği istisna) ilişkin değerler Tablo 3'te gösterilmiştir. Tablo 3'te meslekler, iki grup arasındaki puan farkının en yüksek olduğu meslekten en düşük olduğu mesleğe doğru sıralanmıştır. Dolayısıyla

“Dikiş Makinesi Operatörü” mesleğine uluslararası öğrencilerin atadığı ortalama itibar puanı 57,2 iken, Türk Öğrencilerin atadığı ortalama itibar puanı 44,9’dur ve sorgulanan tüm meslekler arasında en yüksek fark 12,3 puan ile bu mesleğe aittir.

Tablo 3: Mesleklerin Karşılaştırmalı İtibar Puanı

Sıra No	Meslek	Türk Öğrenciler	Uluslararası Öğrenciler	Puan Farkı	<i>p</i>	Açıklama
1	Dikiş Makinesi Operatörü	44,97	57,28	12,31	0,000	İstihdam Açığı
2	E-Ticaret Uzmanı	49,06	61,05	11,98	0,000	Geleceğin Meslekleri
3	Kapıcı	37,88	49,65	11,77	0,000	
4	Anketör	41,29	52,41	11,12	0,000	
5	Otel Kat Görevlisi	41,75	52,82	11,07	0,000	Temininde Güçlük Çekilen Meslek
6	Bulaşıkçı	39,80	50,87	11,07	0,000	İstihdam Açığı
7	Halkla İlişkiler Uzmanı	51,90	62,68	10,78	0,000	İşgücü Piyasasının Talebi
8	Mağaza/Market Satış Elemanı	43,37	54,09	10,72	0,000	İstihdam Açığı- Temininde Güçlük Çekilen Meslek
9	Reklam ve Pazarlama Uzmanı	45,85	56,53	10,67	0,000	İşgücü Piyasasının Talebi-İstihdam Açığı
10	Sigorta Satış Temsilcisi	44,11	54,44	10,33	0,000	İşgücü Piyasasının Talebi
11	Bahçıvan	45,96	56,23	10,27	0,000	
12	Boyacı	43,54	53,69	10,15	0,000	
13	Ütücü	37,11	47,19	10,07	0,000	İstihdam Açığı
14	Web Tasarımcı	55,62	65,66	10,03	0,000	İstihdam Açığı
15	Çocuk Bakıcısı	48,36	58,30	9,92	0,000	
16	Atık Yönetim Uzmanı	50,40	60,28	9,87	0,000	Geleceğin Meslekleri
17	Lokomotif Sürücüsü	46,41	56,28	9,87	0,000	
18	Fabrika/İmalat İşçisi	45,50	55,36	9,86	0,000	Temininde Güçlük Çekilen Meslek- İstihdam Açığı
19	İstatistikçi	49,74	59,56	9,81	0,000	
20	Kontrol Ve Otomasyon Mühendisi	52,78	62,56	9,77	0,000	Geleceğin Meslekleri
21	Tesisatçı(Elektrik, Su, Bina)	48,03	57,50	9,47	0,000	
22	Hasta ve Yaşlı Bakım Elemanı	52,70	62,15	9,45	0,000	Geleceğin Meslekleri
23	Mekanik ve Elektronik Makine Montajcısı	49,65	59,10	9,44	0,000	İstihdam Açığı
24	Sermaye Piyasası Uzmanı	48,54	57,86	9,32	0,000	İşgücü Piyasasının Talebi
25	Dekoratör	49,59	58,84	9,25	0,000	Geleceğin Meslekleri
26	Temizlikçi	47,48	56,68	9,20	0,000	İşgücü Piyasasının Talebi
27	Basımcı/Matbaacı	47,33	56,40	9,07	0,000	
28	İnşaat İşçisi	49,93	58,98	9,05	0,000	Temininde Güçlük Çekilen Meslek
29	Otopark Görevlisi	39,72	48,75	9,02	0,000	
30	Veznedar	49,02	58,00	8,97	0,000	
31	Emlakçı	46,68	55,63	8,94	0,000	İşgücü Piyasasının Talebi
32	Beden İşçisi	47,22	56,00	8,78	0,000	İstihdam Açığı
33	Lojistik Elemanı	49,58	58,16	8,57	0,000	Geleceğin Meslekleri- İşgücü Piyasasının Talebi
34	Kaynakçı	45,18	53,74	8,56	0,000	İstihdam Açığı
35	Stüdyo Fotoğrafçısı	49,80	58,34	8,53	0,000	İşgücü Piyasasının Talebi
36	Büro Elemanı	44,68	53,15	8,46	0,000	İstihdam Açığı
37	Grafik Tasarımcı	54,32	62,74	8,42	0,000	İstihdam Açığı
38	İnşaat Ustası	51,89	60,25	8,35	0,000	Temininde Güçlük Çekilen Meslek

Tablo 3 (devamı) : Mesleklerin Karşılaştırmalı İtibar Puanı

Sıra No	Meslek	Türk Öğrenciler	Uluslararası Öğrenciler	Puan Farkı	p	Açıklama
39	Çevre Mühendisi	55,58	63,86	8,28	0,000	
40	İnsan Kaynakları Uzmanı	52,77	61,01	8,23	0,000	İşgücü Piyasasının Talebi
41	Kalite Kontrolcü	48,39	56,62	8,22	0,000	İstihdam Açığı
42	Sihhi Tesisat Ve Doğalgaz Teknikeri	49,70	57,90	8,19	0,000	İstihdam Açığı
43	Kurye	46,44	54,63	8,19	0,001	İstihdam Açığı
44	Resepsiyonist	40,93	49,07	8,14	0,000	
45	Tekstil/Konfeksiyon İşçisi	49,13	57,25	8,11	0,000	Temininde Güçlük Çekilen Meslek- İstihdam Açığı
46	Animatör	50,28	58,34	8,06	0,001	İşgücü Piyasasının Talebi
47	Şehir Plancısı	54,43	62,41	7,98	0,001	
48	CNC Operatörü	49,14	57,13	7,98	0,002	Temininde Güçlük Çekilen Meslek
49	Sekreter	47,89	55,61	7,72	0,000	
50	Vinç/Keççe Operatörü	47,48	55,05	7,56	0,001	İstihdam Açığı
51	Torna Tezgahı Operatörü (Tornacı)	44,26	51,80	7,53	0,001	Temininde Güçlük Çekilen Meslek
52	Oto Tamircisi	49,40	56,86	7,46	0,002	İşgücü Piyasasının Talebi
53	Ekonomist	58,81	66,12	7,31	0,001	
54	Uluslararası İlişkiler Uzmanı	57,37	64,68	7,31	0,002	
55	Fırıncı	50,72	57,94	7,21	0,002	Temininde Güçlük Çekilen Meslek
56	Sosyolog	50,68	57,89	7,21	0,002	
57	Dokuma Makine Operatörü	48,31	55,50	7,19	0,002	Temininde Güçlük Çekilen Meslek
58	Kütüphaneci	48,88	55,95	7,06	0,003	
59	Çağrı Merkezi Çalışanı	47,38	54,18	6,8	0,003	İstihdam Açığı- İşgücü Piyasasının Talebi
60	Dış Ticaret Uzmanı	59,66	66,39	6,73	0,003	İşgücü Piyasasının Talebi
61	Enerji Sistemleri Mühendisi	56,59	63,27	6,67	0,004	Geleceğin Meslekleri
62	Kameraman	51,88	58,50	6,62	0,003	
63	Kasiyer	45,71	52,33	6,61	0,004	İstihdam Açığı
64	Kasap	47,80	54,38	6,58	0,004	
65	Ormancı	48,74	55,30	6,56	0,006	İstihdam Açığı
66	Terzi	50,00	56,55	6,54	0,004	
67	Turist Rehberi	51,37	57,89	6,51	0,002	İşgücü Piyasasının Talebi
68	Elektrikçi	51,86	58,35	6,48	0,007	
69	Seramik Mermer İşçisi	48,22	54,57	6,34	0,006	İstihdam Açığı
70	Radyolog	51,51	57,82	6,31	0,006	
71	Sosyal Medya Uzmanı	55,04	61,28	6,23	0,009	Geleceğin Meslekleri
72	Tarım İşçisi	50,98	57,20	6,22	0,013	İstihdam Açığı
73	Gemi Tayfası	49,02	55,19	6,17	0,007	İstihdam Açığı
74	Veri Analiz Uzmanı	56,87	63,02	6,14	0,008	Geleceğin Meslekleri
75	Endüstri Mühendisi	55,44	61,58	6,13	0,009	Geleceğin Meslekleri
76	Sosyal Hizmet Uzmanı	54,93	61,04	6,11	0,004	Temininde Güçlük Çekilen Meslek
77	Garson	49,12	55,20	6,08	0,013	İşgücü Piyasasının Talebi-İstihdam Açığı
78	Güvenlik Görevlisi	52,86	58,84	5,98	0,015	İşgücü Piyasasının Talebi
79	Medya İletişim Uzmanı	51,00	56,89	5,88	0,010	İşgücü Piyasasının Talebi
80	Marangoz	50,32	56,10	5,78	0,014	İstihdam Açığı
81	Muhasebeci	55,95	61,72	5,76	0,010	İstihdam Açığı
82	Postacı	46,08	51,66	5,58	0,016	İşgücü Piyasasının Talebi

Tablo 3 (devamı) : Mesleklerin Karşılaştırmalı İtibar Puanı

Sıra No	Meslek	Türk Öğrenciler	Uluslararası Öğrenciler	Puan Farkı	p	Açıklama
83	Taksi/Dolmuş Şoförü	45,28	50,85	5,57	0,016	
84	Teknisyen	53,89	59,38	5,48	0,012	İstihdam Açığı
85	Makine Operatörü	53,25	58,62	5,37	0,014	İstihdam Açığı
86	Laborant	59,61	64,90	5,28	0,024	
87	Nanoteknoloji Mühendisi	61,79	66,76	4,97	0,038	Geleceğin Meslekleri
88	Veri Güvenliği Uzmanı	58,04	62,93	4,89	0,038	Geleceğin Meslekleri-İşgücü Piyasasının Talebi
89	İş Güvenliği Uzmanı	54,06	58,95	4,89	0,030	Geleceğin Meslekleri
90	Gazeteci	54,81	59,59	4,78	0,039	
91	Biyolog	63,06	67,59	4,53	0,038	
92	Çoban	49,88	54,39	4,51	0,090	İstihdam Açığı
93	Turizm İşletmecisi	52,43	56,88	4,45	0,057	İşgücü Piyasasının Talebi
94	Otobüs Kaptanı	50,04	54,45	4,41	0,047	
95	Savcı	79,55	64,21	-15,34	0,000	
96	Pilot	79,82	71,77	-8,04	0,000	
97	Hâkim	80,72	72,87	-7,84	0,000	
98	Veteriner	74,82	67,89	-6,92	0,001	
99	Psikolog	75,50	69,16	-6,34	0,005	
100	Avukat	78,64	72,95	-5,68	0,005	
101	Polis	76,60	71,09	-5,51	0,014	
102	Öğretim Görevlisi	77,83	73,22	-4,61	0,020	
103	Doktor	87,44	83,62	-3,82	0,003	

Tablo 3'te ilk 94 mesleğe uluslararası öğrenciler Türk öğrencilerden daha yüksek itibar puanı atamıştır, son 9 meslekte ise tersi söz konusudur. Bu durum uluslararası öğrencilerin, meslekler arasında Türk öğrencilerden farklılaşan bir tercihinin olmadığı; yalnızca 'kurumsal iş yaşamı'na veya 'çalışma' dediğimiz fiile yönelik daha pozitif bir noktada durdukları anlamına gelebilir.

Her halükârda bu tür bir çıkarım, uluslararası öğrencilerin Türkiye'de ara eleman açığının söz konusu olduğu meslekler için arz ettiği değeri azaltmaz. Yine de bu durum irdelenmiş ve uluslararası öğrencilerin en yüksek itibar puanı atfettiği meslekler ile en düşük itibar puanı atfettiği mesleklerin Türk öğrencilere kıyasla nasıl değiştiği sorgulanmıştır. Tablo 4'de en yüksek itibari değer verilen mesleklere bakıldığında, iki grup arasında bir fark olduğu söylenemez (Bilgisayar Yazılımcısı ve Savcı meslekleri hariç). En düşük itibara sahip meslekler iki öğrenci grubu arasında biraz daha farklılaşmaktadır.

Uluslararası öğrencilerin tüm mesleklere, Türk öğrencilerden ortalama daha yüksek itibari değer atfetmiş olmasından daha değerli olan bulgu kanımızca; her iki grubun kendi içinde mesleklere atadıkları ortalama puanların birbirlerine göre dağılımıdır. Türk öğrenci grubunun meslek puanlarının standart sapması daha yüksektir (N=148 meslek için: Türk grubu minimum: 44,10 ve maksimum: 99,80 iken std. sapma: 10; Uluslararası grubu minimum: 47,30 ve maksimum: 91 iken std. sapma: 6,8). Bu, Tablo 4'te de açıkça görülmektedir. Türk öğrencilerin en itibarlı on mesleğe atadığı itibar puanlarının ortalaması ile en itibarsız on mesleğe atadığı itibar puanlarının ortalaması arasındaki fark 39,40 puan iken; bu fark uluslararası öğrencilerde 25,30 puandır.

İki grubun mesleklere atadıkları itibar puan ortalamasının birbirine eşit olduğunu varsaydıgımızda dahi şu iki çıkarımı yapabiliriz: a) Türk öğrencilerin yapılamaz bulduğu kimi meslekler, uluslararası öğrenciler için pek değerli olmasa da, yapılabilir statüsündedir. Diğer taraftan uluslararası öğrencilerin yüksek itibar puanı atfedilen kimi mesleklere yönelik teveccühleri Türk öğrenciler düzeyinde değildir. Eğer itibar puan ortalamasına yansıyan fark mesleklerin için değerlerinden kaynaklanıyorsa, bu çıkarımın gücü daha da artacaktır. b) Uluslararası öğrenciler için meslekler, (Türk öğrencilere göre) birbirlerinden daha farksızdır.

Tablo 4: Mesleklerin En Düşük ve En Yüksek İtibar Puanları

		Uluslararası Öğrenciler		Türk Öğrenciler	
		Mesleğin Adı	İtibar Puan Ortalaması	Mesleğin Adı	İtibar Puan Ortalaması
En Yüksek İtibar Puanı Atanan 10 Meslek	1	Doktor	83,63	Doktor	87,44
	2	Diş Hekimi	78,68	Diş Hekimi	81,71
	3	Profesör	78,65	Hâkim	80,72
	4	Öğretmen	77,82	Profesör	79,96
	5	Bilgisayar Yazılımcısı	75,18	Pilot	79,82
	6	Öğretim Görevlisi	73,22	Savcı	79,55
	7	Avukat	72,96	Avukat	78,64
	8	Hakim	72,88	Öğretim Görevlisi	77,83
	9	Pilot	71,78	Öğretmen	77,55
	10	Polis Memuru	71,09	Polis Memuru	76,60
En Düşük İtibar Puanı Atanan 10 Meslek	1	Ütücü	47,19	Ütücü	37,11
	2	Otopark Görevlisi	48,76	Kapıcı	37,88
	3	Resepsiyonist	49,08	Otopark Görevlisi	39,73
	4	Kapıcı	49,65	Bulaşıkçı	39,80
	5	Taksi/Dolmuş Şoförü	50,86	Resepsiyonist	40,93
	6	Bulaşıkçı	50,88	Anketör	41,29
	7	Postacı	51,67	Otel Kat Görevlisi	41,75
	8	Tornacı	51,80	Mağaza/Market Satış Elemanı	43,37
	9	Kasiyer	52,33	Boyacı (Genel)	43,54
	10	Anketör	52,42	Sigorta Satış Temsilcisi	44,11

Ayrıca Tablo 3'te gösterildiği gibi uluslararası öğrencilerin Türk öğrencilere göre açık olan işlere daha yüksek skor atması ve aralarında anlamlı bir fark bulunması iş beğenmeme olgusunun bir yansıması olarak da değerlendirilebilir.

Ülkemizde genel ticaret sistemine göre en çok ihracat yapılan 20 fasılda; giyim, dokuma, mekanik cihazlar, demir ve çelik, mobilyalar, aydınlatma cihazları ve motorlu kara taşıtları öne çıkan kalemlerdir (TÜİK, 2023), uluslararası öğrencilerin bu mesleklere bakışı daha pozitifdir.

Türkiye'de işgücü piyasasının temel dinamiklerinden biri de göç ve kentleşmedir. Global çapta kentleşmenin (kırsaldan kente göçün) 2050 yılına kadar devam edeceği tahmin edilmektedir. Kentleşme veya kentsel dönüşüm faaliyetlerinin, 6 Şubat 2023'te yaşanan deprem ile birlikte hız kazanacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda kentlerde apartman görevlisi talebinin süreceği düşünülebilir. Kapıcı mesleğine Türk öğrenciler (37,88) itibar puanı atarken uluslararası öğrenciler

(49,65) itibar puanı atamıştır. Dolayısıyla uluslararası öğrencilerin bu mesleklere bakış açısı daha pozitiftir.

Tablo 3'e ilişkin dikkat çeken diğer sonuçlar aşağıdaki paragraflarda özetlenmiştir:

Dış ticaret uzmanlığı, işgücü piyasasının talep ettiği mesleklerdendir. Bu mesleğe Türk öğrenciler (59,66) itibar puanı atarken uluslararası öğrenciler (66,39) itibar puanı atamıştır. Türkiye'de yurtdışında yatırım planları olan bölgesel ve coğrafi hedefler üzerinde strateji geliştiren küresel ölçekli firmalar uluslararası öğrencilere yönelebilirler.

06 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş'ta meydana gelen depremle birlikte bazı mesleklere olan ihtiyaç ön plana çıkmıştır. Arama-kurtarma görevlisi, itfaiyeci, vinç/kepçe operatörü, madenci, psikolog, sosyolog, inşaatçı, sağlıkçı, tesisatçı (elektrik, su, bina) bu mesleklerden bazılarıdır. Adı geçen mesleklerin tamamında uluslararası öğrenciler itibar atfı açısından öne çıkmaktadır.

Tablo 5: Temininde Güçlük Çekilen ve Ara Eleman Olarak Nitelenen Meslekler

Ülkeler	En Yüksek İtibar Puan Ortalamaları
Malezya	85,50
Mısır	82,52
Cezayir	80,50
Filistin	76,00
Gana	75,75
Ülkeler	En Düşük İtibar Puan Ortalamaları
ABD	10,00
Bosna Hersek	37,55
Ukrayna	38,00
İtalya	38,50
Türkmenistan	45,56
Türkiye Ortalaması	48,19
Uluslararası Ortalama	56,79

Kaynakçı ve montajcılar Türkiye'de en çok aranan meslekler arasındadır. Karadeniz gazının tüketime dönüştürülmesi için yapımına başlanılan boru hatları ve istasyon çalışmaları nedeniyle bazı mesleklerde istihdam açığı bulunmaktadır. Bir başka istihdam açığı olan alan mekanik ve elektronik makine montajcısı mesleğidir. Bu iki alanda da uluslararası öğrenciler ön plandadır.

Geleceğin meslekleri sınıfı içerisinde değerlendirilebilecek e-ticaret uzmanı, sosyal medya uzmanı, veri güvenliği uzmanı, nano teknoloji mühendisi, veri analiz uzmanı, enerji sistemleri mühendisi, atık yönetim uzmanı mesleklerinde uluslararası öğrenciler ön plandadır. Türkiye İş Kurumu tarafından yapılan 2021 yılı İşgücü Piyasası Araştırması Raporu'nda geleceğin meslekleri arasında sayılan kontrol ve otomasyon mühendisi, iş güvenliği uzmanı, hasta ve yaşlı bakım elemanı, dekoratörlük mesleklerinde de durum değişmemektedir.

Türkiye İş Kurumu (İŞKUR), işgücü arz ve talebinin belirlenmesine yönelik 2021 yılında yaptığı işgücü ihtiyaç analizlerine göre; ülkemizde temininde güçlük çekilen mesleklerin arasında fırıncılık, CNC operatörlüğü, fabrika/imalat işçiliği meslekleri dikkat çekmektedir ve durum bu meslekler için de farklı değildir.

Ülkemizde kırdan kente göç ile birlikte tarımda çalışan nüfus azalmıştır. Bu alanda istihdam açığı olan tarım işçiliği ve çobanlık mesleklerinde çalışanlara ihtiyaç vardır. Kadınların iş gücüne katılımı ile birlikte gündeme gelen mesleklerden biri çocuk bakıcılığıdır. Otomotiv sektöründe ise özellikle tamir, bakım-onarım alanında ara eleman problemi yaşandığı bilinmektedir. Turizm sektöründe yabancı dil bilen resepsiyonistlere ihtiyaç duyulmaktadır. Sayılan bu mesleklere uluslararası öğrenciler daha yüksek itibar puanı atamışlardır.

2021 yılı Türkiye İş Kurumu İşgücü Piyasası Araştırması Raporu'nda temininde güçlük çekilen ve istihdam açığı olan mesleklere yer verilmiştir. Bu mesleklerden olan kalite kontrolcü, torna tezgâhı operatörü, kaynakçı, CNC operatörü, vinç/kepçe operatörü, dikiş makinesi operatörü, lojistik elemanı, sıhhi tesisat ve doğalgaz teknikeri, çağrı merkezi çalışanı ve web tasarımcı mesleklerine ilişkin itibar puanlarına Tablo 3'te yer verilmişti. Tablo 5'te, adı geçen bu mesleklere yüksek ortalama itibar puanı atayan ülkelerin özelliklerine baktığımızda özellikle Güney Asya ve Afrika bölgesinde yer aldığı, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler olduğu, bir kısmında ise sanayileşmenin yoğun olduğu söylenebilir. Bu bölgelerden gelen uluslararası öğrencilerin bu mesleklere teveccühü ve bakış açısı ülkemizin ara eleman ihtiyacı noktasında değerlendirilmesi gereken bir durumdur. Ülkemizdeki ara eleman açığının özellikle bu ülkelerden gelen öğrenci veya göçmenler yoluyla temin edilebilmesi düşünülebilir. Aynı Tablo'da en düşük ortalama itibar puanı atayan ülkelerin ortak özelliklerine baktığımızda çoğu Avrupa ve Balkan ülkesidir. ABD, sanayisini tamamlamış; sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçmiş bir ülkedir. Savaş halinde olan Ukrayna'nın ekonomisi daha çok tarıma dayanmaktadır. Diğer ülkelerin ekonomileri de daha çok tarım, hizmet ve turizm sektöründen beslendiği bilinir. Neticede bu durum, adı geçen mesleklere en düşük ortalama itibar puanı atayan ülkelerin çoğunda ara eleman olarak nitelendirilen mesleklerin temsil ettiği alanlarda yeteri kadar faaliyet olmadığı veya bu ülkelerde beyaz yakalı mesleklere olan teveccühlerinin daha fazla olabileceği ile açıklanabilir.

Tablo 6: Bölge ve Mesleklere Yönelik Tutum

Bölgeler	Frekans	İtibar Puan Ortalamaları
Ege Bölgesi	4	56,37
Batı Karadeniz Bölgesi	14	55,90
İç Anadolu Bölgesi	23	48,96
Marmara Bölgesi	22	48,18
Akdeniz Bölgesi	8	44,97
Orta Karadeniz Bölgesi	99	44,78
Doğu Karadeniz Bölgesi	31	44,30
Doğu-Güney Doğu Anadolu Bölgesi	13	40,60

Katılımcıların yarıya yakınının (235 kişi) çalışma deneyimi varken yarısından çoğunun (256 kişi) deneyimi bulunmamaktadır. Bu kapsamda ara eleman olarak atfedilen 10 meslek ile ilgili deneyimi olan ile olmayan katılımcıların bu mesleklere atadıkları itibar puan ortalamaları Bağımsız Örneklem t-testleri vasıtası ile karşılaştırılmış ve sonuçları Tablo 7’de gösterilmiştir. Bu Tablo incelendiğinde iş deneyimi olan öğrencilerin ara eleman olarak nitelendirilen mesleklerin çoğuna bakış açılarının iş deneyimi olmayanlara göre pozitif yönde anlamlı olarak farklı olduğu görülmektedir. Bu anlamda iş deneyiminin meslek algısını olumlu yönde etkilediğini söyleyebiliriz. Buradan yola çıkarak öğrencilerin staj yapmalarının; meslek algısının iyileştirilmesi, meslek alanının planlanması, hizmetin nasıl yürütülebileceği konusunda bilgi ve deneyim kazanmak ve mesleğe uyum sağlamak gibi faydalarının olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 7: Çalışma Deneyimi ve Mesleklere Yönelik Tutum

Meslek	Deneyim	N	Ortalama	Standart Sapma	t	p
Kalite Kontrolcü	Evet	235	54.9447	23.66037	1,943	0,053*
	Hayır	255	50.5529	26.17499		
Torna Tezgâhı Operatörü	Evet	234	52.2308	25.19516		
	Hayır	248	44.2056	23.91267	3,582	0,000*
Kaynakçı	Evet	234	50.3675	25.14664	746	0,456**
	Hayır	253	48.6917	24.41522		
CNC Operatörü	Evet	217	55.7696	27.13619	1,735	0,083**
	Hayır	231	51.3247	27.06182		
Vinç, Kepçe Operatörü	Evet	232	53.6810	23.75692	2,088	0,037*
	Hayır	247	48.9717	25.48942		
Dikiş Makinesi Operatörü	Evet	232	51.5172	24.82911	0,149	0,882**
	Hayır	255	51.1725	26.22018		
Lojistik Elemanı	Evet	233	56.6266	26.45593	2,115	0,035*
	Hayır	251	51.5139	26.67888		
Sihhi Tesisat ve Doğalgaz Teknikeri	Evet	234	56.6068	24.12769	2,142	0,033*
	Hayır	252	51.7183	26.04922		
Çağrı Merkezi Çalışanı	Evet	235	53.4426	25.83279	2,059	0,040*
	Hayır	256	48.7695	24.45784		
Web Tasarımcı	Evet	234	63.3974	26.69443	1,982	0,048*
	Hayır	256	58.5664	27.19363		

Not: *Bağımsız örneklem t testine göre anlamlı fark vardır ($P<0,05$), ** Bağımsız örneklem t testine göre anlamlı fark yoktur ($P>0,05$).

Ara eleman olarak nitelendirilen 10 meslek ile ilgili hane geliri düşük olan ile yüksek olan katılımcıların bu mesleklere atadıkları itibar puan ortalamaları Bağımsız Örneklem t-testleri vasıtası ile karşılaştırılmış ve puanlar arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır.

Ara eleman olarak nitelendirilen 10 meslek ile ilgili katılımcıların kır veya kentte yaşamalarına göre bu mesleklere atadıkları itibar puan ortalamaları Bağımsız

Örneklem t-testleri vasıtası ile karşılaştırılmış ve kırdaki yaşayan katılımcılar ile kentte yaşayan katılımcıların bu mesleklere atadıkları puanlar arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır.

Tablo 8. Cinsiyet ve Mesleklere Yönelik Tutum

Meslek	Cinsiyet	N	Ortalama	Standart Sapma	t	p
Kalite Kontrolcü	Erkek	247	54,25	25,76	1,553	0,121**
	Kadın	250	50,74	24,62		
Torna Tezgâhı Operatörü	Erkek	244	50,63	24,01	2,389	0,017*
	Kadın	245	45,28	25,47		
Kaynakçı	Erkek	246	53,55	25,14	3,629	0,000*
	Kadın	248	45,55	23,83		
CNC Operatörü	Erkek	234	57,62	27,49	3,518	0,000*
	Kadın	221	48,77	26,11		
Vinç Kepçe Operatörü	Erkek	241	53,62	24,62	2,102	0,036*
	Kadın	244	48,91	24,75		
Dikiş Makinesi Operatörü	Erkek	245	52,48	26,11	1,142	0,254**
	Kadın	249	49,86	25,02		
Lojistik Personeli	Erkek	245	55,39	27,21	1,299	0,195**
	Kadın	246	52,26	26,08		
Sihhi Tesisat ve Doğalgaz Teknikeri	Erkek	244	58,60	23,78	4,230	0,000*
	Kadın	247	49,09	26,11		
Çağrı Merkezi Çalışanı	Erkek	247	52,85	24,79	1,804	0,072**
	Kadın	251	48,77	25,67		
Web Tasarımcı	Erkek	247	63,76	26,28	2,571	0,010*
	Kadın	249	57,53	27,60		

Not: *Bağımsız örneklem t testine göre anlamlı fark vardır ($P < 0,05$), ** Bağımsız örneklem t testine göre anlamlı fark yoktur ($P > 0,05$).

Ara eleman olarak nitelendirilen 10 meslek ile ilgili katılımcıların cinsiyetlerine göre bu mesleklere atadıkları itibar puan ortalamaları Bağımsız Örneklem t-testleri vasıtası ile karşılaştırılmış ve sonuçları Tablo 8’de gösterilmiştir. Bu Tablo incelendiğinde; erkek öğrencilerin daha çok güç gerektiren 6 mesleğe atadıkları itibar skoru, kadın öğrencilere göre anlamlı bir şekilde yüksek çıkarken diğer 4 meslekte anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır.

Öte yandan ara eleman olarak nitelendirilen 10 meslek ile ilgili katılımcıların medeni durumlarına göre itibar puan ortalamaları Bağımsız Örneklem t-testleri analizlerinde anlamlı bir fark bulunmamıştır.

Sunar’ın (2019) çalışması ile bu araştırma karşılaştırıldığında; aralarındaki en önemli fark, uluslararası öğrencilerin de mesleklere itibar puanı atamış olması ve geleceğin meslekleri olarak nitelendirilen mesleklerin ölçeğe eklenmesidir. Üniformalı meslekler olarak tanımlanan polis, hemşire ve doktor gibi mesleklere verilen itibar skorları Sunar’ın (2019) çalışmasıyla benzer özellik göstermektedir. Bedensel kirlenmeye dayalı meslekler olan inşaat işçisi, boyacı, sıvacı, çöpçü, tarım

işçisi vb. mesleklere atfedilen itibar puanları da benzerlik göstermektedir. Her iki çalışmada da doktor, diş hekimi, hâkim, üniversite profesörü ve pilot meslekleri gibi profesyonel işler tepede yer almaktadır. Ulaşım sektöründeki mesleklerde de (tır/kamyon şoförü, taksi/dolmuş şoförü) Sunar'ın mesleki itibar skalası ile benzerlik göstermektedir.

Yeni nesil iş ve mesleklerin (uzay ve uçak mühendisliği, yapay zekâ, bilişim, bilgisayar, reklam ve pazarlama, tasarım, markalama gibi) bizim yaptığımız çalışmada itibar sıralamasında ilk 20'de yer alırken Sunar'ın (2019) çalışmasında daha aşağı itibar sıralarında yer almaktadır. Müteahhit mesleği Sunar'ın araştırmasında daha üst sıralarda yer alırken bizim çalışmamızda daha alt sıralarda yer almaktadır. Neticede mesleklere atfedilen itibarın çalışma hayatındaki dönüşümler; siyasal, sosyal ve kültürel süreçlerle alakalı bir biçimde değiştiğini söylemek mümkün gözükmemektedir.

4. Sonuç

Türkiye'de meslek algısı ve meslek itibarı ile ilgili çalışmaların kısıtlı olduğu söylenebilir. Sunar'ın (2019) araştırması dışındaki çalışmalar daha çok meslek özelinde yapılmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de meslekler ile ilgili literatürün oluştuğunu söylemek güçtür. Bu çalışma bu literatüre katkıda bulunmaktadır. Makalede Türk öğrencilerin meslek algısı, uluslararası öğrencilerle kıyaslanmış ve mesleklerin itibarı sosyo-kültürel ve demografik unsurlar çerçevesinde analiz edilmiştir. Birkaç yıldır Türkiye'de bulunan uluslararası öğrencilerin mesleklere bakış açısının fazla değişmediği varsayımıyla, bazı mesleklerin hemen her ülkede benzer itibara sahip olduğu, bazı mesleklerin ise toplumsal itibarlarının farklı olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışmada, Türkiye'de nitelikli ara eleman açığının söz konusu olduğu birçok mesleğe uluslararası öğrenciler, Türk öğrencilerden daha yüksek itibar puanları atamıştır. Aynı zamanda uluslararası öğrenciler listedeki tüm meslekleri toplamda Türk öğrencilere göre daha olumlu değerlendirmektedirler. Elde ettiğimiz verilerin ışığında, ulusal karar alıcıların işgücü politikalarını hayata geçirirken şu hususları dikkate almasını tavsiye ediyoruz:

1. İşgücü açığının söz konusu olabildiği aşağıdaki mesleklere yabancı-göçmen işgücünün yönlendirilmesi, bu işgücünün kalıcılığı ve performansı açısından olumlu sonuç verecektir:

- Dikiş makinesi operatörü,
- Web tasarımcı,
- Hasta ve yaşlı bakım elemanı,
- Mekanik ve elektronik makine montajcısı,
- Lojistik elemanı,
- Kaynakçı,
- İnşaat ustası,
- Kalite kontrolcü,
- Sıhhi tesisat ve doğalgaz teknikeri,
- CNC operatörü,

- Vinç/Kepeç operatörü,
- Torna tezgâhı operatörü,
- Çağrı merkezi çalışanı,
- Makine operatörü,
- Marangoz,
- E-ticaret uzmanı,
- Otobüs kaptanı,
- Resepsyonist,
- Otel kat görevlisi,
- Ütücü,
- Bulaşıkçı,
- Fabrika/İmalat işçisi,
- Temizlikçi,
- İnşaat işçisi,
- Mağaza/Market satış elemanı.

2. İş deneyimi olan öğrencilerin meslek algısı daha olumludur. Bilişsel çelişki kuramına atfen “kişi yaptığı işi sevme eğilimindedir” diyebiliriz ve dolayısıyla iş deneyiminin meslek algısını olumlu yönde etkilediğini ileri sürebiliriz. Öyle ise yönlendirilmiş bir stajın; ulusal itibarı düşük olan mesleklere yönelik algıyı iyileştireceğini söylemek mümkündür.

3. İşgücü piyasasının talebi olan mesleklerden biri dış ticaret uzmanıdır. Bu mesleğe uluslararası öğrenciler Türk öğrencilere göre daha yüksek itibar vermişlerdir. Bu anlamda bölgesel ve coğrafi olarak yeni pazar hedefi stratejisi güden küresel ölçekli firmalar için alternatif istihdam şekli olarak uluslararası öğrenciler tercih edilebilir.

4. Robotik, otomasyon, yapay zekâ ve akıllı sistemler gibi sistemler çalışma hayatını ve mesleklerin niteliklerini etkilemiştir. 2021 yılı İşgücü Piyasası Analizinde de yer alan geleceğin mesleklerine çalışmamızda da yer verildi ve katılımcılardan adı geçen meslekler için itibar puanları atamaları istendi. Aşağıdaki mesleklere Uluslararası öğrencilerin Türk öğrencilere göre anlamlı olarak yüksek itibar puan ataması yapıldığı görülmüştür:

- Kontrol ve otomasyon mühendisi,
- E-ticaret uzmanı,
- Atık yönetim uzmanı,
- Dekoratör,
- Lojistik elemanı,
- Enerji sistemleri mühendisi,
- Sosyal medya uzmanı,
- Veri analiz uzmanı,
- Endüstri mühendisi,
- Nanoteknoloji mühendisi,
- Veri güvenliği uzmanı,
- İş güvenliği uzmanı.

Bu sonuç, iş ve istihdam açısından ülkemizde kontrol ve otomasyon sistemleri, nanoteknoloji, veri madenciliği, endüstri ve enerji sistemleri alanlarının tam anlamıyla kavranmadığı veya meslek imajlarının yerli yerinde olmadığı anlamına geliyor olabilir. Bu açıdan sanayi ve üretim teknolojilerindeki değişim iyi anlatılmalı ve güncel tutulmalıdır. Ayrıca bu mesleklere yönelik yeterli bilgilendirme ve yönlendirme yapılmalıdır.

5. Türkiye’de “iş beğenmeme” olgusuna yönelik eğitim ve istihdam ilişkisinin sağlam kurulması önemlidir. Almanya gibi örnek ülkelerde büyük başarı ile uygulanan ve gençleri 6. ve 7. sınıflardan itibaren yetkinliklerine ve eğilimlerine göre ayırt etmeye başlayan bir eğitim sistemine yönelik atılacak her adım, bu araştırmaya konu olan meslekler ile toplumun kurduğu itibari ilişkileri olumlu yönde dönüştürmeye yardımcı olacaktır. Bir araştırmada meslek algısı ile çalışma isteği arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Kocaman ve Kuybu Rol, 2020). Dolayısıyla öğrencilerin mesleğe karşı olumsuz algıları çalışma isteğini azaltacak tersi durumda da çalışma isteğini artacaktır. Öğrencilerin mesleğe karşı imaj ve bakış açılarını geliştirmek için ilköğretim okullarında daha çok çalışma yapılması değerlendirilmelidir.

6. Çalışma hayatı ile ilgili mevzuatın tekrar gözden geçirilerek, uluslararası konjonktür de dikkate alınarak iş ve yaşam koşullarına uygun hale getirilmesi kamu yararı açısından önemlidir. Nitelikli ya da niteliksiz göçmenleri ihtiyacın hasıl olduğu mesleklere yönlendiren rasyonel işgücü politikalarına ihtiyaç vardır. Mesleklerin gelecekteki durumu ve yeni mesleklerin araştırılması için üniversitelerin, meslek odalarının ve sendikaların koordineli çalışmalar yürütmesi toplumsal fayda yönünden olumlu sonuçlar doğuracaktır.

7. Ülkemizde en çok ihracat yapılan 20 fasıla baktığımızda; giyim, dokuma, mekanik cihazlar, demir ve çelik, mobilyalar, aydınlatma cihazları, motorlu kara taşıtları öne çıkan kalemlerdendir. İhracatın verimliliğini artırmak için bu kalemlerde istihdam açığı olan mesleklere yönelik yabancı işgücünü teşvik edecek mekanizmalar oluşturulmalıdır. İŞKUR’un, işgücü arz ve talebinin belirlenmesine yönelik 2021 yılında yaptığı İşgücü İhtiyaç Analizleri Raporu’na göre bazı mesleklerde açık, bazı mesleklerde eleman temininde güçlük çekildiği görülmektedir. Bu meslekler analiz edilip istihdam politikası ve mevzuat gözden geçirilerek, beşerî ve sosyal sermaye olan uluslararası öğrencilerden ve göçmenlerin “en iyi” ve “en zeki” “en yetenekli” olanlarının istihdamının önünü açan uygulamalara gidilmelidir. Bu amaçla yüksek vasıflı uluslararası öğrenciler ve göçmenler elde tutulmalı ve istihdam olanağı tanınmalıdır. Bunlara yönelik politikalar gözden geçirilmelidir.

Çalışma yalnızca Samsun ilindeki öğrenciler üzerinde gerçekleştirildiğinden, Türk öğrencileri temsil kabiliyeti zayıftır. Bunun aşılması için anketlerin Türkiye genelindeki bölgelerden elde edilmesi gerekirdi.

Mesleklerin dinamik yapısı göz önünde tutulduğunda makinalaşma ve yeni teknolojilerin kullanımı ile birlikte geleneksel meslekler yok olurken, yeni meslekler ortaya çıkmakta ve bazı mesleklerin nitelikleri değişmektedir.

Dolayısıyla mesleklerin konumları da zamana, mekâna ve sosyo-ekonomik duruma göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu nedenle çalışma mevcut duruma sınırlı olarak ışık tutabilmektedir. Buna benzer çalışmaların belirli aralıklarla yinelenmesi mesleklerin mevcut durumunu anlamak açısından önemlidir.

Kaynakça

Akkaya, T. (2017), “Türkiye’de İşsizlik Olgusu Bağlamında İş Beğenmeme Nedenleri İstanbul İli Örneği”, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, <https://media.iskur.gov.tr/15698/tuba-akkaya.pdf> (21.01.2023).

Akyurt, N. (2009), “Meslek Yüksekokulları ve Marmara Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Yüksekokulu Öğrencilerinin Genel Profili”, *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 4(11): 175-189.

Australian Council of Professions (2017), “Trust in Professions Survey 2017”, <https://www.professions.org.au/trust-in-professions-survey-2017/> (02.01.2023).

Aydın, S., Başaran, G. (2022), “Sanayinin Derdi Teknik Eleman”, Eko-Haber, <https://www.ekohaber.com.tr/inceleme/sanayinin-derdi-teknik-eleman-h87386.html> (03.01.2023).

Brenan, M. (2022), “Honesty/Ethics In Professions”, GALLUP, <https://news.gallup.com/poll/467804/nurses-retain-top-ethics-rating-below-2020-high.aspx> (23.01.2023).

Brice, J. (2020), “Worlds Most Respected Profession 2020”, University Magazine, <https://www.universitymagazine.ca/worlds-most-respected-profession-2020/> (23.01.2023).

Buffett, J. (2022), “Top Most Respected Jobs 2022”, Zety, <https://zety.com/blog/most-respected-jobs> (02.01.2023).

Çetin, A., Ceylan S. ve Özdiçiner, N. S. (2019), “Turizm Eğitimi Alan Önlisans Öğrencilerinin Sektöre Yönelik Meslek Algıları: Pamukkale Üniversitesi Örneği”, *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11(18): 1970-1995.

Çetinkaya, E., Erdoğan, E. (2009), “KOBİ’lerde Mesleki ve Teknik Eğitim Gereksinimi: Sakarya İli Örneği”, *Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, Yalova: 826-835.

Doğan, E. T. (2012), “Zanaatkârlığın Günümüzde Yeniden Yorumlanması: Yeni Zanaatkârlık mı?”, *Çalışma İlişkileri Dergisi*, (1): 67-85.

Drucker, P. (2009), *Yönetim*, Optimist Yayınları, Peter Drucker 100. Yıl Kitaplığı.

Durmuşoğlu, M. C. Yanık, C. ve Akkoyunlu B. (2009), “Türk ve Azeri Öğretmen Adaylarının Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutumları”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (36): 76-86.

Eslinger, K. N. (2008), “Socioeconomic Status”, *International Encyclopedia of the Social Sciences* (2. bs, C. 9), Thompson Gale.

Ganzeboom, H. B. G., Treiman, D. J. (1996), "Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations", *Social Science Research*, 25(3): 201-239.

Haller, A. O., ve Bills, D. B. (1979), "Occupational Prestige Hierarchies: Theory and Evidence", *Contemporary Sociology*, 8(5): 721—734.

Hofstede, G., Hofstede, G. J., Minkov, M. (2010), *Cultures and Organizations: Intercultural Cooperation and Its Importance for Survival*, McGrawHill, NY

Ipsos, (2021), "Global Trustworthiness Index 2021", <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2021-10/Global-trustworthiness-index-2021-ipsos.pdf> (23.01.2023).

İlhan, S. (2004), "Bazı Temel İşlevleri ve Artan Önemi Açısından Meslek", *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi*, 3(1): 132-137.

Kalkınma Bakanlığı. (2018), "11. Kalkınma Planı, İşgücü Piyasası ve Genç İstihdamı, Özel İhtisas Komisyonu Raporu (2019-2023)", https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2020/04/IsgucuPiyasasi_ve_GencIstihdamiOzellhtisasKomisyonuRaporu.pdf (03.01.2023).

Kocaman, S., Kuybu Rol, E.P. (2020), "Öğrencilerin Mesleki Algı ve Beklentileri ile Gelecek Kaygılarının Sektörde Çalışma İsteği Üzerine Etkisi: Antalya Yükseköğretim Turizm Öğrencilerine Yönelik Bir Araştırma", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 8 (4): 3192-3217.

Koçer, S. ve Özel, A.P. (2018), "Halkla İlişkiler Bölümü Öğrencilerinin Meslek Algısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(57): 670-682.

Luchesi vd. (2009), "An Instrument to Analyze Secondary-Level Students' Images about Nurses", <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/19655665/> (23.01.2023).

McCarthy, N. (2022), "The World's Most Ethical and Trusted Professions", Egs Group, <https://www.eqs.com/compliance-blog/most-ethical-and-trusted-professions/> (23.01.2023).

Müller, B., Siegert S., Bürkl R. ve Frank R. (2018), "Trust in Professions", Nuremberg Institute for Market Decisions", <https://www.nim.org/publikationen/detail-publikationen/2018-trust-inprofessions-deutsch> (23.01.2023).

Öztürk, N. (1990), "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi*, XXI:23-25.

Peltekoglu, B. F. (2001), *Halkla İlişkiler Nedir?* (2 Baskı), Beta Yayınları, İstanbul.

Saks, K., Soosaar, R. ve Ilves H. (2016), "The Students' Perceptions and Attitudes to Teaching Profession, the Case of Estonia", https://www.researchgate.net/publication/310739162_The_Students'_Perceptions_and_Attitudes_to_Teaching_Profession_the_Case_of_Estonia#read (23.01.2023).

Sunar, L. (2019), "Türkiye’de Çalışma Hayatı ve Meslekler [Araştırma]", Toplumsal Yapı ve Araştırmalar Programı, <https://tyap.net/turkiye-calisma-hayati-ve-meslekler-arastirmasi> (03.01.2023).

Şahin, M. (2019), "İşsizlik ve Açık İş Paradoksunun Yeni Söylemi: ‘İş Beğenmeme’ İşsizler Ne Tür İş Arıyorlar?", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(3): 52-72.

Tarım, S. (2013), "Hemşirelerin Meslek Algılama Durumlarına Benlik Saygısının Etkisinin İncelenmesi", <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=8OZPNopuMN7Zkl1dLtumbA&no=Ep4fx3PID2zXgjxHUzb46g> (01.01.2023).

Taşkın Yılmaz, F., Tiryaki Şen, H. ve Demirkaya, F. (2014), "Hemşire ve Ebelerin Mesleklerini Algılama Biçimleri ve Gelecekte Beklentileri", *Sağlık ve Hemşirelik Yönetimi Dergisi*, 1(3): 130-139.

TDK. (2022), "Güncel Türkçe Sözlük", Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/> (23.01.2023).

Tekin, S. (2019), "Genç İşsizliğin Potansiyel Sebeplerinden Biri: Ara Eleman Problemi ve Meslek Seçimi [Yüksek Lisans Tezi]", Akdeniz Üniversitesi, <http://acikerisim.akdeniz.edu.tr/xmlui/handle/123456789/4613> (03.01.2023).

Treiman, D. J. (1977), *Occupational Prestige in Comparative Perspective*, Academic Press, New York.

TÜİK. (2014), "Kazanç İstatistikleri", Türkiye İstatistik Kurumu, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=103&locale=tr> (23.01.2023).

TÜİK. (2023), "Dış Ticaret İstatistikleri", Türkiye İstatistik Kurumu, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Aralik-2022-49633> (15.02. 2023).

Türkiye İş Kurumu. (2022), "2021 yılı İşgücü Piyasası Araştırma Raporu", İŞKUR, <https://media.iskur.gov.tr/51145/turkiye.pdf> (23.01.2023).

Ülken, Z. Ü. (1994), *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul.

Üredi, L. (2010), "İlköğretim Öğretmenlerinin Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Algılarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Education Sciences*, 5(1): 290-313.

Van Hear, N. (2010), "Theories of Migration and Social Change", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10): 1531-1536.

Varkey Foundation. (2018), "Global Teacher Status Indeks 2018", Varkey Foundation, <https://www.varkeyfoundation.org/media/4867/gts-index-13-11-2018.pdf> (23.01.2023).

Yaman, F. (2021), *Nitelikli Göçmen İş Gücünün Çalışma Yaşamına Entegrasyonu*, İstanbul.

Yıldırım, S., İslamoğlu, E., Yenihan, B. (2014), "Türkiye'de KOBİ'lerin Nitelikli İşgücü İhtiyacı: İşveren-İşgören-Devlet Ekseninde Bir İnceleme", *Journal of Social Policy Conferences*, (66-67): 15-42.

Yılmaz, A., Tanrıverdi, H. (2017), "Aşçıların Meslek Uyumu ve Meslek Algısı Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2): 621-639.

Zorlu, K. (2012), "Türkiye'de Ara Eleman İhtiyacına Yönelik Tespitler ve Karşılaşılan Sorunlar Üzerine Bir Araştırma", *TİSK Akademi*, 7 (13): 53-75.

Veri setinin Paylaşımı

Başvuruyu müteakip veri seti paylaşımına açıktır.

Bilgilendirme

Çalışmamız süresince desteklerini esirgemeyen Ondokuz Mayıs Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Birimine, TÖMER'e, İHH'ya (İnsani Yardım Vakfı); diğer akademik ve idari birim yönetici ve çalışanlarına teşekkür ediyoruz.

Sağlık Turizmi Destinasyon İmajının, Tıbbi Seyahatin Algılanan Değerine ve Destinasyonu Tekrar Ziyaret Niyetine Etkisi: Türkiye'ye Gelen Medikal Turistler Üzerinde Bir Araştırma*

Fuat YALMAN¹

Özet

Bu çalışmanın amacı, sağlık turistlerinin destinasyon imajı algılarının, tıbbi seyahatin algılanan değerine ve destinasyonu tekrar ziyaret niyetlerine etkisini ortaya koymaktır. Araştırmada, nicel araştırma deseni (betimsel araştırma yaklaşımı - tarama araştırması - kesitsel araştırma) kullanılmış olup veriler çevrimiçi internet ortamında toplanmıştır. Araştırmanın ana kütlelerini Türkiye'ye sağlık turizmi kapsamında tedavi almaya gelen ve sosyal medya kanalıyla (Twitter, Instagram, Facebook, Web Siteler, Bloglar) ulaşılan uluslararası sağlık turistleri oluşturmaktadır. Araştırma evrenini temsil eden örneklem sayısının belirlenmesinde Türkiye'de tedavi olmuş sağlık turistleri dikkate alınmış olup toplamda 408 anket çevrimiçi ortamda uygulanmıştır. Araştırmada olasılıksız örnekleme tekniklerinden kolayda örnekleme tekniği kullanılmıştır. Bu araştırmanın sonuçları sağlık turizmi destinasyon imajının, tıbbi seyahatin algılanan değerini ve turistlerin destinasyonu tekrar ziyaret niyetlerini istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla sağlık turizmi destinasyon imajı arttıkça tıbbi seyahatin algılanan değerinin ve turistlerin destinasyonu tekrar ziyaret niyetlerinin de artacağı öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık turizmi destinasyon imajı, Tıbbi seyahatin algılanan değeri, Destinasyonu tekrar ziyaret niyeti, Sağlık turistleri

JEL Sınıflandırması: I11, L83, M31

The Effect of Health Tourism Destination Image on Perceived Value of Medical Travel and Destination Revisit Intention: A Study on Health Tourists Visiting Türkiye

Abstract

The aim of this study is to reveal the effect of health tourists' destination image perceptions on the perceived value of medical travel and their intention to revisit the destination. In the research, quantitative research method was used and the data was collected online. The main mass of the research consists of international health tourists who come to Türkiye to receive treatment within the scope of health tourism and are reached through social media channels (Twitter, Instagram, Facebook, Websites, and Blogs). The sample of the research consisted of 408 participants. The results of this research revealed that health tourism destination image has a statistically significant and positive impact on the perceived value of medical travel and tourists' intentions to revisit the destination. Therefore, it is predicted that as the health tourism destination image increases, the perceived value of medical travel and tourists' intentions to revisit the destination will also increase.

Keywords: Health tourism destination image, Perceived value of medical travel, Destination revisit intent, Health tourists

JEL Classification: I11, L83, M31

* Bu çalışma için Düzce Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan 23.02.2022 tarih ve 31 sayılı karar numarası ile etik kurul izni alınmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, fuatyalman@duzce.edu.tr, orcid.org/0000-0002-1041-1837

1. Giriş

Sağlık turizmi temel olarak bireylerin koruyucu, tedavi edici, rehabilite edici ve sağlığı geliştirici hizmetler almak amacıyla yaşadıkları yerden başka bir yere seyahat etmesi olarak tanımlanmaktadır (Öksüz ve Altıntaş, 2017: 61). Sağlık turizminde hedef kitle, sağlığı bozulmuş kişiler ile sağlığını korumak ve sağlıklı durumunu sürdürmek isteyen kişilerdir. Bu durumda söz konusu kişiler sadece sağlığını kaybedenler değil, sağlığını korumak ve geliştirmek isteyenlerin yanı sıra tatil ihtiyaçlarını karşılamak ve boş zamanlarında rekreasyonel faaliyetlerden yararlanmak isteyenleri de kapsar (Tütüncü vd., 2011: 92). Medikal turizm, turizm endüstrisinde ortaya çıkan bir niş pazardır ve küresel turizmde önemli bir rol oynamaktadır. Kuruluşundan bu yana medikal turizm, hem sağlık turistlerine hem de ev sahibi ülkeye faydalar sunması neticesinde gelişmekte olan ülkelerde en karlı alternatif turizm türlerinden biri haline gelmiştir (Cham vd., 2016: 165; Pan ve Chen, 2014: 108). Sağlık turistleri, tıbbi tedavilerin alınmasında potansiyel tasarruflardan ve daha kısa bekleme süresinden yararlanmaktadır. Öte yandan, ev sahibi ülke sağlık ve turizm hizmetlerinden elde edilen gelirden yararlanmaktadır. Elde edilen gelirler, ev sahibi ülkenin sağlık hizmetlerinin ve sağlık tesislerinin kalitesinin iyileştirilmesi için hayati öneme sahiptir. Bu kazan-kazan durumu, gelecek vaat eden bu sektörde yer almak için giderek daha fazla ülkeyi kendine çekmeyi başarmıştır (Patients Beyond Borders, 2019).

Destinasyon imajı teorisine göre, ziyaretçiler turizm faaliyetleri sürecinde destinasyonun genel bir değerlendirmesine sahip olurlar. Bilişsel psikolojinin etkisi altında, ziyaretçilerin destinasyona ilişkin algıladıkları değer, beklentilerini aştığında, destinasyonu tekrar ziyaret etme ve tavsiyelerde bulunma konusunda daha güçlü bir istekliliğe sahip olacaklardır. Destinasyona psikolojik bağlanma ve güven genellikle turistlerin destinasyona olan yüksek sadakatini göstermektedir (Baker ve Crompton, 2000: 788; Derks vd., 2020: 2). Turistler için imaj çok önemlidir. Turistlerin destinasyon imajını etkileyen faktörlerin derinlemesine ve eksiksiz analiz edilmesi, turistlerin gelecekte gösterebilecekleri bir dizi davranışların öngörülmesini sağlar. Turistlerin kendileri söz konusu olduğunda, destinasyon imajı sadece turistlerin yer hakkındaki görüşlerini etkilemekle kalmaz, aynı zamanda karar verme sürecini, algılanan değerlerini ve destinasyonu tekrar ziyaret niyetlerini de etkiler (Lin ve Chin., 2016: 241; Kim vd., 2013: 327). Moon vd. (2013: 50), Kore spor etkinliklerine katılan turistler üzerinde yaptıkları araştırmada destinasyon imajının turistlerin değer algıları üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu bulmuşlardır. Liu vd. (2015: 226), Makao'yu ziyaret eden anakara turistlerini araştırmışlar ve destinasyon imajı ile turistlerin destinasyonu tekrar ziyaret niyetleri arasında önemli bir pozitif ilişki olduğunu doğrulamışlardır.

Algılanan değer, rekabet stratejileri ve araştırmalarının temel bir unsurudur. Yapılan bazı araştırmalar kalite, algılanan değer, memnuniyet, sadakat, uygun fiyat, tekrar ziyaret niyeti ve ağızdan ağıza iletişim gibi davranışsal eğilimler arasında anlamlı bir pozitif ilişki olduğunu göstermiştir. Bu çalışmanın amacı, medikal sağlık turistlerinin destinasyon imajı algılarının, tıbbi seyahatin algılanan değerine ve destinasyonu tekrar ziyaret niyetine etkisini incelemektir. Bu araştırmada

destinasyon imajı, tıbbi seyahatin algılanan değeri ve tekrar ziyaret niyeti ile ilişkili olan öncül bir değişken olarak modellenmiştir.

2. Literatür Taraması

Destinasyon imajı, “bir turistin bir destinasyonla ilgili sahip olduğu inanç, fikir ve izlenimlerin toplamı” şeklindeki tutumsal bir kavram olarak tanımlanmaktadır (Crompton, 1979). Destinasyon imajının, turistlerin belirli bir destinasyona yönelik duygu ve inançlarının öznel bir yorumuyla ilişkili olduğu iddia edilmiştir (Baloglu ve McCleary, 1999: 869; Bigne vd., 2001: 610). Geçmişte yapılan çalışmalar, destinasyon imajının, turistlerin bir destinasyon için algılarına, fikirlerine, inançlarına, izlenimlerine, kimliklerine veya duygularına dayalı olarak zihinsel bir blok geliştirdikleri karmaşık bir süreçten oluştuğunu bildirmiştir. Destinasyon imajı, turizm araştırmaları için iki ana nedenden dolayı önemli bir kavramdır. Birincisi, destinasyon imajı hiç şüphesiz turistlerin seyahat kararı vermesinde en önemli faktörlerden biridir (Byon ve Zhang, 2010: 510; Chen ve Tsai, 2007: 1116). İkincisi ise, destinasyon imajının, destinasyon deneyimlerine göre turistlerin memnuniyet düzeyi üzerinde bir etkisi olduğu gerçeğidir (Chon, 1990; Lopes, 2011: 306).

Bir destinasyon imajının çekicilik unsurları ve sunulma şekli, hedefin ve markasının tanıtımında kritik bir unsurdur (Khan vd., 2016: 134). İmaj, turistler arasında bir destinasyon hakkında farkındalık oluşturabilir ve bunun, turistlerin bir destinasyon seçimi için karar vermeleri üzerinde doğrudan etkisi vardır (Cheng ve Lu, 2013: 766; Deeparechigi vd., 2018: 3479). Turistlerin destinasyon imajı, destinasyonda yaşadıklarını, gördüklerini ve hissettiklerini yansıtır (Echnter ve Ritchie, 1993: 10). Literatürde medikal turizm destinasyon imajını oluşturan ortak unsurların çeşitli özelliklerden oluştuğu bildirilmiştir. Bu özellikler arasında turistik yerler, genel altyapılar, hastanelerin itibarı, hastanelerin hizmet kalitesi, tıbbi olanaklar, sosyal çevre, ulaşım hizmetleri, konaklama, destekleyici hizmetler, yemek, kişisel güvenlik ve iletişim yer almaktadır (Khan vd., 2016: 137; Lam vd., 2011: 70; Viladrich ve Baron-Faust, 2014: 116-117).

Destinasyon imajı ile algılanan değer arasındaki yakın ilişki her zaman araştırmacıların odak noktası olmuştur. Cheng ve Lu (2013: 767), turizm destinasyon imajı ile algılanan değer arasındaki nedensel ilişkiyi araştırmış ve destinasyon imajı ile algılanan değer arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermiştir. Aliman vd. (2014: 212), 482 ziyaretçi üzerinde yaptıkları çalışmada destinasyon imajının algılanan değer ile pozitif yönde ilişkili olduğunu ve turistin algıladığı değer en önemli öncül değişkeninin, destinasyon imajı olduğunu göstermişlerdir. Lban vd. (2015: 500) yaptıkları çalışmada turistik destinasyon imajının algılanan değeri ve turistlerin tekrar ziyaret etme niyetini pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuşlardır.

Algılanan değer, tüketicilerin ürün veya hizmetleri satın alırken aldıkları girdi ve çıktıları karşılaştırarak hissettikleri duygudur (Zeithaml, 1988). Değer, müşteri/tüketici tarafından ödenen maliyetlerle ilgili hizmet kalitesiyle, başka bir deyişle, hizmete ilişkin müşteri/tüketici beklentileri ile alınan gerçek hizmet

arasındaki farkla ilgilidir (Kotler ve Keller, 2006). Turizm literatüründe algılanan değer, genellikle hizmet kalitesi, fiyat, duygular ve sosyal faktörler gibi seyahat ürünlerinin/hizmetlerinin özelliklerinin kişisel değerlendirmesi olarak kavramsallaştırılmıştır (Petrick, 2004: 397). Bu faktörler, ürünün/hizmetin değerinin tercih edilmeye değer olup olmadığını belirlemekte ve tekrar tercih niyetini etkilemektedir (Chen ve Tsai, 2007: 1117).

Tekrar ziyaret etme niyeti, bireyin belirli bir zaman dilimi içerisinde, daha önce ziyaret etmiş olduğu bir destinasyonu ikinci kez ziyaret etme isteği olarak tanımlanmaktadır (Cole ve Scott, 2004: 79). Mevcut turistlerin aynı destinasyona sürekli olarak çekilmesi durumunun, yeni turist aramaya göre ekonomik yönden daha fazla fayda sağlanabileceği ileri sürülmüştür (Cham et al., 2015: 14-15; Stylos vd., 2016: 42-43). Literatürde bir destinasyonun algılanan imajının turistlerin aynı destinasyonu tekrar ziyaret etme niyeti üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur (Chew ve Jahari, 2014: 382; Hallmann vd., 2015: 94; Liv d., 2018). Chew ve Jahari (2014: 387) tarafından 255 Malezyalı turist üzerinde yapılan araştırmada, Japonya imajının ülkeyi tekrar ziyaret etme niyetleriyle olumlu bir şekilde ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde, Hallmann vd. (2015: 95)'nin 795 turist üzerinde yaptığı araştırmada, sırasıyla Oberstdorf (Almanya) ve SaalbachHinterglemm (Avusturya) kış sporları destinasyonunun imajının, destinasyonu tekrar ziyaret etme niyetleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur.

3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmada, nicel araştırma deseni (betimsel araştırma yaklaşımı - tarama araştırması - kesitsel araştırma) kullanılmış olup veriler çevrimiçi internet ortamında toplanmıştır. Araştırmanın ana kütesini Türkiye'ye sağlık turizmi kapsamında tedavi almaya gelen ve sosyal medya kanalıyla (Twitter, Instagram, Facebook, Web Siteler, Bloglar) ulaşılan uluslararası sağlık turistleri oluşturmaktadır. Evren büyüklüğünün ortalama olarak yıllık 300 bin hasta civarında olduğu tahmin edilmiştir (USHAŞ, 2023). Araştırma evrenini temsil eden örneklem sayısının belirlenmesinde Türkiye'de tedavi olmuş sağlık turistleri dikkate alınmış olup toplamda 408 anket çevrimiçi ortamda uygulanmıştır. Araştırmada olasılıksız örnekleme tekniklerinden kolayda örnekleme tekniği kullanılmıştır. Ayrıca, katılımcıların sağlık turizmi kapsamında Türkiye'ye gelmiş ve tedavi almış kişilerin olmasına özen gösterilmiştir. Katılımcılara çevrimiçi anket formu İngilizce dilinde uygulanmıştır.

3.2. Ölçeğin Oluşturulması

Veri toplama yöntemi olarak anket kullanılmıştır. Bu doğrultuda, geliştirilen anket formu çevrimiçi internet ortamında uygulanmıştır. Bu aşamada literatür incelemesi yapılmış, sağlık turizmi bağlamında destinasyon imajına ilişkin ölçüm Cham vd. (2020) tarafından geliştirilmiş ölçek formundan faydalanılarak yapılmıştır. Tıbbi seyahatin algılanan değeri, Lertwannawit ve Gulid (2011) tarafından önerildiği şekliyle çaba, para ve zaman karşılığında tıbbi seyahatten elde edilen değeri açıklayan dört madde kullanılarak ölçülmüştür. Tekrar ziyaret niyeti ise, Kim vd.

(2009) ve Lee vd. (2010) tarafından geliştirilen ve tıp turistlerinin tıbbi amaçlar için Malezya'ya gelme derecesini ölçen üç maddelik ölçekten uyarlanarak hazırlanmıştır. Öncelikli olarak orijinal ölçeği geliştiren araştırmacılardan kullanmak için izin istenmiştir. Ölçeğin likert tanımlanması ise, "1=Kesinlikle Katılmıyorum; 2=Katılmıyorum; 3=Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum; 4=Katılıyorum; 5=Kesinlikle Katılıyorum" şeklinde yapılmıştır. Anket uluslararası sağlık turistlerine uygulanacağı için İngilizce dilinde hazırlanmış olan orijinal ölçek kullanılarak; katılımcıların 1'den 5'e kadar anket maddelerini cevaplandırmaları istenmiştir. Veri toplama süreci yaklaşık üç ay (Mayıs-Haziran-Temmuz 2023) sürmüştür. Katılımcılara, Türkiye'den medikal hizmet alıp almadığı sorularak çevrimiçi anketi yanıtlamaları istenmiştir. Bu süreç sonucunda toplam 435 anket formu toplanmış; 27 tanesi içsel tutarlılık açısından sağlıklı olmadığı için veri setinden çıkarılmıştır. Sonuç olarak, veri seti 408 anket çalışmasından oluşmuş ve bu miktar araştırma evrenini temsil edebilecek örneklem sayısı için yeterli kabul edilmiştir.

3.3. İstatistiksel Analizler

Araştırma kapsamında veri setinin analizi için IBM SPSS 23 ve AMOS istatistiksel analiz programları birlikte kullanılmıştır. Çalışmanın analizinde yapısal eşitlik modellemesi (YEM) yöntemlerinden olan yol (path) analizi kullanılmıştır. Yapısal eşitlik modellemesi sosyal bilimler, fen bilimleri, tıp vb. araştırmalarında çok sık kullanılan bir yöntemdir (Dow vd., 2008). Yapısal eşitlik modellemesi; regresyon ve faktör analizini içermektedir. Ortaya konan modeldeki tahmini kovaryans matrisi ile gözlenen verilerin kovaryans matrisi arasındaki uyumu test eder (Hox ve Bechger, 1995). Yapısal eşitlik modellemesini diğer yöntemlerden ayıran en önemli özellik; çoklu ve karşılıklı bağımlı olan ilişkileri tek bir analizle sonuçlandırmasıdır (Hair vd., 1998).

3.4. Araştırmanın Etik Yönü

Araştırma için Düzce Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan 23.02.2023 tarih ve 2023/31 karar no'lu etik izin alınmıştır. Çalışmaya katılımında gönüllülük esas alınmıştır.

3.5. Bulgular

3.5.1. Araştırma Verilerinin Güvenilirliği

Güvenilirlik analizi için hedef kitleden elde edilen verilere, "Madde-toplam korelasyonuna dayalı madde analizi" yapılmıştır. Genel güvenilirlik katsayısı =0,875, Medikal Turizm Destinasyon İmajı (MTDİ)=,889, Algılanan Değer (AD)=0,582 ve Tekrar Ziyaret Niyeti (TZN)=0,694 olduğundan, ölçek oldukça güvenilir olarak yorumlanmıştır.

3.5.2. Demografik Bulgular ve Farklılık Analizleri

Araştırmaya katılan sağlık turistlerinin demografik özellikleri ile faktörler arasındaki farklılık analizlerinin sonuçları aşağıda verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri ve Farklılık Analizleri

	N	%	Destinasyon İmajı		Algılanan Değer		Tekrar Ziyaret Niyeti	
			t ^a /F ^b	p ^c	t ^a /F ^b	p ^c	t ^a /F ^b	p ^c
Cinsiyet								
Erkek	178	43,6	1,589	0,113	1,597	0,111	2,920	0,004
Kadın	230	56,4						
Yaş								
25 yaş ve altı	294	72,1	1,006	0,390	1,382	0,248	1,865	0,135
26-35 arası	66	16,2						
36-45 arası	32	7,8						
46 ve üzeri	16	3,9						
Tedavi Türü								
Kulak, Burun ve Boğaz cerrahisi	283	69,4	0,899	0,495	0,813	0,560	1,003	0,423
Kozmetik/plastik/rekonstrüktif cerrahi	57	14,0						
Doğurganlık bakımı	14	3,4						
Kardiyovasküler cerrahi ve bakım	21	5,1						
Ortopedik cerrahi	13	3,2						
Onkoloji (Kanser tedavileri)	14	3,4						
Diğer	6	1,5						
Gelinen Ülke								
Almanya	21	5,1	2,213	0,041	0,992	0,430	2,050	0,058
İran	220	53,9						
Bulgaristan	15	3,7						
Azerbaycan	34	8,3						
İngiltere	9	2,2						
Hollanda	57	14,0						
Diğer	52	12,7						

Not: a:Bağımsız t testi, b:ANOVA testi, c:olasılık değeri (2 kuyruklu)

Cinsiyet değişkenine göre; olasılık değeri $p=0,113>0,05$ olduğundan Destinasyon İmajı değişkeni için cinsiyetin alt gruplarına göre farklılık yoktur. Benzer şekilde olasılık değeri $p=0,111>0,05$ olduğundan Algılanan Değer değişkeni için cinsiyetin alt gruplarına göre farklılık yoktur. Bunun aksine olasılık değeri $p=0,004<0,05$ olduğundan Tekrar Ziyaret Niyeti değişkeni için cinsiyetin alt gruplarına göre farklılık vardır. Kadınlar (4,0464) erkeklere göre (3,8127) daha destinasyonu tekrar ziyaret etme hususunda daha olumlu düşünmektedir.

Yaş değişkenine göre; olasılık değeri $p=0,390>0,05$ olduğundan Destinasyon İmajı değişkeni için yaşın alt gruplarına göre farklılık yoktur. Benzer şekilde olasılık değeri $p=0,248>0,05$ olduğundan Algılanan Değer değişkeni için yaşın alt gruplarına göre farklılık yoktur. Aynı şekilde olasılık değeri $p=0,135>0,05$ olduğundan Tekrar Ziyaret Niyeti değişkeni için yaşın alt gruplarına göre farklılık yoktur.

Tedavi türüne göre; olasılık değeri $p=0,495>0,05$ olduğundan Destinasyon İmajı değişkeni için tedavi türünün alt gruplarına göre farklılık yoktur. Benzer şekilde olasılık değeri $p=0,560>0,05$ olduğundan Algılanan Değer değişkeni için tedavi

türünün alt gruplarına göre farklılık yoktur. Aynı şekilde olasılık değeri $p=0,423>0,05$ olduğundan Tekrar Ziyaret Niyeti değişkeni için tedavi türünün alt gruplarına göre farklılık yoktur

Gelinen ülkeye göre; olasılık değeri $p=0,041<0,05$ olduğundan Destinasyon İmajı değişkeni için gelinen ülkenin alt gruplarına göre farklılık vardır. İngiltere'den gelenlere göre (3,7531), diğerlerinin (4,0863) destinasyon imaj algılarının daha olumlu olduğu görülmüştür. Bunun aksine olasılık değeri $p=0,430>0,05$ olduğundan Algılanan Değer değişkeni için gelinen ülkenin alt gruplarına göre farklılık yoktur. Aynı şekilde olasılık değeri $p=0,058>0,05$ olduğundan Tekrar Ziyaret Niyeti değişkeni için gelinen ülkenin alt gruplarına göre farklılık yoktur.

3.5.3. Betimsel Analizler

Sağlık turizmi destinasyon imajı, tıbbi seyahatin algılanan değeri ve destinasyonu tekrar ziyaret niyeti ile ilgili faktörlere yönelik betimsel analiz sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Betimsel Analiz Sonuçları

Faktörler	N	Ortalama	Standart Sapma	Varyans	Cronbach Alfası
Tıbbi Seyahatin Algılanan Değeri	408	3,8738	0,66387	0,441	0,582
Tekrar Ziyaret Niyeti	408	3,9444	0,78976	0,624	0,694
Medikal Sağlık Turizmi Destinasyon İmajı	408	4,1117	0,60898	0,371	0,889

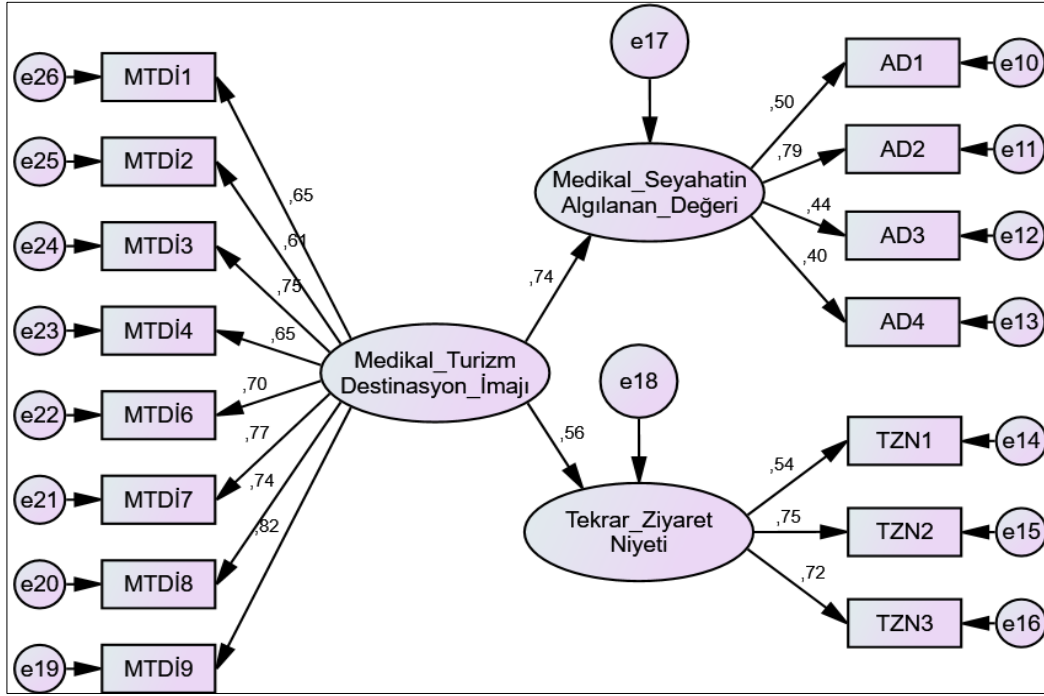
Tablo 3: Ölçek Temel Boyutları

Birinci Boyut: Medikal Turizm Destinasyon İmajı (MTDİ)
MTDİ1-Türkiye, bir medikal turizm destinasyonu olarak olumlu bir üne sahiptir.
MTDİ2-Türkiye, medikal turistlere medikal tedavileri tatille birleştirme fırsatı sunuyor.
MTDİ3-Türkiye, tıbbi tedaviden sonra rahatlamak için harika bir yerdir.
MTDİ4-Türkiye, hastaların iyileşmesi için çeşitli mevcut turistik cazibe merkezlerine sahiptir.
MTDİ5-Türkiye'deki hastaneler en gelişmiş tıbbi donanıma sahiptir.
MTDİ6-Türkiye'deki hastaneler, medikal turizm için çok çeşitli tıbbi hizmetler sunmaktadır.
MTDİ7-Türkiye, mükemmel tıbbi hizmet geçmişine sahip birçok uluslararası hastaneye sahiptir.
MTDİ8-Türkiye'de birçok tıbbi bakım/sağlık tesisi mevcuttur.
MTDİ9-Türkiye'deki sunulan tıbbi hizmetler, değerinin karşılığını verir.
İkinci Boyut: Algılanan Değer (AD)
AD1-Türkiye'den sağlık hizmeti almak için harcadığım çabanın buna değdiğini/fazlasıyla karşıladığını düşünüyorum.
AD2-Türkiye'den sağlık hizmeti almak için harcadığım zamanın buna değdiğini/fazlasıyla karşıladığını düşünüyorum.
AD3-Türkiye'deki sunulan sağlık hizmetlerinin bedelinin, aldığım hizmetin gerçek bedeline göre daha uygun olduğunu/buna değdiğini düşünüyorum.
AD4-Türkiye'den sağlık hizmeti almak için harcadığım çabanın buna değdiğini/fazlasıyla karşıladığını düşünüyorum.
Üçüncü Boyut: Tekrar Ziyaret Niyeti (TZN)
TZN1-Türkiye'deki aldığım sağlık hizmeti/hizmetlerinden memnun kaldım.
TZN2-Gelecekte yaşadığım ülke dışında herhangi bir sağlık hizmetine ihtiyaç duyarsam, İlk tercihim Türkiye olacaktır.
TZN3-Türkiye'den aldığım bu sağlık hizmetlerini başkalarına tavsiye edeceğim.

Ankete katılanlar tarafından bütün boyutlar için ortalama olarak “katılıyorum” cevabı verilmiştir. Ölçek maddelerinin içeriğine göre isimlendirilmesi 3 temel boyutta verilmiştir. Bu boyutlar Tablo 3’de ayrıntılı olarak ifade edilmiştir.

3.5.4. Yol (Path) Analizi ile İlgili Bulgular

Medikal sağlık turistlerinin destinasyon imajı algılarının, tıbbi seyahatin algılanan değerine ve destinasyonu tekrar ziyaret niyetine etkisini tespit etmek için yol analizi yapılmıştır.

Şekil 1: Yol Analizi Modeli

Elde edilen $CMIN/DF=4,880<5$, $RMR=0,061<0,08$, $0,85\leq GFI=0,871$, $SRMR=0,072<0,08$ uyum değerleri, verilerin modele iyi uyum sağladığını göstermektedir. Verilerin modele iyi uyum sağlaması modelin yapı geçerliliğinin olduğunu göstermektedir. Bakılacak değerlerle ilgili bir sınırlama yoktur. Raporlanan değerler araştırmacının dikkat çekmek istediği değerlere göre değişebilmektedir. MTDİ5 modele uymadığı için çıkarılmıştır.

Tablo 4’te standardize edilmiş regresyon katsayıları (standartized regression weights) verilmiştir. Regresyon değerleri, ölçekteki maddelerin (değişkenlerin), gizli değişkenleri ne kadar iyi tahmin ettiklerini göstermektedir. Bunun yanı sıra AVE değeri 0,50’den küçük olmakla birlikte, CR’nin 0,60’tan büyük olması uyum geçerliliğinin olduğunu göstermektedir (Fornell ve Larcker, 1981). Yukarıdaki tabloda hesaplanan AVE değerleri 0,31 ve daha büyük ve CR değerleri de 0,63 ve daha büyük olduğundan model uyum geçerliliğini sağlamaktadır.

Tablo 4: İyileştirilmiş ölçüm modeline ilişkin DFA sonuçları

Faktörler	Örtük Değişkenler	Standartlaş. Regresyon Katsayıları	Tahmin	Standart Hata	T değeri	P	AVE	CR
Medikal Turizm Destinasyon İmajı	MTDİ9	0,819	1,000				0,51	0,91
	MTDİ8	0,743	0,949	0,057	16,505	***		
	MTDİ7	0,774	1,005	0,058	17,419	***		
	MTDİ6	0,697	0,917	0,060	15,207	***		
	MTDİ4	0,645	1,023	0,074	13,788	***		
	MTDİ3	0,754	1,066	0,063	16,825	***		
	MTDİ2	0,607	0,918	0,072	12,806	***		
Tıbbi Seyahatin Algılanan Değeri	AD1	0,501	1,000				0,31	0,63
	AD2	0,794	1,484	0,175	8,468	***		
	AD3	0,440	0,856	0,132	6,500	***		
	AD4	0,405	0,707	0,115	6,129	***		
Tekrar Ziyaret Niyeti	TZN1	0,542	1,000				0,46	0,71
	TZN2	0,748	1,206	0,136	8,863	***		
	TZN3	0,719	1,033	0,117	8,832	***		

Tablo 5: Yol Analizinin Sonuçları

Hipotezler	Yollar	Tahmin	S.E.	C.R.	P	Sonuç
Medikal Sağlık Turizmi Destinasyon İmajının, Tıbbi Seyahatin Algılanan Değerine Etkisi						
H ₁	AD <--- MTDİ	0,739	0,076	8,087	P<0,001	İleri düzeyde önemli
Medikal Sağlık Turizmi Destinasyon İmajının, Tekrar Ziyaret Niyetine Etkisi						
H ₂	TZN <--- MTDİ	0,559	0,073	7,437	P<0,001	İleri düzeyde önemli

Medikal Sağlık Turizmi Destinasyon İmajının, Tıbbi Seyahatin Algılanan Değerine Etkisi ileri düzeyde önemlidir (P<0,001). Etki derecesi pozitif yönlüdür (0,739). Yani Medikal Sağlık Turizmi Destinasyon İmajını değişkeni bir birim artığında Tıbbi Seyahatin Algılanan Değeri değişkeni de 0,739 kat artacaktır.

Medikal Sağlık Turizmi Destinasyon İmajının, Destinasyonu Tekrar Ziyaret Niyetine Etkisi ileri düzeyde önemlidir (P<0,001). Etki derecesi pozitif yönlüdür (0,559). Yani Medikal Sağlık Turizmi Destinasyon İmajını değişkeni bir birim artığında Destinasyonu Tekrar Ziyaret Niyetine değişkeni de 0,559 kat artacaktır.

4. Sonuç

Bu çalışmanın amacı, medikal sağlık turistlerinin destinasyon imajı algılarının, tıbbi seyahatin algılanan değerine ve destinasyonu tekrar ziyaret niyetine etkisini incelemektir. Araştırmanın evrenini İstanbul ilinde bulunan uluslararası sağlık turizmi yetki belgeli sağlık kuruluşlarından medikal sağlık turizmi hizmeti almış olan ve sosyal medya kanalıyla (Twitter, Instagram, Facebook, Web Siteler, Bloglar) ulaşılan uluslararası hastalar oluşturmaktadır. Örneklem grubunu ise 408 uluslararası medikal turist oluşturmuştur. Katılımcılara online anket formu İngilizce dilinde uygulanmıştır.

Yapısal eşitlik modellemesi kullanılarak yapılan path analizi ile elde edilen uyum değerleri (CMIN/DF=4,880<5, RMR=0,061<0,08, 0,85≤GFI=0,871,

SRMR=0,072<0,08) verilerin modele iyi uyum sağladığını göstermektedir. Verilerin modele iyi uyum sağlaması modelin yapı geçerliliğinin olduğunu göstermektedir. Bu araştırmanın sonuçları sağlık turizmi destinasyon imajının, tıbbi seyahatin algılanan değerini ve turistlerin destinasyonu tekrar ziyaret niyetlerini istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla sağlık turizmi destinasyon imajı arttıkça tıbbi seyahatin algılanan değerinin ve turistlerin destinasyonu tekrar ziyaret niyetlerinin de artacağı öngörülmektedir. Sonuçlar, sağlık turistlerinin destinasyon imajı algılarının, tıbbi seyahatin algılanan değerini ve destinasyonu tekrar ziyaret niyetlerini olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Geçmişte yapılan benzer bir çalışmada, algılanan fonksiyonel değer uluslararası turistler için memnuniyet ve tekrar ziyaret etme niyetleri (doğrudan ve dolaylı olarak) üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu, bunun yanı sıra algılanan fonksiyonel değer yerli turistler için tekrar ziyaret etme niyeti üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir (Rasoolimanesh vd., 2023: 223). Bu araştırma sonuçları uluslararası turistler için önceki çalışmalarla tutarlılık göstermiştir (Liu vd., 2019: 225). Ayrıca algılanan duygusal değere verilen önemin hem yerli hem de yabancı turistlerin tekrar ziyaret niyetleri üzerinde doğrudan etkisi bulunmaktadır (Rasoolimanesh vd., 2023: 222). Bu araştırmanın bulguları, algılanan duygusal değer kişinin deneyimlerini nasıl algıladığını etkilediğini ve bunun da turistlerin memnuniyetini ve tekrar ziyaret etme niyetlerini şekillendirdiğini gösteren önceki birkaç çalışmanın sonuçlarıyla tutarlılık göstermiştir (Ladhari vd., 2017; Lee vd., 2011: 914).

Araştırma bulguları aynı zamanda medikal turizm destinasyonu imajının medikal turistler arasında algılanan değer ve tekrar ziyaret niyeti ile önemli ölçüde ilişkili olduğunu göstermektedir. Spesifik olarak, Türkiye'nin bir medikal turizm destinasyonu imajı, medikal turistlerin Türkiye'ye yaptıkları medikal seyahatleri için algıladıkları değer üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Aynı şekilde Türkiye imajının da Türkiye'yi tekrar ziyaret etme niyetleri üzerinde doğrudan olumlu bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular; Cheng ve Lu (2013: 766), Kim vd. (2013: 313), Chew ve Jahari (2014: 382), Hallmann vd. (2015: 106), Li vd. (2018)'nin geçmişte yapmış oldukları çalışmalarla benzerlik göstermektedir. Bu durumda, medikal turistlerin medikal turizm destinasyonu olarak Türkiye'yi tekrar tercih etmeleri, medikal seyahatlerinden algıladıkları değer fazlasına bağlı olduğu söylenebilir. Ayrıca, medikal turistlerin tıbbi seyahatleri için algıladıkları değer, Türkiye'yi tekrar ziyaret etme niyetleri üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Bu bulgu geçmiş turizm literatürü tarafından desteklenmektedir (Allameh vd., 2015: 207; Cheng ve Lu, 2013: 766; Phillips vd., 2013: 93).

Mevcut çalışma birkaç dikkate değer çıkarımı başarılı bir şekilde vurgulamış olsa da, örnekleme ve genelleştirme açısından bazı sınırlamalara sahiptir. Bu çalışmanın verileri, Türkiye'nin medikal turistler tarafından sıklıkla ziyaret edilen sadece tek bir noktadaki medikal turistlerden toplanmıştır. Bu nedenle, toplanan yanıtlar, Türkiye'yi ziyaret eden medikal turistlerin tüm popülasyonunun algısını ve özelliklerini temsil etmeyebilir. Gelecekteki çalışmalar, daha temsili bir örnek elde

etmek için hedef yanıtlayıcı arayışında daha fazla yeri inceleyebilir. Gelecekteki çalışmaların Endonezya, Hindistan, Amerika Birleşik Devletleri, Japonya ve Orta Doğu ülkeleri gibi çeşitli ülkelerdeki medikal turistlerin girdilerini dikkate alması ve karşılaştırması da önerilir. Bu ülkeler aynı zamanda medikal turizm söz konusu olduğunda Türkiye için önemli pazarlardır. Uluslararası medikal turistlerin algı, tutum ve davranışlarının daha fazla araştırılması, bir bütün olarak medikal turizm endüstrisi adına anlamlı olacaktır. Özellikle, bu tür çalışmalardan elde edilen bulguların, hükümete ve sektör paydaşlarına, belirli bir ülkenin medikal turistlerini hedef alan daha spesifik politika ve stratejiler oluşturması açısından yardımcı olacağı düşünülmektedir. Medikal turizm endüstrisinin giderek artan rekabetçi doğası, destinasyon pazarlamacılarını sürekli olarak yeni uluslararası medikal turistleri çekmeye ve aynı zamanda destinasyonu gelecekte tekrar ziyaret etmeye zorlamaktadır. Aşırı rekabet ortamı nedeniyle, Türkiye'nin dünya pazarında en çok tercih edilen medikal turizm destinasyonu olarak varlığını sürdürmesi büyük önem taşımaktadır. Medikal turistlerin beklenti ve algılarını anlamak, Türkiye'yi Avrupa bölgesinde iyi bilinen bir medikal turizm destinasyonu olarak konumlandırmak için bir fırsattır.

Sonuçlar, medikal sağlık turistlerinin destinasyon imajı algılarının, tıbbi seyahatin algılanan değerini ve destinasyonu tekrar ziyaret niyetini etkilediğini göstermiştir. Algılanan destinasyon imajı, tıbbi seyahatin algılanan değeri ve destinasyonu tekrar ziyaret niyeti üzerinde etkilidir. Araştırmanın sonuçlarına göre, mevcut alternatif turizm faaliyetlerinin kalitesini iyileştirmeye yönelik yatırımların yanı sıra turizm faaliyetlerinin potansiyel risklerini azaltma ve medikal sağlık turistleri için doğrudan ve dolaylı maliyetleri düşürme çabalarını artırma, tıbbi seyahatin algılanan değerini artırabilir. Ayrıca, medikal sağlık turistleri için standartlaştırılmış bireysel hizmetler sağlayarak memnuniyetle sonuçlanacak olumlu bir imaj oluşturmak, gelecekteki ziyaret niyetlerini ve ağızdan ağza iletişim kurmalarını olumlu yönde etkileyecektir.

Her ne kadar bu çalışma birtakım teorik ve pratik çıkarımlar sağlamış olsa da, bu araştırmada vurgulanması gereken bazı sınırlamalar bulunmaktadır. İlk olarak, bu araştırma çalışması yalnızca Türkiye'ye sağlık turizmi kapsamında tedavi almaya gelen ve sosyal medya kanalıyla (Twitter, Instagram, Facebook, Web Siteler, Bloglar) ulaşılan belirli bir grup tıbbi turisti incelemiştir. Aynı veya farklı ülkelerden gelen yabancı uyruklu tıbbi turistlerin gelecekteki çalışmalarda yüz yüze anket yöntemiyle araştırmaya dahil edilmesi önerilmektedir. İkinci olarak, bireysel katılımcılarla ve odak grup yöntemiyle yapılan derinlemesine görüşme teknikleri gibi nitel yöntemlerin kullanılmaması, bu çalışmanın bir diğer kısıtı olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla gelecekteki çalışmaların farklı ülkelerden örnekleri içermesi, katılımcıların yüz yüze anket yöntemiyle araştırmaya dahil edilmesi ve niteliksel veri toplama yöntemlerini içermesi önerilmektedir.

Kaynakça

- Aliman, N. K., Hashim, S. M., Wahid, S. D. M. (2014), "Tourist Expectation, Perceived Quality and Destination Image: Effects on Perceived Value and Satisfaction of Tourists Visiting Langkawi Island, Malaysia", *Asian Journal of Business and Management*, 2(3): 212-222.
- Allameh, S. M., Khazaei Pool, J., Jaberi, A., Salehzadeh, R., Asadi, H. (2015), "Factors Influencing Sport Tourists' Revisit Intentions: The Role and Effect of Destination Image, Perceived Quality, Perceived Value and Satisfaction", *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 27(2): 191-207.
- Baker, D. A., Crompton, J. L. (2000), "Quality, Satisfaction and Behavioral Intentions", *Annals of Tourism Research*, 27(3): 785-804.
- Baloglu, S., McCleary, K. W. (1999), "A Model of Destination Image Formation", *Annals of Tourism Research*, 26(4): 868-897.
- Bigne, J. E., Sanchez, M. I., Sanchez, J. (2001), "Tourism Image, Evaluation Variables and after Purchase Behaviour: Inter-Relationship", *Tourism Management*, 22(6): 607-616.
- Byon, K. K., Zhang, J. J. (2010), "Development of a Scale Measuring Destination Image", *Marketing Intelligence & Planning*, 28(4): 508-532.
- Cham, T. H., Lim, Y. M., Sia, B. C., Cheah, J. H., Ting, H. (2020), "Medical Tourism Destination Image and its Relationship with the Intention to Revisit: A Study of Chinese Medical Tourists in Malaysia", *Journal of China Tourism Research*, 17(2): 163-191.
- Cham, T. H., Lim, Y. M., Aik, N. C. (2015), "A Study of Brand Image, Perceived Service Quality, Patient Satisfaction and Behavioral Intention among the Medical Tourists", *Global Journal of Business and Social Science Review*, 2(1): 14-26
- Cham, T. H., Lim, Y. M., Aik, N. C., Tay, A. G. M. (2016), "Antecedents of Hospital Brand Image and the Relationships with Medical Tourists' Behavioral Intention", *International Journal of Pharmaceutical and Healthcare Marketing*, 10(4): 412-431.
- Chen, C. F., Tsai, D. (2007), "How Destination Image and Evaluative Factors Affect Behavioral Intentions?", *Tourism Management*, 28(4): 1115-1122.
- Cheng, T. M., Lu, C. C. (2013), "Destination Image, Novelty, Hedonics, Perceived Value, and Revisiting Behavioral Intention for Island Tourism", *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 18(7): 766-783.
- Chew, E. Y. T., Jahari, S. A. (2014), "Destination Image as a Mediator between Perceived Risks and Revisit Intention: A Case of Post-Disaster Japan", *Tourism Management*, 40: 382-393.
- Chon, K. S. (1990), "The Role of Destination Image in Tourism: A Review and Discussion", *The Tourist Review*, 45(2): 2-9.

- Cole, S. T., Scott, D. (2004), "Examining the Mediating Role of Experience Quality in a Model of Tourist Experiences", *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 16(1): 79–90.
- Crompton, J. L. (1979), "An Assessment of the Image of Mexico as a Vacation Destination and the Influence of Geographical Location upon that Image", *Journal of Travel Research*, 17(4): 18–23.
- Deeparechigi, V., Ridzuan, M., Cham, T. H. (2018), "The Role of Destination Image in Malaysia's Medical Tourism Industry", *Advanced Science Letters*, 24(5): 3479–3482.
- Derks, J., Giessen, L., Winkel, G. (2020), "COVID-19-Induced Visitor Boom Reveals the Importance of Forests as Critical Infrastructure", *Forest Policy and Economic*, 118: 102253.
- Dow, K. E., Jackson, C., Wong, J., Leitch, R. A. (2008), "A Comparison of Structural Equation Modeling Approaches: The Case of User Acceptance of Information Systems", *Journal of Computer Information Systems*, 48(4): 106-114.
- Echtner, C. M., Ritchie, J. R. B. (1993), "The Measurement of Destination Image: An Empirical Assessment", *Journal of Travel Research*, 31(4): 3-13.
- Fornell, C., Larcker, D. F. (1981), "Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error: Algebra and Statistics", *Journal of Marketing Research*, 18: 382-388.
- Hair, J. F., Anderson, R. E., Tahtam, R. L., Black, W. C. (1998), *Multivariate Data Analysis*, Prentice Hall International Inc., New Jersey.
- Hallmann, K., Zehrer, A., Müller, S. (2015), "Perceived Destination Image: An Image Model for a Winter Sports Destination and its Effect on Intention to Revisit", *Journal of Travel Research*, 54(1): 94–106.
- Hox, J. J., Bechger, T. M. (1995), "An Introduction to Structural Equation Modeling", *Family Science Review*, 11: 354-373.
- Jagyasi, P. (2008), "Defining Medical Tourism—Another Approach", *Medical Tourism Magazine*, 6: 9–11.
- Khan, M. J., Chelliah, S., Haron, M. S. (2016), "Medical Tourism Destination Image Formation Process: A Conceptual Model", *International Journal of Healthcare Management*, 9(2): 134–143.
- Kim, S. H., Holland, S., Han, H. S. (2013), "A Structural Model for Examining How Destination Image, Perceived Value, and Service Quality Affect Destination Loyalty: A Case Study of Orlando", *International Journal of Tourism Research*, 15(4): 313–328.
- Kim, T. T., Kim, W. G., Kim, H. B. (2009), "The Effects of Perceived Justice on Recovery Satisfaction, Trust, Word-of-Mouth, and Revisit Intention in Upscale Hotels", *Tourism Management*, 30(1): 51–62.

- Kotler, P., Keller, K. L. (2006), *Marketing Management 12e*, Upper Saddle River, New Jersey.
- Lam, C. C., Du Cros, H., Vong, T. N. (2011), “Macao’s Potential for Developing Regional Chinese Medical Tourism”, *Tourism Review*, 66(1/2): 68–82.
- Lban, M. O., Kaşli, M., Bezirgan, M. (2015), “Effects of Destination Image and Total Perceived Value on Tourists' Behavioral Intentions: An Investigation of Domestic Festival Tourists”, *Tourism Analysis*, 20(5): 499-510.
- Lee, J. S., Hsu, L. T., Han, H., Kim, Y. (2010), “Understanding How Consumers View Green Hotels: How a Hotel’s Green Image Can Influence Behavioural Intentions”, *Journal of Sustainable Tourism*, 18(7): 901–914.
- Lertwannawit, A., Gulid, N. (2011), “International Tourists’ Service Quality Perception and Behavioral Loyalty Toward Medical Tourism in Bangkok Metropolitan Area”, *Journal of Applied Business Research*, 27(6): 1–12.
- Li, F., Wen, J., Ying, T. (2018), “The Influence of Crisis on Tourists’ Perceived Destination Image and Revisit Intention: An Exploratory Study of Chinese Tourists to North Korea”, *Journal of Destination Marketing & Management*, 9: 104–111.
- Lin, C. H., Chin, C. T. (2016), “A Study of the Travel Information Resources, Destination Image, and Behavioral Intention of College Students on Kenting”, *Asian Journal of Business and Management*, 4(6): 239-247.
- Liu, X., Li, J., Kim, W. G. (2015), “The Role of Travel Experience in the Structural Relationships among Tourists' Perceived Image, Satisfaction, and Behavioral Intentions”, *Tourism & Hospitality Research*, 11(8): 225-232.
- Lopes, S. D. F. (2011), “Destination Image: Origins, Developments and Implications”, *Revista de Turismoy Patrimonio Cultural*, 9(2): 305–315.
- Moon, K-S, Ko, Y.J., Connaughton, D.P., Lee, J-H. (2013), “A Mediating Role of Destination Image in the Relationship between Event Quality, Perceived Value, and Behavioral Intention”, *Journal of Sport Tourism*, 18(1): 49-66.
- Öksüz, B., Altıntaş, V. (2017), “Use of Digital Communication Channels in Health Tourism”, *Journal of Travel and Hotel Management*, 14(1): 59-75.
- Pan, T. J., Chen, W. C. (2014), “Chinese Medical Tourists – Their Perceptions of Taiwan”, *Tourism Management*, 44: 108–112.
- Patients Beyond Borders. (2019), “Leading Medical Travel Destinations”, <https://patientsbeyondborders.com/destination> (30. 09. 2023).
- Petrack, J. F. (2004), “The Roles of Quality, Value, and Satisfaction in Predicting Cruise Passengers’ Behavioral Intentions”, *Journal of Travel Research*, 42(4): 397-407.
- Phillips, W. J., Wolfe, K., Hodur, N., Leistriz, F. L. (2013), “Tourist Word of Mouth and Revisit Intentions to Rural Tourism Destinations: A Case of North Dakota, USA”, *International Journal of Tourism Research*, 15(1): 93–104.

Rasoolimanesh, S. M., Iranmanesh, M., Seyfi, S., Ragavan, N. A., Jaafar, M. (2023), "Effects of Perceived Value on Satisfaction and Revisit Intention: Domestic vs. International Tourists", *Journal of Vacation Marketing*, 29(2): 222–241.

Stylos, N., Vassiliadis, C. A., Bellou, V., Andronikidis, A. (2016), "Destination Images, Holistic Images and Personal Normative Beliefs: Predictors of Intention to Revisit a Destination", *Tourism Management*, 53: 40–60.

Tütüncü, Ö., Kiremitçi, İ., Çalışkan, U. (2011), "Sağlık Turizmi, Güvenlik ve Kalite", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 22(1): 91-93.

Viladrich, A., Baron-Faust, R. (2014), "Medical Tourism in Tango Paradise: The Internet Branding of Cosmetic Surgery in Argentina", *Annals of Tourism Research*, 45: 116–131.

Zeithaml, V. A. (1988), "Consumer Perceptions of Price, Quality, and Value: A Means-End Model and Synthesis of Evidence", *The Journal of Marketing*, 52(3): 2-22.

and

ajeb